

О.В. Мазяр

ОСОБИСТІСНИЙ ДИСОНАНС

СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Мазяр О.В.

ОСОБИСТІСНИЙ ДИСОНАНС: СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ

Монографія

Житомир
Видавець О. О. Євенок
2020

УДК 159.923:615.851
М12

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
(протокол № 4 від 27 лютого 2020 року)*

Рецензенти:

- Журавльова Л.П.* доктор психологічних наук, професор кафедри психології розвитку та консультування Житомирського державного університету імені Івана Франка
- Завгородня О.В.* доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
- Мойсеєнко Л.А.* доктор психологічних наук, професор кафедри вищої математики Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу

Мазяр О.В.

М12 **Особистісний дисонанс: системний аналіз :**
монографія. – Житомир : Видавець
О. О. Євенок, 2020. – 332 с.
ISBN 978-966-995-072-7

Монографія присвячена вирішенню широкого кола теоретичних питань розвитку особистості. Побудована на основі психологічних, природничих і філософських досліджень, праця пропонує оригінальну концепцію формування особистісної проблематики, генезису і динаміки невротичних розладів. Авторське рішення окремих проблем є дискусійним.

Для викладачів психологічних дисциплін, студентів спеціальності 053 Психологія, фахівців у сфері надання психологічної допомоги.

УДК 159.923:615.851

ISBN 978-966-995-072-7

© Мазяр О.В., 2020

ЗМІСТ

Передмова	5
Вступ до концепції	7
Розділ перший	
КООРДИНАТИ ОСОБИСТІСНОГО ДИСОНАНСУ	
<i>ГЛАВА 1. ПСИХІЧНА СУПЕРЕЧНІСТЬ:</i>	
<i>від феномену до поняття</i>	
Дворівнева суперечність	14
Невротичне коло	27
<i>ГЛАВА 2. НЕВРОТИЧНИЙ РОЗЛАД:</i>	
<i>від норми до патології</i>	
Типологія особистостей	38
Реперні точки невроту	51
<i>ГЛАВА 3. ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС:</i>	
<i>від Декарта до Фрейда</i>	
Психофізична проблема	58
Невдале витіснення	74
<i>ГЛАВА 4. СИСТЕМАТИКА ПСИХІЧНИХ РОЗЛАДІВ:</i>	
<i>від Крєпеліна до Крєпеліна</i>	
Невротичний континуум	89
Психотична дихотомія	100
Розділ другий	
ГЕНЕЗИС ТА ДИНАМІКА ПСИХІЧНОЇ ІНВЕРСІЇ	
<i>ГЛАВА 5. ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНА ІНВЕРСІЯ:</i>	
<i>від рефлексу до бінарної реакції</i>	
Проміжні зміни	110
Бінарна емоція	125

ГЛАВА 6. ФІЛОГЕНЕЗ СИГНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ:

від впізнавання до синонімії

Мислення і мовлення 146

Сигнал і знак 160

ГЛАВА 7. КОГНІТИВНА ІНВЕРСІЯ:

від сублогіки до логіки

Структура знаку 183

«Зіпсований» знак 195

Вимірювання та корекція знаку 207

ГЛАВА 8. ПОВЕДІНКОВА ІНВЕРСІЯ:

від інтердикції до контрконтрсугестії

Генезис комунікації 218

Комунікативні трикутники 231

ГЛАВА 9. СТРУКТУРНА ІНВЕРСІЯ:

субособистісний аналіз

Структура особистості 248

Структурна патологія 273

Тезаурус іншомовних понять 292

Список використаних джерел 294

ПЕРЕДМОВА

*Ви під'їхали до проблеми
на 3-х колісному велосипеді.
Я би хотів, щоби Ви під'їхали
на мотоциклі без шолома і
по вертикальній стіні.*

В.О. Моляко

Запропонована монографія презентує концепцію особистості, яка передує психотерапевтичній метатеорії. Вона не вчить надавати психологічну допомогу, але пояснює, за яких умов виникає особистісна проблема. Це не розгорнута теорія психотерапії, але вже її підвалини.

Монографія покликана дати відповідь на сакраментальне питання: **ЧОМУ СТВОРЕНО ТАК БАГАТО ТЕРАПЕВТИЧНИХ НАПРЯМКІВ І ШКІЛ, АЛЕ ЖОДНА НЕ ГАРАНТУЄ УСПІХУ?**

Якщо спробувати накреслити загальний маршрут відповіді на таке слизьке питання, то його вихідною точкою повинна стати палеопсихологія, а кінцевою – психотерапія. Тобто перший крок буде зроблено у безодню філогенетичної дивергенції виду *Homo sapiens*, а вийти доведеться на поверхні психотерапевтичної техніки. Ниткою Аріадни у цій подорожі є **незбалансована психічна суперечність**. Саме вона покликана втримати психологічний аналіз у науковому коридорі й убезпечить від хибних поворотів у глухі кути сенсаційної простоти.

Палеопсихологія розкриває генетичне підґрунтя психічного розвитку людини, психотерапія – соціально-комунікативний механізм психічних порушень і розладів. Цей маршрут досі не став науковою магістраллю. Вченим доводиться користатися канатною дорогою над ущелиною відкритої кризи у психології. Але й такий спосіб «пересування» дозволяє зробити висновок про неминучість виникнення особистісної проблематики у зв'язку з філо- й онтогенетичною специфікою «олюднення» психіки.

Навряд чи монографія залишить бодай насип для магістралі, але розставити вказівники вздовж маршруту – від психофізіології до структури особистості – цілком спроможна. Поготів попередниками зроблено достатньо для чіткого формулювання умови науково-психологічної задачі та суттєвого прогресу в її розв'язку. Автором запропонована не безапеляційна відповідь, а лише траєкторія рішення. Її відносна новизна полягає у синтезі наукового і психотерапевтичного способу мислення, який відкриває можливості отримання нового розуміння природи особистості, її генезису, структури і психодинаміки.

Не варто оцінювати концепцію в якості терапевтичного напрямку. Монографія зорієнтована на розуміння причин психотерапевтичної всеїдності, дає відповідь на питання, чому «лікує все». Тож монографію доцільніше сприймати в якості памфлету супроти ірраціональної психотерапевтичної віри. Це – проєкт теоретичного мосту між академічною наукою і терапевтичною практикою. Йдеться про обопільне розширення кордонів, перехід на суміжну територію, теоретичне моделювання психологічних проблем з опорою на психотерапевтичний фактаж.

У монографії передбачено вирішення низки фундаментальних проблем. Найвагоміша – **генезис і структурно-функціональна динаміка елементарної психічної одиниці, обумовлена інверсійним процесом**. Автор сподівається прийти від розмитих уявлень про закономірності психічного функціонування особистості до *механізму психодинаміки*, від структурно-елементаристського плюралізму психології до *ідентифікації універсального елементу психіки*, від редукції чинників психічного розвитку – до *цілісності*, від еkleктичності концепцій – до *системної теорії*.

ВСТУП ДО КОНЦЕПЦІЇ

*Все, що в книжках було написано
про походження людини, особливо,
коли справа доходила до психіки,
вже тим одним погане,
що не є достатньо складним.
...І я прийму тільки зворотну критику:
якщо мені покажуть, що й моя спроба
ще не намічає достатньо складної
дослідницької програми.*

Б.Ф. ПОРШНЄВ

Особистісна проблема належить до числа фундаментальних у психології. Її розв'язок становить теоретико-методологічну основу надання психологічної допомоги. Втім, склалася парадоксальна ситуація. З одного боку, досі не запропоновано цілісний системний підхід до її вирішення. Факти і закономірності, які встановлені практикою щодо генезису, динаміки і шляхів нівелювання особистісної проблематики, залишаються недостатньо інтегрованими (для побудови метатеорії). З іншого боку, накопичена критична маса гіпотез є цілком достатньою для розробки системно скоординованої теорії формування невротичного розладу.

Цінність майбутньої теорії особистісної проблеми залежить від здатності

- інтегрувати якомога більше чинників невротичного розладу у систему взаємопов'язаних положень;

- встановити загальний механізм невротизації особистості;
- показати місце та значення невротичного розладу у системі особистісного розвитку;
- обґрунтувати взаємозв'язок емоційних і когнітивних процесів невротизації особистості.

Успіх такої розробки полягає у міцності системного вузла, яким зв'язані інтра- та інтрапсихічні умови структурно-функціонального спотворення розвитку особистості. Належить встановити справжні причини *зацікавленості* суб'єкта у «зачарованому колі» власної соціально-психологічної дезінтеграції, у *подовженні* психотерапевтичного процесу і неможливості гарантувати його успішне *завершення*.

Пропонуємо ознайомитися з основними положеннями концепції. Кожна зі сформульованих тез отримує у відповідному параграфі детальне роз'яснення й аргументацію.

Психічний розвиток особистості відбувається в межах **базової суперечності**, яка має два поверхи: інтра- та інтерпсихічний. Адекватність психічного розвитку забезпечується втриманням балансу базової суперечності: між першою і другою сигнальними системами, між генетичними і соціальними чинниками психічного розвитку, свідомим і несвідомим. Йдеться про **контрапункт особистості**, який у психічній нормі становить консонанс антитетичних чинників психодинаміки. Контрапунктний дисонанс (розбалансування базової психічної суперечності) призводить до появи особистісної проблеми. Її вирішення полягає у відновленні контрапунктного консонансу особистості.

Психічний розвиток людини суть суперечність суперечності. Йдеться про незбіг між інтерпсихічною реальністю суб'єкта та суперечливими інтрапсихічними умовами розвитку. Особистісна проблема зумовлена порушеннями балансу базової психічної суперечності і неефективними способами відновлення.

Як незбалансована й стабілізована психічна суперечність особистісна проблема виявляється на емоційному, когнітивному і поведінковому рівнях. Необхідною умовою контрапунктних дисонансів особистості є неусвідомленість частки психічної діяльності, неспроможність її контролювати і загальмувати.

Особистісна проблема проявляється як системна неможливість розгорнути суперечність суперечності. Це ситуація, коли інтрапсихічна суперечність кваліфікується суб'єктом як *абсурд*. Докладно проблема представлена у концепціях ультрапарадоксального стану парабіозу (емоційна сфера), абсурду і дезабсурдизації (когнітивна сфера) і комунікативних трикутників (поведінкова сфера).

Фундаментальна причина особистісної проблеми криється в іманентній схильності людини до інверсії психічного розвитку. **Психічна інверсія** – це зміна структурно-функціональних координат особистості, яка призводить до фіксації попередньо загальмованого (у психофізіологічному вимірі) і витісненого (у когнітивному вимірі) полюсу нервово-психічної діяльності.

Вказані психічні процеси та явища наскрізно виявляються в усіх галузях психологічної науки.

ПОРІВНЯЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. У біологічному аспекті людину вирізняє наявність другої сигнальної системи, яка виступає антагоністом першої. У людини тваринний рефлекторний принцип психічної діяльності доповнюється складною знаковою комунікацією. На відміну від тваринного сигналу, знак є *бінарним* психічним утворенням, частка якого перебуває у загальмованому стані. Несвідомленість частини комунікації закладено у психічній нормі людини. Це виокремлює психологічну феноменологію з-поміж жорстко детермінованих фізіологічних процесів.

ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ. Бінарна структура знаку є наслідком парабіозу нервово-психічної реакції при зіткненні двох вогнищ збудження. Неспроможні загальмуватися, одиничні реакції на ультрапарадоксальній стадії проходять подвійну нервово-психічну інверсію. В результаті формуються стани, які містять «злипання» двох ядерних емоційних реакцій. Завдяки інверсії вони стають придатними для порівняння – і рефлексуються. Цей процес закладає природні підстави для процесу мислення.

З психофізіологічної точки зору, особистісна проблема – це незбалансована амбівалентність, що не може сягнути гальмування ядерної пари нервово-психічних реакцій, які по чергово інвертуються у процесі розгортання ультрапарадоксального стану.

КОГНІТИВНА ПСИХОЛОГІЯ. Ситуація парабіозу створює прецедент для аналізу власного стану, який можна кваліфікувати як абсурд: в одній нервово-психічній реакції єднаються нетотожні когнітивні елементи. Синкретизм – первинна властивість людської психіки створювати суперечність, логіка – інструмент його подолання. Людина стихійно руйнує одні абсурдні формування й утворює інші. Мислення є процесом утворення нових знаків шляхом дезабсурдизації вже сформованих. Це – дезінтеграція бінарної структури знаку, кристалізація одиничних елементів і встановлення зв'язку з новими елементами. Дезабсурдизація відбувається завдяки синонімії й антонімії усвідомлюваної частини знаку.

З когнітивної точки зору, особистісна проблема – абсурд, який має структурно-функціональне порушення, об'єктивоване у неможливості дезабсурдизувати «зіпсований» знак, диференціювати нетотожні елементи й утворювати нові функціональні знаки.

ПСИХОПАТОЛОГІЯ. Мислення – процес трансформації знакової системи у відповідності з вимогами середовища. Це передбачає дезабсурдизацію актуальних знаків і створення нових, які стають інструментом адаптації й інтеграції особистості. Відповідно, психічна суперечність стає незбалансованою, коли знак не піддається дезабсурдизації («псується»). Знак не може залишатися у такому стані, оскільки, з одного боку, втрачає структурно-функціональну цілісність, а з іншого – не піддається дезінтеграції. Соціально-психологічний феномен «вимушеного повторення» є спробою у змінених умовах остаточно дезінтегрувати «зіпсований» знак і сформувати функціональні знаки. Неможливість такої дезінтеграції пояснюється тим, що суб'єкт здійснює помилку: ідентифікує загальмовану частину знаку як антонім усвідомлюваної частини. Тому суб'єкт зазвичай знає, чого хоче уникнути, і не може сформулювати, що хоче набути.

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. Особистісна проблема об'єктивується у створенні такого комунікативного кола осіб (контрагентів), яке відбиває перспективи змін суб'єкта, але унеможлиблює такі ризики повторюваною деструктивною взаємодією з найближчим оточенням. Контрагенти підбираються таким чином, щоби

відповідати умовам інтрапсихічного розщеплення особистості і фіксувати її на інтерпсихічному рівні.

З соціально-психологічної точки зору, особистісна проблема – це поведінкова фрустрація як результат абсурдної програми, яка прагне актуалізувати несвідому частину нервово-психічної реакції, що перебуває у загальмованому стані.

ПСИХОТЕРАПІЯ. Психотерапія забезпечує типологічні зміни особистості в умовах неузгодженості декларативної і реальної поведінки індивіда. Особистісні зміни досягаються шляхом встановлення знакового змісту через усвідомлення його синонімічних й антонімічних зв'язків. Це передбачає ідентифікацію знаку на емоційному і когнітивному рівнях. Кінцевий результат – дезінтеграція знаку, що призводить до гальмування ядерної емоційної реакції і формування нових смислів. Втім, анігіляція невротичного розладу призводить не до знищення когнітивного абсурду та емоційної амбівалентності, а до їхньої функціональної трансформації.

З психофізіологічної точки зору, психотерапія – це диференціація бінарної емоційної реакції, виокремлення всіх шарів ультрапарадоксального стану, ідентифікація й конфронтація ядерної емоційної пари. **З когнітивної точки зору**, психотерапія – дезінтеграція «зіпсованого» знаку шляхом дезабсурдизації зв'язку між нетотожними когнітивними елементами і формування абсурдних форм, які набувають ефективності. **З соціально-психологічної точки зору**, психотерапія – зміна комунікативного кола осіб, що об'єктивується у плеяді контрагентів, яка забезпечує відмову від деструктивної програми поведінки та фіксованої фрустрації.

Особистісна проблема – це інверсія психічного розвитку, яка не може завершитися і, відповідно, забезпечити необхідні зміни, що призведуть до збалансування базової психічної суперечності індивіда. Це – *бінарні емоції*, які, з одного боку, не можуть диференціюватися, а з іншого – не можуть залишатися такими на елементарному рівні. Це – *когнітивний абсурд*, який частково усвідомлюється і тому вимагає дезабсурдизації, яка не відбувається на задовільному рівні. Це – *суперечливі дії*, які на декларативному рівні спрямовані на конструктивні цілі, але завершуються рецидивом фрустрації.

РЕЗЮМЕ

Психічний розвиток людини за формою – суперечність суперечності. Це наслідок того, що елементарна психічна одиниця має бінарну структуру і зміст. Умовою тривіального психічного функціонування є процес інверсії – переходу феномену у свою протилежність в межах психічної одиниці. Відповідно, особистісна проблема – це нереалізована здатність змінюватися, що виявляється як неможливість здійснити інверсію психічного розвитку.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

КООРДИНАТИ

ОСОБИСТІСНОГО ДИСОНАНСУ

ГЛАВА 1

ПСИХІЧНА СУПЕРЕЧНІСТЬ: *ВІД ФЕНОМЕНУ ДО ПОНЯТТЯ*

ДВОРІВНЕВА СУПЕРЕЧНІСТЬ

ФЕНОМЕН ПСИХІЧНОЇ СУПЕРЕЧНОСТІ

Нелінійний і нерівномірно динамічний маршрут розвитку особистості періодично зазнає інверсії і кризових зупинок. Передбачити його проміжні і кінцеві результати в умовах релятивності психічної норми складно навіть із застосуванням сучасного дослідницького інструментарію.

Попри унікальність головного мозку і його надзвичайних адаптаційних можливостей (ЛАМБЕРТ, 1991), слід визнати дивовижну психічну вразливість людини. Генетичні і соціальні агенти щоразу сплітають для індивіда ловчу мережу психічної павутини, з якої належить вибратися *особистістю*. З якими втратами і здобутками це відбувається – справа невирішена до життєвого фіналу. В окремих випадках навіть після фіналу спеціалісти марно намагаються встановити межу між геніальністю і божевільям (ГАЛЬТОН, 1996; ЛОМБРОЗО, 1892; СИКОРСКИЙ, 1912А; СИРОТКИНА, 2000).

Такий широкий спектр розвитку людини обумовлює **БАЗОВА ПСИХІЧНА СУПЕРЕЧНІСТЬ**. Розкриття її генезису, структури і динаміки становить предмет науково-психологічних дискусій. Історичний поступ психології можна визначити як трансформацію уявлень про психічну суперечність людини. Якщо

спочатку суперечність оцінювалась як дискретний випадок психічного розвитку, то сьогодні вона вважається тривіальною обставою. Відповідно, особистісна проблематика аналізується як НЕЗБАЛАНСОВАНА ПСИХІЧНА СУПЕРЕЧНІСТЬ. Порушення балансу є основною умовою пізнання цієї фундаментальної властивості людської психіки.

Належить з'ясувати координати особистісної проблематики на інтра- та інтерпсихічному рівнях. Це передбачає дослідження її психофізіологічних, когнітивних (семантико-синтаксичних та формально логічних) і соціально-психологічних аспектів. Представлений дослідницький проект (ТАБЛ. 1.1) розкриває послідовність дискурсу і його реперні точки.

ТАБЛИЦЯ 1.1
РІВНІ АНАЛІЗУ НЕЗБАЛАНСОВАНОЇ ПСИХІЧНОЇ СУПЕРЕЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

<i>Рівень</i>	<i>Вид аналізу</i>	<i>Метод аналізу</i>	<i>Феномен</i>
<i>інтра-психічний</i>	психофізіологічний	моделювання парабіозу (емоційна психодинаміка)	амбівалентність
	семантико-синтаксичний і формально логічний	моделювання знакової конфігурації (когнітивна психодинаміка)	абсурд
<i>інтер-психічний</i>	соціально-психологічний	моделювання комунікативного процесу (поведінкова психодинаміка)	вимушене повторення
<i>абстрактний</i>	структурно-функціональний	графічне моделювання субособистісної структури (особистісна психодинаміка)	Патологічна Субособистість

Загальновизнана максима психологічної науки: психіка людини суб'єктивно відображує об'єктивну реальність і здійснює регуляцію поведінки (ІВАНІН, 1972; ШВЫРКОВ, 1978). Однак це положення ще не розкриває механізм формування особистості. Воно тільки загострює питання про фундаментальну відмінність людини і тварини, причому вже на біологічному рівні.

Що стало системним чинником *еволюційного перевороту* Номо? Запропонована трудова теорія антропогенезу (ЕНГЕЛЬС, 1980), розвинута у діяльнісній теорії особистості (ЛЕОНТЬЕВ, 1975), недостатньо переконлива саме у вихідних положеннях. Праця у філогенетичному ракурсі і діяльність в онтогенетичному вимірі, радше, є результатом й умовою антропогенезу (атрибутом людини), але не його початком і причиною. Для цього праця в її людському вимірі є надто складним продуктом, яка сама вимагає пояснення. Праця здійснює такий самий гігантський стрибок, що й інтелект. Суть цього стрибка – мовлення як унікальна сигнальна система, що забезпечує необхідну складність психічної організації людини (ПОРШНЕВ, 1974).

Пояснити антропогенез означає вказати на біологічний механізм формування мовлення. Основою цього процесу може бути тільки біологічна ситуація **вимушеного формування дворівневої психічної суперечності**.

На існування дворівневої суперечності вказує її локалізація, постійно фіксована психологічною наукою:

- між системами біологічних потреб і соціально сформованих цінностей суб'єкта, інтенціями і потенціалом їхнього задоволення (інтрапсихічний рівень) (ПЛАТОНОВ, 1984);
- між вимогами соціальної стандартизації і суб'єктивною реальністю особистості (інтерпсихічний рівень) (ВЫГОТСКИЙ, 1984).

Єдність і боротьба генетичного і соціального розвитку – необхідна, але недостатня умова антропогенезу. Ми пропонуємо розглядати психічний розвиток людини під кутом ДИНАМІКИ ІНТЕРПСИХІЧНИХ ПРОТИРІЧ (невідповідності суб'єктних інтенцій об'єктивним обставинам) ІНТРАПСИХІЧНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ (незбігу внутрішніх інтенцій). Йдеться про інтерпсихічне протиріччя між соціальними чинниками та інтрапсихічною суперечністю свідомої і несвідомої сфер особистості (РИС. 1.1). Це положення споріднене із тезою про «безперервне пристосування внутрішніх відносин до зовнішніх» (СПЕНСЕР, 1880, с. 27; 1886). При цьому зв'язок між основними чинниками саморегуляції людини має не лінійний, а багато-багатозначний характер (МЕРЛИН, 1986).

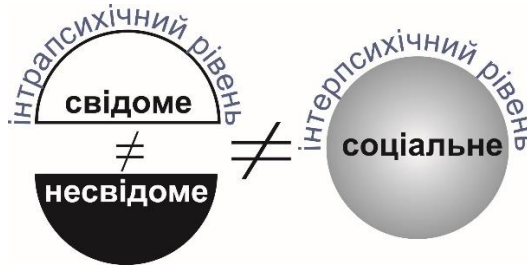

Рис. 1.1. СХЕМА ДВОРІВНЕВОЇ ПСИХІЧНОЇ СУПЕРЕЧНОСТІ ЛЮДИНИ

Дворівнева психічна суперечність кардинально відрізняє людину від тварини й одночасно лежить в основі всього спектру особистісної проблематики. Дворівнева суперечність психічного розвитку – це природний ресурс для еволюційного стрибка, але й zarazом онтогенетична проблема, яка вимагає розв’язку.

ДВА ВИМІРИ ОСОБИСТІСНОЇ ПРОБЛЕМИ

Доцільно виділити два етапи вирішення особистісної проблеми: педагогічний та психологічний.

На **педагогічному** етапі відбувається перебудова організму індивіда: оформлюється друга сигнальна система, об’єктивована у мовленні та мисленні. Фіксуються соціальні установки, які визначають ступінь соціалізації суб’єкта (Бозрикова, Водзинская, Докторова, и др., 1979). Це – шлях становлення індивідуальності, показник долаття вікових криз і ситуаційних труднощів, що полягає у виробленні відповідного досвіду (Доній, Несен, Сохань, & Єрмаков (Ред.), 1998; Могилевський, 2006). На педагогічному етапі дається відповідь на питання: *яким чином і якою стала особа, вирішуючи протиріччя інтерпсихічного характеру?*

Достатній рівень соціалізації є підставою для з’яви **психологічного** етапу вирішення особистісної проблематики. Ставиться питання протилежного ґатунку: *чому індивід не може стати таким, яким хоче бути?* Йдеться про внутрішні конфлікти (суперечності інтрапсихічного характеру), які не дозволяють соціально інтегруватися. Власне, особистісною проблемою цей процес стає у випадку *втрати балансу базової психічної суперечності*.

ОСОБИСТІСНА ПРОБЛЕМА – ЦЕ НЕЗБАЛАНСОВАНА ПСИХІЧНА СУПЕРЕЧНІСТЬ, ЯКУ СУБ'ЄКТ НЕ ЗДАТЕН САМОТУЖКИ ЗБАЛАНСУВАТИ.

ПСИХІЧНИЙ КОНТРАПУНКТ

Протиставлення чинників психічної саморегуляції набуває жорсткого загострення лише у випадках патології. У тривіальному стані структурні елементи особистості, попри антитетичність, становлять безперервний і недиз'юнктивний (Брушлинский, 1979) *психічний контрапункт*. У психічній нормі контрапункт перебуває у консонансі, у патології – в дисонансі.

Евристична цінність терміну, запропонованого академіком В.О. Моляко, полягає у здатності описати універсальний зміст і форму автономних «психічних партій», які перебувають у відносинах нероздільної єдності і перманентної боротьби. Цей термін однаково придатний як для відображення оригінальної синхронії домінантних і субдомінантних «психічних партій», так і для показу їхньої асинхронії, що виявляється у різноплотинних дисонансах (емоційних, когнітивних і поведінкових).

Консонанс «психічних партій» реалізується у самоактуалізації, конгруентності і суб'єктивному відчутті повноти буття. Йдеться про зрілість особистості (Завгородня, 2012). Особистісний дисонанс об'єктивується у розладах психічного розвитку: або у тимчасових і потенційно обернених (невротичного спектру), або в усталених і здебільшого необернених (психотичного спектру).

Під кутом поняття «контрапункту» можна визначити предмет основних психологічних дисциплін. *Загальна психологія* вивчає структурно-функціональні особливості психічного контрапункту, *вікова психологія* – його онтогенетичні закономірності, *педагогічна психологія* – спеціальні обставини формування адекватного психічного консонансу, *диференційна психологія* – шляхи розвитку індивідуальних відмінностей контрапункту особистості, а *психотерапія* – зміст і динаміку контрапунктного дисонансу.

Психотерапія – інтердисциплінарна галузь знань. Вона становить комбінацію психологічних, філософських, антропологічних, медичних установок щодо генезису і динаміки незбалансованої психічної суперечності особистості.

На сучасному етапі відбувається *поворот від природничо-наукової до гуманітарної парадигми* (МАКАРОВ, 2000). Вміння вибудовувати стосунки з клієнтом не тільки супроводжує медикаментозний вплив, а й набуває процесуальної автономії, самодостатності і значної варіативності, що межує з мистецтвом (ПОЛИЩУК, & ЛЕТНИКОВА, 2013). Це вже не вторинний фактор лікування, а спеціальним чином організована форма впливу, яка спрямована на збільшення кількості зв'язків та їхнє переструктурування у психосемантичних мережах (ОХРЕМЕНКО, 2004).

Надзвичайна складність предмету психології виявилась у конкуренції природничо-наукової і гуманітарної парадигми, між якими відсутня задовільна кореспонденція (БРАТУСЬ, 2005). Зазвичай парадигми закономірно змінюються в результаті «наукової революції» (КУН, 1977). Однак у психології така закономірність відсутня. Остання ще тільки починається у череві науки, залишається її гучним проєктом.

Факт парадигмального розриву (ЮРЕВИЧ, 1999; 2007) ставить під сумнів науковий статус психотерапії і здатність академічної психології підвести теоретико-методологічну базу під адекватну схему надання психологічної допомоги. Тому між сучасними формами психотерапії і шаманізмом знаходять достатньо спільних точок дотику (ДОЦЕНКО, & БОРТКО, 2002; КРИППНЕР, 1994), а сама психотерапія не виграла конкуренцію навіть у народного цілителства (БОНДАРЕНКО, 2001), не говорячи про більш вишукані форми психічного маніпулювання.

Психотерапія спрямована на вироблення ситуаційної гнучкості суб'єкта, пошук і реалізацію його особистісних ресурсів (АЛЕКСАНДРОВ, 1997). Ця задача реалізується у межах ефективної й економної системи відносин із клієнтом. Однак методологічна варіативність психотерапії вказує на відсутність однозначного розуміння сутності базової психічної суперечності.

Близькість концептуальних поглядів на генезис і динаміку невротичного розвитку присутня здебільшого на макрорівні психічного контрапункту. На мезо- й мікрорівнях положення про невротизацію особистості набувають подекуди антитетичного змісту. Це обумовлює легковажне введення у психотерапевтичний обіг неологізмів різного ступеня метафоричності.

Неусталеність понятійно-категоріального апарату, широке залучення метафор призводить до багатозначності термінів і створює лазівку для прихованого плагіату. У концепції «незавершеного гештальту» (ПЕРЛЗ, & Гудмен, 2001) вгадуються обриси психоаналітичної концепції «невдалого витіснення» (Брилл, 1998). Павлівське вчення про умовні рефлекси (ПАВЛОВ, 2015) «трансформується» в ідею формування субособистостей (РУФФЛЕР, 1998). Підміна понять метафорами є чи не основним предметом турботи теоретиків психотерапії. Розробка теорії незбалансованої психічної суперечності мимоволі відходить на другий план.

Центральними категоріями психотерапії є «психічна травма», «комплекс Едіпа», «заміщення» (Брилл, 1998; ФРЕЙД, 1998А), «комплекс неповноцінності», «гіперкомпенсація», «соціальний інтерес» (АДЛЕР, 1997; 2003), «базова тривога», «психологічні захисти» (ХОРНИ, 1993; 1997), «дисоціація психічного», «комплекс», «боротьба архетипів» (ЮНГ, 1998А; 2001), «психологічна гра», «життєвий сценарій» (БЕРН, 1999; СТЮАРТ, & ДЖОЙНС, 2002; ШТАЙНЕР, 2003), «позитивна свобода», «продуктивний характер» (ФРОММ, 1999; 2000), «конгруентність», «розбіжності між Я-реальним та Я-ідеальним» (РОДЖЕРС, 1998), «самоактуалізація» (МАСЛОУ, 1999), «пошук смислів», «самотрансценденція» (ФРАНКЛ, 1990) тощо. Але оскільки цілісне і системне розуміння неврозу не вироблене, згадані категорії не перебувають у відношеннях субординації (ВАХТОМИН, 1973), часто є тотожними і перехресними. Навіть в академічній психології відсутня загальноприйнята система понять (ЧУПРИКОВА, 2007).

Психотерапевтичні терміни зрідка задовільним чином інтегруються у концептуальну систему. Тому, аналізуючи психотерапевтичні системи – уявлення про особистість, стосунки з реальністю, розвиток особистісного потенціалу (ЩІПАНОВСЬКА, 2005), фіксуємо значну концептуальну неузгодженість, значні теоретико-методологічні відмінності, а також епігонство та плагіат.

У ситуації концептуального «багатомовства» налічується близько 500 різновидів психологічної допомоги (Орлов, 2002). Відтак марно очікувати розбудови психотерапевтичної метатеорії. Це закономірний наслідок того, що академічна психологія досі не отримала переконливої «теоретичної» прописки.

Положення академічної психології і психотерапії належить узгодити, синтезувати, а самі галузі знань привести до стандартів природничої науки, що, зрештою, інтегруватиметься у теорію людинознавства (Ананьев, 1977). «...саме теорія покликана надати лікуванню законний статус» (Лакан, 1999, с. 465), що й гарантуватиме терапевтичний ефект. Метатеорія повинна стати найбільш потужним інструментом психологічної практики (Ильясов, & Орехов, 1989). Натомість психотерапевтичні школи не вважають брак метатеорії критичною обставиною. Вони цілком вдовольняються ерзац-теоріями власного виробництва.

Водночас академічна психологія не тяжіє до вирішення прикладних проблем, які є реальним показником теоретичної рентабельності науки. Здебільшого поверхнево опрацьовуються окремі теоретичні положення. Тому на виході отримуємо бізнесово-бюрократичну «грантову» психологію, за якої, не вирішивши фундаментальні проблеми, фахівці без надмірних вагань вдаються до психокорекційної і тренінгової інженерії (Мазяр, 2019г).

За відсутності метатеорії психологія зазнає дискредитації з боку квазінаукових концепцій. Її положення вразливі для багатозначної інтерпретації, а критерії надання допомоги надміру релятивні, щоби не збудити відповідну полеміку. Ф.Є. Василюк свого часу навіть закликав наукову спільноту: «Той, кого серйозно хвилює доля нашої психології, повинен усвідомлювати цілком реальну загрозу виродження її у третьорозрядну дряхлу і безпорадну науку, що за інерцією тліє за академічними стінами й безсило спостерігає за бурхливим і безцеремонним зростанням примітивної, а то й відверто бісівської, масової попсихології, яка профанує якісь гідні напрямки зарубіжної психології, що нею сліпо копіюються, так і психології загалом, яка ігнорує національні і духовні особливості середовища поширення» (Василюк, 1992, с. 31).

Метатеорія об'єктивується у комплексному міждисциплінарному підході, який виявляє системні зв'язки психології з фізіологією, математикою, логікою, соціологією, лінгвістикою (ПИАЖЕ, 1966). По суті повинен відбутися перехід від моносистемного до полісистемного знання (КУЗЬМИН, 1982). Адже цілісність психологічного дослідження особистості вимагає взаємопроникнення наук (МАКСИМЕНКО, 2002).

Однак у боротьбі за предметну автономію психологія втрачає генетичні зв'язки з іншими науками, а тому подекуди навіть підміняється педагогікою, нейробиологією тощо (МАЗЯР, 2019г). Звідси неспроможність «оживити» особистість у структурно-функціональних схемах, показати динаміку у нормі та патології, виявити справжні патогени психічного розвитку. Кінцевою зупинкою психології стає детальний клінічний опис суб'єкта. Спроба надати вичерпну інтерпретацію завершується відсиланням до гіпотетичних травм дитинства, мороку несприятливої генетики чи нейропсихологічного моделювання особистісної проблематики. Це не відповіді, а припущення різного ступеня спекулятивності. Якщо відкинути наукову коректність і делікатність, то можемо сказати, що їхній фактаж – невідтворюваний, встановлені зв'язки – статистичне свавілля, прийняття науковою спільнотою – нерідко авторитетна пропаганда.

Утворений теоретичний вакуум щедро заповнюється артефактами. Актуальності набуває дилема, сформульована Дж. Брунером: «Гори розрізнених даних розвалюються через відсутність зв'язку з основним «стовбуром» психологічного знання, чи, може, це сам цей «стовбур» недостатньо міцний, щоби витримати таке навантаження» (Цит. за: ВЕЛИЧКОВСКИЙ, 1982, с. 282). Ця дилема має тільки одне адекватне рішення: запропонувати «стовбур», який витримає будь-яку вагу емпіричних та експериментальних досліджень.

Отже, слід розробити положення, які **системно і цілісно розкриватимуть універсальну логіку і варіативну динаміку формування психічних відхилень**. Психологія повинна зв'язати знання про особистість у цілісну систему верифікованих положень, що передбачає інтеграцію фізіології, логіки і соціальної психології.

Поняття «особистісна проблема» інтегрує весь спектр розладів, які виникають внаслідок незбалансованості психічної суперечності. Континуум особистісної проблематики простягається від побутової психопатології (обмовок, описок, забувань, помилок), гумору і дотепності (ФРЕЙД, 1999А; 1999Б) до гострих психозів (ЗАВИЛЯНСКИЙ, & БЛЕЙХЕР, 1979; ХЭЗЛЕМ, 1998).

Т.С. Яценко (1996) визначає особистісну проблему як таку, «...яку суб'єкт сам не може розв'язати внаслідок неусвідомлюваності її передумов, каузальних аспектів, пов'язаних із внутрішньою, стабілізованою суперечністю» (с. 21). Наголошується на детермінації поведінки *неусвідомлюваними тенденціями психіки*, які не піддаються раціональному пізнанню (ІВАНЕНКО, 2004; ЯЦЕНКО, 2006; ЯЦЕНКО ТА ІН., 2008), а відтак позбавляють індивіда здатності належним чином здійснювати саморегуляцію. Таким властивостям психічної діяльності притаманна *невротична симптоматика* (ГАРБУЗОВ, ЗАХАРОВ, & ИСАЕВ, 1977; ХЭЗЛЕМ, 1998).

Невротичний розлад – *осереддя особистісної проблематики, але водночас індикатор і каталізатор психологічних змін особистості*. Вочевидь, це основна причина того, що невроз є найбільш поширеним варіантом психічного відхилення. За останні десятиліття чисельність невротичних розладів зросла у 24 рази, а кількість психічних захворювань – в 1,6 рази. Особливо загрозливою є ситуація з дітьми. Навіть при фронтальному огляді тільки п'ята частина з них перебуває на огляді у психоневролога (Гришук, 2007). Звертаємо увагу на значний відсоток прихованої невротизації, що може непрямо свідчити про її побутове сприймання в якості компенсованої акцентуації. Створення психологічної служби у системі освіти покликане сприяти нівелюванню особистісної проблематики (МАЗЯР, 2006А).

Невротизація – природна умова особистісних змін, а тому супроводжується втратою симптоматичної рельєфності. Це зумовлює підвищення рівня толерантності до психічних відхилень, але, разом із тим, суттєво розмиває поняття норми. Зокрема, невроз «недосягнення успіху» інтегрований у сучасний плин життя в якості соціального стандарту (ДОНЧЕНКО, 2005). Це призводить до

поступового зникнення поняття неврозу з діагностичних висновків (AMERICAN HERITAGE DICTIONARY EDITORS, 2008). У клінічних класифікаціях неврози підміняються певними відповідниками з додаванням терміну «розлад» (DIAGNOSTIC AND STATISTICAL MANUAL OF MENTAL DISORDERS (DSM-IV), 1994). Зрештою, втрачаються родові ознаки неврозу. Увага зміщена на симптоматику розладів, що, безумовно, віддаляє від справжнього розуміння феномену особистісної проблеми й особистості загалом.

Дослідження особистісної проблеми значною мірою зумовлює відкриту кризу у психології. Розроблені на початку ХХ століття структурно-функціональні схеми особистості виявляються нездатними пояснити психодинаміку невротичного розвитку. Це наслідок невірності проблеми структурного і функціонального моделювання особистості (ФРИДМАН, 1977), неможливості встановлення взаємозв'язку її генетичних і соціально зумовлених підструктур (БАТУЕВ, & СОКОЛОВА, 1994), труднощів у з'ясуванні характеру співвідношення інтрапсихічних елементів (МЕРЛИН, 1986). Це настільки розхитало теоретико-методологічні засади тодішньої психології, що обумовило релятивізм в якості наукової норми сучасної психології (МАЗЯР, 2019г). «М'які», невідтворювані, контекстуально і теоретично залежні психологічні факти не втрачають статусу наукових фактів (ЮРЕВИЧ, 2006).

У відповіді на запитання, *яку поломку у розвитку особистості створює невроз*, вчені акцентують увагу на симптоматиці. Але генезис, динаміка, структура і механізм психічного зламу розкриваються несистемно. Дарма що вирішення патопсихологічної проблематики сприяє відповіді на фундаментальні питання (ЗЕЙГАРНИК, 1982), академічна психологія вперто зосереджена на вирішенні другорядних задач.

Зокрема, системотвірними вважаються категорії на кшталт діяльності (ЛЕОНТЬЕВ, 1972; 1975; ЛОМОВ, 1984; МАТЮШКИН, & РАДЗИХОВСКИЙ, 1985). Натомість такою повинна бути «друга сигнальна система» (ПОРШНЕВ, 1974). Вужче – проблема свідомості. Ще вужче – невроз, який відкриває двері в її формування. Діяльність – один із наслідків другої сигнальної системи. Адже система сигналізації є родовою відмінністю людини. Вона робить дії осмисленими, дійсно свідомими, що й обумовлює діяльність у людському вимірі.

Оскільки психологічна патологія охоплює всі рівні особистісної організації (АНЦЫФЕРОВА, 1978), невроз дає змогу визначити системні повороти і динаміку психічної саморегуляції.

Невротичний розлад розкриває принципи психічного функціонування людини. Першочерговим завданням повинна стати не диференціація неврозу, а *визначення його місця у системі розвитку особистості*. Оскільки сутність неврозу розкрита дискретно, отримуємо періодичний перегляд його характеристик і розмаїття відповідних класифікацій.

Симптоматика неврозу має широку палітру: 1) збудливість і дратівливість, 2) нестриманість реагування, 3) фіксація на обставинах травматичного досвіду, 4) втеча від реальності, 5) схильність до некерованості агресивними реакціями (ТАРАБРИНА, & ЛАЗЕБНАЯ, 1992). Разом із тим, невроз трактується як випадок незначного й компенсованого психічного порушення.

Ситуацію, за якої психічний розлад є *оберненим* (СНЕЖНЕВСКИЙ (РЕД.), 1985; УШАКОВ, 1973) і набуває значної *інерції* (ПАВЛОВ, 1951; ПОРШНЕВ, 1974), ми розглядаємо як **прецедент для формування якісних особистісних змін**. Ці перетворення стають можливими при збереженні *критичного ставлення до реальності*. В межах норми суб'єкт здатен закріплювати змістовні зміни психічного функціонування, а значить переходити на інший рівень особистісного розвитку. Це стає можливим завдяки розбалансуванню базової психічної суперечності, коли контрапункт особистості стабілізується у дисонансі.

У психічній «поламці» наявне ключове еволюційне призначення: **ЗДАТНІСТЬ СТВОРЮВАТИ НЕАДЕКВАТНІ РЕФЛЕКСИ, ЯКІ ПОТЕНЦІЙНО НАБУВАЮТЬ ВИЩОГО РІВНЯ ІНТЕГРАЦІЇ**.

Значна кількість невротичних осциляцій завершується особистісними змінами. Прикладом стають вікові новоутворення, які супроводжуються невротичною симптоматикою. На противагу такому дискурсу, психотерапія фіксує за невротичним розладом втрату «еволюційного потенціалу», що призводить до стагнації особистісного розвитку.

Особистісна проблема – це незбалансована психічна суперечність. Виявляється як неусвідомлювана поведінкова тенденція, що суперечить деклараціям суб'єкта і не може бути самостійно вирішена. Це – протиріччя на інтерпсихічному рівні, що накладається на інтрапсихічну суперечність.

Метатеорія особистісної проблеми не розроблена внаслідок відсутності системи універсальних положень й усталеного категоріально-понятійного апарату. Існуючі концепції здебільшого не мають цілісного і системного погляду на особистісну проблематику і розкривають лише окремі аспекти.

Особистісна проблема тотожна невротичному розладу, який є оберненим психічним феноменом і має значну процесуальну інерцію. Його функціональне призначення полягає у створенні умов для особистісних змін при збереженні критичного ставлення до дійсності.

НЕВРОТИЧНЕ КОЛО

ТЕРАПІЯ БЕЗ ТЕОРІЇ

Психологічна наука націлена пояснити суть невротичного механізму.

Яким чином нервово-психічний процес фіксується у певному емоційному стані, смисловій конструкції та поведінковому патерні? Чому у дискретній точці досвіду психодинаміка спрямовується по колу і стає нав'язливим повторенням минулого?

Відповісти на ці питання означає пояснити систему психодинаміки. Чим більш чіткою буде відповідь, тим категоричнішою буде відмова від теоретико-методологічного релятивізму у психології. Це загрожує відмежуванням від науки частини історії та сьогодення психології, яка зручно вместилася у комфортабельне крісло «нестрогої» дисципліни. Психологія є дисципліною, де все можливо, але ніщо не допускається в якості беззаперечної істини.

Б.С. Братусь помічає: «Дисертант сміливо виходить до нових для психології кордонів і... повертається на 180 градусів – починається частина друга: репродукція колишніх підходів. <...> Ці підходи до краю, екскурсії до провалу, після яких відбувається повернення до обжитого будинку кореляцій і факторів, досить симптоматичні для сучасної психології. З одного боку, вони говорять про певний потяг, моду, прагнення до нового розуміння, з іншого – свідчать про неготовність до кінця слідувати йому» (БРАТУСЬ, 2005, с. 7). Зауважимо, науковцям бракує не тільки дослідницького інструментарію, але й системного аналізу проблеми. Вони воліють бути адекватно сприйнятими загалом, а тому повертаються до усталених категорій і процедур. Вони не підходять до краю через відсутність *теорії*.

Оскільки академічною наукою не запропонована метатеорія неврозу, психотерапія розробляє десятки методологічно відмінних схем надання допомоги. Причому нові напрямки завбачливо відмовляються від «складних» теорій особистості. Суть особистісної проблеми вони розглядають винятково у ракурсі відновлення психічної функціональності особистості. Чи не найбільш

виразно ця тенденція представлена у короткотривалій терапії (Кейд, & О'Хэнлон, 1998; Коляну, 2004). У зв'язку з цим лунають дотепні зауваження, що теорія є артефактом сучасної психотерапії (Огинская, & Розин, 1991). А якщо прибрати іронію, теорія в її істинному розумінні не потрібна терапії. Нерідко вона лишень декоративний додаток до неї.

Закономірним результатом теоретичного інфантилізму психотерапії стають труднощі у встановленні ступеня ефективності напрямків і методів надання психологічної допомоги (Айзенк, 1994; Зорин, 2009; Лаутербах, 1995). Тож дехто скептично проголошує психотерапію комплексом ритуалів (Налимов, 1998), які не завадить пройти психотерапевтичну процедуру (Сосланд, 1999). Цікаво, що у ситуації теоретичної пустки першим «під ніж» пішов ортодоксальний психоаналіз. Його метод проголосили одним із найменш ефективних (Айзенк, 1994). Втім, парадокс полягає у тому, що психоаналіз має одну з найкраще розроблених систем теоретичних положень (Божович, 1968).

За даними Вашингтонського національного інституту, ефективність психотерапевтичних напрямків і методів є приблизно однаковою (Шерток, 1990). Такий висновок очікуваний з огляду на шалену конкуренцію у галузі психотерапії. Це дає підстави припустити, що

- концептуально-методологічні відмінності не є принциповими і визначальними;
- обґрунтованість теорії не перебуває у прямому зв'язку з ефективністю терапії.

Така ситуація стає можливо тільки у випадку слабкості теорії, а саме невирішеності питання про сутність і фіксацію *психологічного факту*. Без встановлення «жорстких», відтворюваних, трансситуаційних фактів неможливо збудувати релевантну систему теоретичних положень (Вахтомин, 1973). Натомість результати терапії виявляються більш залежними від супутніх факторів: особистості терапевта, ефекту плацебо, мотивації клієнта. Причому настільки, що теорія виявляється ніби зайвою, що разом ставить під сумнів доведену методологію анігіляції неврозу.

Крок у бік створення метатеорії здійснює А. Маслоу. Його схема була гранично простою: «...Фройд надає нам хворобливий аспект психології, і ми повинні тепер *доповнити* його здоровим аспектом» (Цит. за: ФЕЙДИМЕН, & ФРЕЙГЕР, 1995, с. 113). Слушно. Зрештою, психологія має прийти до розуміння суті особистісного консонансу.

Попервах А. Маслоу не заперечує діагностичної і терапевтичної цінності ортодоксального психоаналізу (Маслоу, 1999), позаяк патологія і здоров'я повинні оцінюватися із загальних теоретико-методологічних принципів. Деякий час спостерігався поворот гуманістичної психології до психоаналітичної теорії (Джонс (Ред.), 2001). Проте концептуальна інтеграція («доповнення») не відбувається. А. Маслоу забракло теоретичної обґрунтованості навіть для власного методу. Він «...не надто сильно опікувався стовідсотковою науковою строгістю і доведеністю емпіричних даних, якими він підкріплював свої теоретичні розмірковування» (Киричук, Балл, & Леонтьєв, 1999, с. 8).

Гуманістична психологія не знаходить нічого кращого, ніж прив'язатися до категорій інтуїції, спонтанності, зосереджується на роботі з тілом і майже не дбає про створення теорії (Джонс, 2001). Зближення з мистецтвом комунікації призводить до віддалення від наукової раціональності. Оцінюючи дискусію В. Франкла і К. Роджерса, С.Д. Максименко (2014) із сумом виносить вердикт: «Заперечень нема – все це красиві, приємні і стрункі теорії, але ж вони, на жаль, не наукові. Це, швидше, філософсько-культурологічні побудовання. <...> вони [В. Франкл і К. Роджерс] шукають центральне і суттєве не в об'єкті дослідження (особистості), а в своєму уявленні про цей об'єкт» (с. 51).

Гуманістична психологія не змогла піти далі рефлексії на тему патології і здоров'я, дарма що наповнила пояснювальні схеми латинізмами і редукцією чинників психічних відхилень. Для виходу у сферу науки належало збагнути суть психологічного факту (Юревич, 2006) й елементарної психодинамічної одиниці. Натомість гуманістична психотерапія продовжила багатовікову облогу «душі».

Прапор гуманістичної психотерапії, який упав під час штурму метатеорії, підхопив Н. Пезешкіан. Оптимістично налаштована позитивна психотерапія була зорієнтована шукати *позитивний потенціал* психічних розладів (ПЕЗЕШКІАН, 1991), інтегруючи при цьому подекуди антитетичні підходи (ПЕЗЕШКІАН, 2006). Це позначилося на теоретико-методологічних суперечностях концепції. Зокрема, представлено в епігонському наслідуванні положень психодинамічного і гуманістичного напрямків терапії, у недостатній обґрунтованості короткотривалого впливу і недоведеності корекції особистісної проблематики на ціннісному рівні (МАЗЯР, 2012). Н. Пезешкіан був змушений визнати еклектичний характер запропонованих методів. Втім, теоретичну капітуляцію він пафосно раціоналізував думкою, що це «відповідь на багатоманітність розладів й індивідуальних можливостей їх переробки, кожна з яких потребує свого особливого лікувального засобу» (ПЕЗЕШКІАН, 2006, с. 20). Але суті справи це не змінило: *психологічна метатеорія не склалася*.

Непереконливість позитивної психотерапії полягає у нечіткій відокремленості від етики та філософії (БАЛЛ, 2006). Брак наукової основи позначився на волюнтаристській інтерпретації соматичної симптоматики. Н. Пезешкіану бракувало системного бачення особистісної проблеми, яка повинна знаходити вираження в єдності психофізіологічних і соціально-психологічних чинників неврозу. У ситуації протистояння еклектичного і системного детермінізму (ПЕТРОВСКИЙ & ЯРОШЕВСКИЙ, 1996) гору отримує спрощене трактування феномену, суть якого багато-багатозначний зв'язок біологічних і соціальних чинників саморегуляції.

Звісно, можна навести приклади терапевтичного синтезу транзакційного аналізу і психодрами (ХАЙН, 2003), транзакційного аналізу і гештальттерапії (УЙЛБЕРГ, 1999). Проте такий спорадичний альянс не набуває системної завершеності. Згадані теорії залишаються незмінними. Навпаки, вони настільки замкнені у своїх положеннях, що будь-які відхилення трактуються ними як ересь, а ересіархи піддаються анафемі. Так, основоположники когнітивної психотерапії А. Бек та А. Еліс є вихідцями з хорнівського психоаналізу, який не прийняв їхні інновації. Вони приєдналися до поведінкового підходу, але й там не втрималися через концептуальні установки біхевіоризму (ХОЛМОГОРОВА, 2001).

Ідея «об'єктивної» метатеорії неприйнятна для більшості концепцій. Адже кожна «теорія» замислюється як фундамент майбутньої метатеорії і позиціонує власну самодостатність.

Остаточно відпущена з ланцюга академічної психології, психотерапія зосередилася на завданнях корекційної «інженерії». Це втілювалося у бурхливому неконтрольованому винахідництві прийомів, технік і методів роботи. Теорія відходить на другий план і виконує функції індоктринації adeptів. Основна увага приділяється супервізії терапевтів. Тому «теоріям дозволено лютувати, не наражаючись на перевірку» (Блюм, 1999, с. 18). Вони залишаються неперевіряними групами артефактів, які покликані легітимізувати результати терапевтичної інженерії.

Відтак перше завдання психотерапевтичної теорії – з'ясувати сутність феномену неврозу.

КООРДИНАТИ НЕВРОЗУ

Невротичний розлад має широкий симптоматичний спектр, який обумовлює характер самоставлення і самооцінки, специфіку психологічних захистів, труднощі ідентифікації, відхилення у поведінці тощо (Ананова, 2005; Грись, 2005). Це свідчить про системні порушення психодинаміки.

Основними критеріями неврозу стають

- характер функціонального розладу, його потенційна оборненість;
- збереження критичного ставлення до власного стану і світу;
- болісний характер переживання;
- провідна роль психологічних факторів у формуванні.

Це дає підстави припустити, що невроз є *неспроможністю суб'єкта завершити перехід на новий етап особистісного розвитку*, який можна представити як необернений і нелінійний процес (Лушин, 2002). Йдеться про фіксацію на певному етапі розвитку у момент, коли життєва ситуація вимагає набуття альтернативних особистісних диспозицій.

Невротичний розлад зумовлює 1) суб'єктивна ситуація наявності конфлікту між структурними шарами психіки, 2) коли внутрішнє розщеплення не може асимілюватися у досвіді, 3) в результаті чого психічний матеріал у свідомості суб'єкта – емоційні реакції, когнітивні конструкції, поведінкові патерни – *поляризується* й об'єктивується у непослідовній активності. Контрапунктний консонанс особистості сягає дисонансу і – тимчасово? – не може повернутися до поліфонії. Психічні чинники набувають антитетичного змісту. Системним симптомом невротичного розладу стає дисоціація ціннісно-сислової сфери (КАЛЕНСЬКА, 2007; КАРПЕНКО & МИЦЬКО, 2001).

Дисонанс особистості створює ситуацію втрати суб'єктивного контролю, з'яви емоційної нестабільності, стереотипності дій. Втрачають ефективність механізми психологічного захисту, що позначається на ставленні до травматичної ситуації, у специфічних способах переробки інформації, які блокують загрозливу інформацію, на механізмах адаптивної перебудови сприймання й оцінки, механізмах, що підтримують цілісність свідомості, механізмах компенсації психічної недостатності, способах репрезентації спотвореного смислу тощо (ЖУРБИН, 1990).

Антитетичний характер інтрапсихічних інтенцій обумовлює ситуаційну неадекватність суб'єкта. Утворений комплекс неадекватних реакцій не може досягти інтеграції внаслідок актуалізації опозиційних установок. Контрапункт особистості починає дисонувати. Йдеться про «зустріч і взаємодію у складних нейронних структурах двох потоків збудження (першосигнального і другосигнального)...» (Бойко, 1976, с. 29), коли друга сигнальна система неправильно співвідноситься з першою як найближчим провідником реальності (ГАЛЬПЕРИН, 1965).

Причиною внутрішнього конфлікту є тривале й інтенсивне зіткнення двох сильних, протилежно спрямованих психічних тенденцій (ЛУРИЯ, 1930; МЯСИЩЕВ, 1960). Вони не можуть перебувати у консонансі, але в ситуації перманентної конкуренції прагнуть до актуалізації.

Стабільна зустріч двох потоків збудження як базової психічної суперечності є ключовою умовою психічного функціонування, яка відрізняє людину від тварини. Симптоматично розгорнутий невротичний розлад – частковий випадок такої зустрічі.

Невроз – це стійка до зовнішніх впливів, стабілізована у часі інтрапсихічна суперечність, об’єктивована у когнітивному абсурді, емоційній амбівалентності та поведінковій імперативності суб’єкта (МАЗЯР, 2017А; 2017В).

Когнітивний абсурд – це невідповідність сформованих когнітивних конструкцій (умовисновків) законам формальної логіки і здорового глузду, порушення семантико-синтаксичних правил. У своєму дискурсі суб’єкт виходить із суперечливих засновків, що призводить до неможливості формулювання однозначних висновків. Розгортання дискурсу в ході психотерапії завершується для суб’єкта або глухим кутом або спростуванням власних тез, що, власне, спонукає застосовувати механізми психологічного захисту.

Амбівалентність почуттів – це актуалізація суперечливих емоційних реакцій, які не дозволяють суб’єкту визначитися зі ставленням до певного фрагменту об’єктивної дійсності. Поляризація емоцій, їхня парадоксальна фіксація у почуттях призводить до утворення й поглиблення когнітивного абсурду.

Поведінкова імперативність – це внутрішнє спонукання до обрання неефективної лінії поведінки, яка завершується повторенням фрустрації. У відповідності з цим суб’єкт блокує, звужує або викривлює процес комунікації. Таким чином унеможливується повнота трансляції особистісної автентичності з її унікальною системою потреб, мотивів і цінностей. Частково поведінка суб’єкта припиняє відповідати декларованим цілям, що обумовлює його соціальну конфліктність.

Центральною категорією аналізу особистісної проблематики стає «абсурд». Втім, у психології абсурд і парадокс перебувають на периферії наукового інтересу. Поодинокі спроби досягнути його психологічну сутність (ГУБЕНКО, 2019) лишаються непоміченими. Натомість цей «периферійний» феномен є фундаментом структурно-функціональної проблеми особистості.

МАГІСТРАЛЬНА ЛІНІЯ ОСОБИСТІСНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ – ЦЕ ПРОЦЕС ПЕРМАНЕНТНОГО ПЛАВЛЕННЯ АБСУРДУ І ЙОГО КРИСТАЛІЗАЦІЯ У СМИСЛАХ, ЩО ОБ’ЄКТИВУЄТЬСЯ У ПЕРЕХОДІ ІРРАЦІОНАЛЬНИХ ОБРАЗІВ У РАЦІОНАЛЬНІ ПОНЯТТЯ.

Ареал особистісної проблематики безмежний. На побутовому рівні вона синонімічна «хронічному ідіотизму, який рецидує» (Лєви, 1988, с. 59). Контрапунктний дисонанс особистості виявляється у приватному житті на рівні комунікативних труднощів, у професійних відносинах, які регламентовані посадовими обов'язками й усталеними етичними нормами.

Чи не найбільш виразно і швидко втрата кваліфікації простежується у педагогічній діяльності, де брак соціального контролю компенсується пошуком педагогічних технологій (Мазяр, 2006; Савчук, 2004). Жодні курси підвищення кваліфікації, семінари і тренінги не допомагають суб'єкту використати теоретично засвоєні технології у буденній практичній діяльності. Він не здатен адекватно рефлексувати професійну ситуацію (Мазяр, 2007), а відтак здійснювати моніторинг спонтанної поведінки. Суб'єкта виستاє тільки на декларування теоретичних положень і створення примітивної ілюзії компетентності. Власне, індивід не надто й прагне коригувати поведінку, позаяк відсутність кваліфікації дозволяє компенсувати особистісну проблему у домінуванні над колегами та учнями.

Іншою сферою прояву особистісної проблеми є фінансова діяльність і відносини. На побутовому рівні це позначається у нездатності планувати сімейний бюджет, накопичувати кредити і поглиблювати боргову яму. На професійному рівні особистісна проблема може заломлюватися через нехтування фінансовими ризиками. Зокрема, суб'єкт втрачає самоконтроль у ситуації так званого тільту. На валютному ринку він закриває збиткові ордери й, попри вироблену стратегію трейдерської діяльності, відкриває нові ордери ідентичного змісту, які закономірно виявляються збитковими (Мазяр, 2015б). Тобто діє абсурдно. Валютний ринок сприймається ним в якості опонента, якому намагається довести власну правоту. Спекулятивний рух ціни помилково оцінюється суб'єктом із позиції уявної правильності та об'єктивності. Показово те, що подібні «уроки» не засвоюються і повторюються з тією ж раціоналізацією власної некомпетентності.

Дослідження особистісної проблеми здійснюється в межах системи концептуальних артефактів. При цьому нехтуються окремі аспекти її вияву. Це робить психодіагностику і терапію односторонніми, що відображено навіть у назвах концепцій: поведінкова, когнітивна, поведінкова. У цьому випадку теорія стає своєрідним набором напівфілософських, напівемпіричних положень, дискретно обтяжених нейробіологічним, фізіологічним, математичним фактажем, що створює ілюзію обґрунтованості й аргументації.

Системно пояснити феномен особистісної проблеми наважується мізерна кількість концепцій. Зокрема, на системність претендує транзакційний аналіз (БЕРН, 2001). Хоча й тут відмічаємо слабкість розробки психофізіологічних аспектів. Натомість теорії, які виходять із психофізіологічного розуміння особистісної проблеми (ПЛАТОНОВ, 1958; ТРОШИН, 1958), здебільшого не мають розробленої когнітивної та поведінкової теорії (якщо такою не вважати психіатричну емпірику).

Теорія особистісної проблеми повинна виходити із принципів *системної теорії особистості*: «Зрештою, всі спеціальні області психології зникаються у зонах її фундаментальних проблем, що розробляються у загальній теорії психології. Саме загальну теорію психології насамперед необхідно побудувати на системній основі» (ЛОМОВ, & ШВЫРКОВ, 1978, с. 8). Системний підхід дає можливість надавати інтегральну оцінку особистісної проблематики, більш точно і зважено формулювати висновки, застосувати ширше коло методів надання психологічної допомоги.

Цілісний підхід є першочерговою задачею психології особистості (МАКСИМЕНКО, 2006; 2014; РОЖДЕСТВЕНСКИЙ, 2006). Він забезпечує інтегральний взаємозв'язок всіх її рівнів і структурних елементів, дозволяє уникнути еклектики та редукції (ПЕТРОВСКИЙ, & ЯРОШЕВСКИЙ, 1996). Цілісність виявляється на всіх рівнях підсистем особистості і виводиться з усієї системи (ГИНЕЦИНСКИЙ, 1991). Її належить вивчати у зв'язку свідомої і несвідомої сфери психіки. Невротизація фіксується не тільки за окремими параметрами психічного розвитку, а й весь розвиток особистості слід оцінювати як невротичний.

Системний підхід враховує психофізіологічні, когнітивний і соціально-психологічні аспекти особистісної проблеми, передбачає встановлення взаємозв'язку між емоціями, думками і поведінкою (Наумчик, 2004). Зміни одних параметрів проблеми призводять до зміни решти. Вони узгоджуються в унікальному контрапункті особистості, що відбувається на рівні підсистем, окремих елементів і загальної психічної системи (Бозрикова, Водзинская, Докторова и др., 1979; Платонов, 1986; Узнадзе, 1966). Зокрема, знак як когнітивна одиниця й елемент сигнальної системи узгоджується з емоційними реакціями суб'єкта та усією системою психічної саморегуляції, яка включає поведінку, спрямованість, цінності, ідеали тощо.

В.Б. Швирков влучно констатує: «Оскільки системні процеси складаються винятково з фізіологічних процесів і, з іншого боку, організація цих процесів утворює нову якість – інформаційний параметр системи, який співставний з уявленням про «психіку», то фізіологічна і психічна детермінація поведінки виявляються у нерозривній єдності і не існують одна без одної» (Швирков, 1978, с. 39). Відмінності між фізіологічними і психічними процесами можна визначити як такі, що характеризують діяльність окремих елементів (фізіологічні процеси) і діяльність організму в цілому (психічні процеси) (Ломов, & Швирков, 1978).

Домінантне становище психічних процесів пов'язане з функціонуванням другої сигнальної системи. Відповідно, докладному вивченню повинна підлягати *знакова сигналізація людини*. Витоки другої сигнальної системи лежать у першій сигнальній системі, яка на певному етапі філогенезу внаслідок *психофізіологічної інверсії* починає функціонувати таким чином, що виникнення другої сигнальної системи стає закономірним наслідком.

Отже, системний підхід здатен *цілісно, у взаємозв'язку фізіологічних і психічних параметрів розкрити механізм особистісної проблеми*. У перспективі системний підхід забезпечує таку форму психотерапії, яка не потребуватиме навернення клієнта до особистісних змін через психотерапевтичний міф (Огинская, & Розин, 1991). В її основі перебуватиме уявлення про базову психічну суперечність, яка повсякчас потребуватиме збалансування. Особистісна проблема мислитиметься як **ситуація втрати балансу психічної суперечності через зупинку процесу інверсії**.

Основна перевага системного підходу полягає у тому, що він стає методом дослідження психічної реальності. Якщо система є об'єднанням елементів, в результаті якого одержуємо нову властивість, а сам системний підхід враховує взаємні зв'язки між елементами і системою в цілому, то отримуємо специфічну *системну властивість*, яку можна використовувати для вирішення суперечностей, які лежать в основі психічного розвитку (МЕРОВИЧ, 1993). Такою унікальною системною властивістю є *суперечність суперечності фактично на всіх поверхах людської психіки*. Тільки з такої позиції можемо правильно оцінити сутність психодинаміки на макро-, мезо- та мікрорівнях, ритміку інверсії її елементів, способи їхнього структурування, переходи в іншу плеяду.

РЕЗЮМЕ

Невроз – стійка до зовнішніх впливів, стабілізована у часі інтрапсихічна суперечність, об'єктивована в когнітивному абсурді, емоційній амбівалентності і поведінковій деструктивності. Такі умови відповідають психічній інверсії, за якої суб'єкт має можливість змінюватися як у бік розвитку особистісного потенціалу, так і фіксації психопатичного стану.

Невроз – це контрапунктний дисонанс особистості, який виявляється у неспроможності суб'єкта завершити перехід на інший етап психічного розвитку, що стає результатом втрати балансу базової психічної суперечності.

ГЛАВА 2

НЕВРОТИЧНИЙ РОЗЛАД:

ВІД НОРМИ ДО ПАТОЛОГІЇ

ТИПОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТЕЙ

ПІДСТАВИ ДЛЯ ТИПОЛОГІЇ

Унікальність психічної прописки невротичного розладу полягає у тому, що феномен «сидить» на двох стільцях – норми і патології. Невротичний розлад дозволяє проникнути у генезис та динаміку психічного розвитку, зафіксувати момент формування дисонансу особистості. Це об'єктивується у «завчених» емоційних реакціях, нав'язливих думках і повторюваній поведінці.

Невроз – двері у *типологічні зміни* особистості. Вони відкриваються у випадку стихійної чи психотерапевтичної реалізації *інтриги* змін. Тоді відбувається вторинна інтеграція особистості на новому рівні психічного розвитку. У протилежному випадку стається фундаментальна фрустрація, яка оформлює *невротичне буття* індивіда. Тривіальний для суб'єкта невроз стає непомітним якорем особистості. Але він *обернений*, а значить передбачає інверсію до так званої психічної норми.

Особистісна проблема має інтра- та інтерпсихічний поверхи прояву. На першому поверсі розташовується психофізіологічна (емоційна) і когнітивна підсистеми, на другому – соціально-психологічна (поведінкова) підсистема. Інтегрально вони створюють умови для базової психічної суперечності.

Особистісну проблему ми аналізуємо на трьох рівнях:

- Макрорівень – **типологічний**. Встановлюється *загальна тенденція розвитку* особистості. Невроз розглядається як універсальна умова типологічних змін.
- Мезорівень – **соціальний**. Вивчається *соціальний контекст розвитку* суб'єкта. Невроз аналізується як повторювана неефективна комунікації.
- Мікрорівень – **структурно-функціональний**. Аналізується *структурна патологія* особистості. Невротичне викривлення структури обумовлюється специфікою психофізіологічного (емоційного) і когнітивного функціонування.

Виявимо функціональне призначення невротичного стану на *макрорівні*. Покажемо його місце у системі особистісного розвитку і встановимо сутність через заломлення типології.

ПРИНЦИПИ ПСИХІЧНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ

Проблема особистісної типології є наслідком відсутності загальної теорії особистості (Божович, 1968). Перспективи розбудови останньої примарні, прикладом чого є непомічена загальна теорія особистості, свого часу запропонована А.В. Петровським (ПЕТРОВСКИЙ, 1987). Натомість типологія може сприяти виробленню системних принципів психічної організації особистості.

Типологія повинна розкриватися через співвідношення змістовних і структурних характеристик особистості (КАГАН, 1974). У теоретичному обґрунтуванні типологія зобов'язана перерости класифікацію особистостей, яка не має каузальної і динамічної основи для поділу і зводиться до характерологічного опису групи індивідів.

Наріжним каменем типологічного підходу повинна стати проблема індивідуальності. Остання має розглядатися як особлива модель типового, а тип особистості відображає рушійні сили активності і розвитку індивіда, його інтегрованість у соціально-психологічний контекст (АБУЛЬХАНОВА-СЛАВСКАЯ, 1983).

Представлена типологія особистостей гранично широка. Основними показниками розвитку приймаються феномени самоактуалізації та соціальної інтегрованості. Їхній результат обумовлено дихотомією принципів саморегуляції:

- *біологічний принцип виживання, насолоди і домінування* (потреба у психологічній силі);
- *соціальний принцип реальності* (здатність відповідати ustalеним соціальним нормам і мінливим ситуаційним умовам).

Фундаментальна дихотомія відповідає психоаналітичному погляду на внутрішньоособистісний конфлікт як боротьбу біологічних імпульсів і соціальної цензури, що зафіксовано у принципах насолоди та реальності (Брилл, 1998; ФРЕЙД, 1999б). Вихідною точкою дихотомії є дуалізм Р. Декарта, представлений у психофізичній, а згодом психофізіологічній проблемі.

Конкурентна взаємодія біологічних і соціальних чинників стає підґрунтям для формування *чотирьох фундаментальних типів суб'єктності*. Типологічна диференціація можлива завдяки природній нерівномірності ваги цих чинників у процесі саморегуляції. Таке припущення відповідає положенням ранніх теорій формування характеру (БЭН, 1866; ГЕРБАРТ, 1895; ГЕФДИНГ, 1914; ГЮЙО, 1899; КЕЙРА, 1897; ЛОССКИЙ, 1911; ПОЛАН, 1896; СИКОРСКИЙ, 1909). У сучасних теоріях ідея нерівномірної ваги психічних чинників поведінки виявляється у принципі ієрархічності (субординації) елементів (АНАНЬЕВ, 1968; ЛИБИН, 2006). Зокрема, це представлено у факторних (Г. Айзенк, Дж. Гілфорд, Р. Кеттелл) і рівневих (ПЛАТОНОВ, 1986) стратегіях дослідження особистості.

У відповідності до факторного виду типології в основу особистості (характеру) закладається системна риса, яка набуває акцентованого вираження (ФЕОФРАСТ, 1974; ЛЕОНГАРД, 1981; Личко, 2010). Недоліком таких типологій є залежність від концептуального погляду і спроможності емпірично виокремлювати з великого масиву даних найбільш значимі фактори. Це припускає можливість виділення довільної кількості системних рис. Система рис (факторів) суттєво різниться за кількістю, обсягом і змістом. Такі типології виявляють акцентованих особистостей за кількісними показниками, але не пояснюють механізм утворення якісних відмінностей невротичних і психотичних осіб.

Пропонуємо типологію особистостей у найбільш загальних координатах **соціальної інтеграції і суб'єктної ваги**.

Соціабельність – одна з ключових ознак адекватного психічного розвитку людини. Ще О.М. Радищев зазначав, що людина виділяється з природи як соціальна істота (РАДИЩЕВ, 2001). На основі положення про ключову роль соціальної інтеграції особистісну типологізацію здійснюють Е. Шпрангер (теоретична, економічна, естетична, соціальна, владна, релігійна людина) (ШПРАНГЕР, 2014), Е. Фромм (рецептивний, експлуатаційний, накопичувальний, ринковий, продуктивно орієнтований типи) (ФРОММ, 2000), А. Лоуен (оральний, мазохистський, істеричний, фалічно-нарцисичний, шизоїдний типи) (ЛОУЕН, 1996), Е. Шостром (широка палітра маніпулятивних характерів) (ШОСТРОМ; КАРНЕГИ, 2004). А. Адлер називає нормальний розвиток людини функціонуванням «на корисному боці життя» (АДЛЕР, 2003), вказує на пріоритетність соціальної інтегрованості психічно здорової особистості. Е. Шпрангер влучно визначає процес психічного розвитку як врожування одиничної психіки в об'єктивний і нормативний дух епохи, а значить історичного соціуму (БОЖОВИЧ, 1968).

Отже, соціальна інтеграція суб'єкта є найбільш значимим показником розвитку особистості. Втім, важливо розуміти характер соціальної інтеграції. Йдеться про ступінь *суб'єктності* індивіда. Адже й «об'єктний» індивід може бути задовільно інтегрований у відповідне середовище: тоталітарну секту, авторитарну державу чи родину. При цьому його особистісний розвиток буде обмежений інфантильними установками, поведінковою пасивністю, браком автентичності, спонтанності та оригінальності.

Представлені вище типології обмежені рамками психічної норми і не пояснюють якісну відмінність патології особистості. У цьому ряду найбільший інтерес становить трьохфакторна концепція (АЙЗЕНК, & ВІЛЬСОН, 2000). У ній показані найзагальніші координати розвитку особистості (екстраверсія/інтроверсія) і передбачено вихід за межі норми (нейротизм і психотизм). Однак відсутність механізму психодинаміки залишає її у межах статично-описового підходу.

Вирішення проблеми особистості передбачає визначення чинників, які обумовлюють стійкість внутрішніх диспозицій, що можна розглядати під кутом автономності та конформності поведінки (ПЕТРОВСКИЙ, 1975). Йдеться про проблему співвідношення біологічного і соціального, ступінь біологічного опору соціальним інтервенціям і соціального опору біологічним інтервенціям. При цьому слід виходити з положення, що суб'єкт стає соціальним індивідом, а не біосоціальною істотою, як вважалося у період відкритої кризи у психології.

Шлях до соціальності пролягає через історію біологічного опору, яка накладає відбиток на характер соціального розвитку суб'єкта. Це об'єктивується у типологічних особливостях особистісного розвитку. **Тип особистості – це досвід сплаву натурального ряду психіки з культурним за домінуючої частки останнього.**

Особливості вияву біологічного та соціального принципу психічної саморегуляції дозволяють теоретично змодельовати чотири типи особистості (ТАБЛ. 1.2). Високий рівень вираженості принципу позначено «+», низький – «-».

Таблиця 1.2

		ТИПОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТЕЙ	
		<i>Біологічний принцип виживання, насолоди і домінування (Б)</i>	
		+	-
<i>Соціальний принцип реальності (С)</i>	+	конгруентний (C ⁺ B ⁺)	конформний (C ⁺ B ⁻)
	-	психотичний (C ⁻ B ⁺)	ізолюваний (C ⁻ B ⁻)

Типологія особистостей вказує на *тенденцію розвитку* суб'єкта, а не на кінцевий результат. Представлені типи – екстремуми особистісного розвитку. Здебільшого у психічній нормі індивід демонструє помірний розвиток у межах певного типу особистості.

Виділяються дві протилежні типологічні пари:

- конгруентний – ізольований
- конформний – психотичний.

Конгруентний тип особистості успішно реалізує психологічну силу у соціально схвалених формах діяльності. Соціально інтегрований. Продуктивно розгортає суб'єктність, самоактуалізується. Зберігає високий рівень критичності до навіювання. Назавжди досягнення конгруентності є метою психотерапії.

Ізольований тип ухиляється від соціальної інтеграції, мінімізує її, прагне виявляти суб'єктність поза межами соціальної конкуренції. Уникає безпосередньої демонстрації психологічної сили (досягнення домінування і насолоди). Може формуватися в межах діяльності закритих організацій (релігійних культів, екстремістських формацій, містичних груп), які вважають ізоляцію оптимальною для розвитку «істинної» особистості.

Їхня *типологічна протилежність* визначається тим, що рівень соціальної інтеграції конгруентної особистості дозволяє виявляти суб'єктність у відкритих групах, зберігаючи індивідуальність. Ізольована особистість розгортає суб'єктність у закритих групах, оскільки виявляє надмірну чутливість до зовнішніх загроз. Відкритість до нового досвіду – основа їхнього поділу. Ізольований тип може досягати високого рівня конгруентності, але винятково в межах закритої групи. Ці типи єднає те, що вони не зазнали поразки у прояві суб'єктності, але ізольований тип задля її збереження «жертвує» соціальною інтеграцією.

Конформний тип зазнає поразки у боротьбі за вияв суб'єктності. Він фактично передає її іншій особі (лідеру групи). Повсякчас інтерпретуючи об'єктивну реальність як загрозливу, конформний тип здатен відчувати психологічну силу тільки у групі, вдаючись до імітації групових дій. Він має високий рівень навіюваності. На культивування конформного типу особистості спрямований авторитарний варіант освітньо-виховного процесу.

Психотичний тип зазнає поразки у самоактуалізації, але суб'єктність проявляє через асоціальні вчинки. Об'єктивна ситуація не є чинником корекції його поведінки. Індивід схильний створювати альтернативну реальність, яка дозволяє компенсувати фрустрацію. Слабко навіюваний. Психотизація набуває дезадаптивного характеру. Їх контролюють правоохоронні органи і

психіатричні заклади. Разом із тим, існує значний відсоток неклінічних психопатичних осіб, яким вдається створити середовище, що підтримує їх у світі ілюзій. Психотичний тип формується і підтримується у кримінальних, фінансових і владних колах.

Їхня *типологічна протилежність* визначається тим, що рівень соціальної інтеграції конформного типу максимальний, а психотичного – мінімальний. Це дозволяє першому типу легко адаптуватися у будь-яких соціальних групах, незалежно від ступеня відкритості/закритості, а другий тип створює соціальну реальність, в якій зможе виявляти суб'єктність (домінування).

Отже, *конгруентний тип одночасно є соціально інтегрованим і суб'єктним. Ізольований тип зберігає суб'єктність, але ціною відмови від широкої соціальної інтеграції. Конформний тип зберігає соціальну інтегрованість шляхом відмови від суб'єктності. Психотичний тип соціально дезінтегрований і реалізує суб'єктність у межах альтернативної реальності.*

Конгруентний і конформний типи соціальні, а відтак кориговані. Психотичний та ізольований – асоціальні і слабко кориговані. Соціальна небезпека психотичного типу продиктована тим, що він будь-що прагне задовольняти біологічні потреби. Відносна безпечність конформного та ізольованого типів пояснюється тим, що вони достатньо дистанційовані від біологічних потреб, за необхідності їх блокують, керуючись принципом реальності, а відтак не схильні безпосередньо демонструвати психологічну силу. Небезпека оформлюється тільки під сугестивним впливом авторитетних психотичних осіб. Психічне здоров'я конгруентного типу визначається здатністю *соціально інтегрувати процес задоволення біологічних потреб.*

ТИПОЛОГІЧНА ІНВЕРСІЯ

На запитання, що таке психодинаміка, коротка відповідь буде: ІНВЕРСІЯ. Вона відбувається у межах психічних елементів, підсистем і всієї системи особистості. Завдання психології – розкрити умови інверсії на всіх психічних рівнях, показати механізм переходу у протилежність.

Л.І. Анциферова узагальнює: «Значні зміни реальних відносин зі світом сприяють переходу особистості на новий рівень буття за умови її сензитивності, високої чутливості до можливостей, що полягає у нових для неї умовах, до запланованих і ненавмисних результатів своєї активності, до акумуляції досвіду свого життєвого шляху» (АНЦИФЕРОВА, 1992, с. 24). Але ж наукова задача якраз полягає у розкритті природи такої сензитивності та чутливості. Ми вважаємо, що основу цього процесу складає типологічна інверсія особистості.

Типологічна інверсія – це процес зрушення особистісних диспозицій, що призводить до системної зміни саморегуляції. Основним механізмом типологічної інверсії є невротичний розлад.

Невроз – перехідний психологічний стан, міст між типами особистості. У невротичному стані суб'єкт не заперечує дійсність, але не погоджується з нею, намагається уникати, компенсувати, трансформувати і... робить це невдало. Він реалізує психологічну силу у відповідності з біологічним принципом отримання насолоди і домінування, однак зазнає фрустрації.

Невроз – це **ВІДКРИТІ ДВЕРІ ЯК У СОЦІАЛЬНУ ІНТЕГРАЦІЮ, ТАК І В ДЕЗІНТЕГРАЦІЮ**. У першому випадку досягається конгруентність або конформізм, у другому – ізоляція або психоз. Звернення за психологічною допомогою вказує на труднощі із визначенням вектору особистісного розвитку. Суб'єкт *фіксується на перехідному етапі особистісного розвитку*, вмикаючи тим самим механізм психотизації. Природне функціональне призначення невротичного стану – **створювати умови для особистісних змін** (рис. 1. 2).

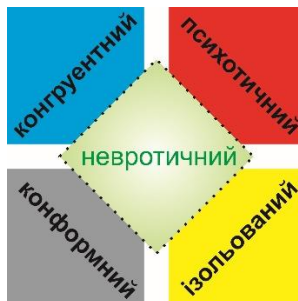

Рис. 1. 2. Невротичний стан у типології особистостей

Невроз – тимчасовий стан особистісного *роздвоєння*, об'єктивований загостренням фундаментальної емоційної, когнітивної і поведінкової *суперечності*. Це – застрявання між умовними типами особистості А та Б: неможливість перейти із типу А у тип Б. Суб'єкт уже не тип особистості А, але ще не тип Б. Це відрізняє внутрішні конфлікти, які забезпечують перехід від одного рівня розвитку до іншого (АНЦЫФЕРОВА, 1978), від власне невротичних конфліктів, які стагнуть й екстраполюють конфлікт.

Неможливість здійснити повну типологічну інверсію має наслідком фіксацію деструктивної повторюваної поведінки, коли відбувається реагування за типом А, тоді як планування дій і декларування намірів здійснюється за типом Б. Тривіальна рефлексія індивіда безсила збагнути причини того, чому поведінка не збігається із деклараціями. Відповідно, головне завдання психотерапії полягає у створенні умови, за яких відбувається достатня типологічна інверсія клієнта.

Типологічні зміни особистості не можуть відбутися без тимчасової невротизації. Йдеться про психічний стан, який принаймні у певній точці життєдіяльності видається *подвійним*. Це етап, за якого психічний контрапункт особистості через дисонування вибудовує новий консонанс базової психічної суперечності.

РОЗДВОЄННЯ І ПОДВОЄННЯ ОСОБИСТОСТІ

Процес невротизації може розгортатися двома шляхами. Шлях *повної суперечності* – інверсія у типологічних парах. Її радикальність продиктована очевидністю утвореного абсурду: відотвірні ознаки діаметрально змінюють вагу власного вияву на протилежний. У цьому випадку говоримо про **феномен роздвоєння особистості**. Йдеться про фрагментарне роздвоєння зусиль суб'єкта у певних точках життєдіяльності.

Прикладами є набуття релігійності особами, які вели неправий спосіб життя (інверсія психотичного типу у конформний), потрапляння «слухняних» дітей у «погану компанію» (інверсія конформного типу у психотичний), раптове відлюдництво (інверсія конгруентного типу в ізольований), повернення до

тривіального способу життя особами, які перебували у відлюдничстві (інверсія ізольованого типу у конгруентний). У найбільш виразній формі маємо справу з *дисоціативним розладом ідентичності*, коли суб'єкт втрачає зв'язок між двома станами Я. Терапія спрямовується на інтеграцію розщеплених фрагментів Я (БРАУН, & МОУБРЭЙ, 2001).

Альтернативний шлях невротизації – інверсія в умовах *неповної суперечності* видотвірних ознак. У цьому випадку говоримо про «доповнення» поведінки суб'єкта такими патернами, які не узгоджуються з попередніми. Фіксуємо **феномен подвоєння особистості** (рис. 1.3). Він так само фрагментарний, проте не стає центром формування досвіду. Цей досвід «штучний», оскільки замкнений щільними рамками специфічної соціальної реальності і за її межами нефункціональний. Прикладом є діяльність нацистських лікарів у концтаборах.

РИС. 1.3. ОСНОВНІ ФОРМИ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ НЕВРОЗУ

Р.Дж. Ліфтон вважає, що подвоєння особистості стається, коли тривіальні психологічні захисти не забезпечують задовільного психічного функціонування. Реформоване Я відповідає нормам нової соціальної реальності (LIFTON, 1986; ВОЛКОВ, 1996).

Феномену подвоєння особистості не притаманна гостра симптоматика. Це пояснюється локальним, дискретним характером психічної суперечності, яка не спричинює потужної соціальної дезінтеграції суб'єкта. Прикладом слугує інверсія конформного типу ($C^+ B^-$) в ізольований ($C^- B^-$) або у конгруентний ($C^+ B^+$).

Зміні підлягає одна з видотвірних ознак, тоді як інша не змінюється. Суб'єктивно такі зміни відчуються як незначні, формальні, контрольовані й обернені, якими насправді є. Цей процес не супроводжується втратою ідентичності (МАЗЯР, 2014б). Ідентичність ніби доповнюється іншою, яка забезпечує адаптацію суб'єкта у докорінно змінених соціальних умовах.

Цікавість становить перехід психотичного типу особистості в ізолюваний у ситуації навернення засуджених-рецидивістів до релігійного світосприймання (ПАХОМОВ, 2008). Нетривалий період невротизації, спричинений інтенсивними пошуками смислу життя, філософською інтоксикацією, сімейними негараздами, може завершитися індоктринацією і потраплянням до релігійної (духовної), політичної, психотерапевтичної, комерційної групи закритого типу. Цей процес може супроводжуватися як маніпулюванням свідомістю, зловживанням владою, створенням культової особистості (ВОЛКОВ, 2002а; 2002б; ХАССЕН, 2002) і підпадати під означення як «духовного бандитизму» (ПРОРОК, 2006), так і бути м'якою трансформацією особистості, яка знаходить у релігійних культах природну підтримку (ДЗЮБКО, 2004; ЛЮБЧЕНКО, 2004; РИГІН, 1995; ЯНГ, 1995), психотерапевтичну допомогу (МИСЛАВСКИЙ, 1991; ТЕРЕЩЕНКО, 2006) і навіть кваліфікуватися як пошук духовності – вершини особистісного розвитку (БОРИШЕВСКИЙ, 2006; ПОМИТКІН, 2006; РАЛЬКО, 2006). В обох випадках може йтися про радикальне подвоєння особистості, досвід якої стає системним для суб'єкта. Такий широкий континуум об'єктивації типологічної інверсії засвідчує дистанціювання від конкретного змісту соціалізації і вказує на адекватність поділу особистісних типів. Нами це показано на прикладі типологізації релігійного досвіду (МАЗЯР, 2008б).

Подвоєння особистості може бути потужним настільки, що вимагає тривалої психіатричної реабілітації без гарантування успіху (БУАЙЕ, 1990; ХАССЕН, 2002). Утруднення реабілітаційного процесу виникає тому, що спеціалісти стикаються з феноменом індоктринованого психозу, за якого суб'єкт втрачає зв'язок з об'єктивною реальністю. Ця форма психозу є своєрідним заміщенням неврозу адепта. Маніпулятивна діяльність закритих груп у першу чергу спрямована на нівелювання невротичного стану суб'єкта, який до них потрапив. Це основна причина їхньої

привабливості, а згодом опору процесу лікування. По факту у секті адепти втрачають внутрішній конфлікт. Невротичний розлад виявляється надійно загальмованим. Проте ціна лікуванню – створення штучної реальності, прийняття якої еквівалентне психотичному розладу, дарма що контрольованому самим суб'єктом і закритою групою.

В основу маніпулятивних технологій закладена експлуатація «невідреагованих дитячих очікувань, що відносяться до сильних і добрих батька та матері» (БОНДАРЕНКО, 2001, с. 180). Результатом культової індоктринації стає зникнення відчуття абсурду і його заміна нерелексивною формою суперечності. З часом внутрішній конфлікт регулюється самим суб'єктом за допомогою спеціальних процедур (молитва, сповідь тощо). Перехід до ізольованого типу «відкриває очі», «розширює функціональність», «дозволяє пізнати істину». Навпаки, усунення емоційного, інформаційного і поведінкового контролю стає чинником повернення адепта до невротичного стану. Тому він «справедливо» опирається можливим змінам і жорстко протистоїть спробам попереднього соціального оточення повернути його до колишнього середовища. Опір у цьому випадку продиктований страхом втратити надійну форму соціально-психологічного захисту.

Фундаментальна відмінність психотерапії роздвоєних і подвоєних особистостей полягає у необхідності інтегрувати (абсурдизувати) «роздвоєних» і дезінтегрувати (дезабсурдизувати) «подвоєних» суб'єктів.

Втім, чіткої межі невротичного і психотичного розладу не існує. Хоча ми схильні відмічати тенденцію «роздвоєних» до невроту, а «подвоєних» – до психозу. Ця відмінність пояснюється тим, що у першому випадку об'єктивна реальність «розриває» особистість, а в другому – сам суб'єкт подвоює реальність, а відтак втрачає зв'язок з об'єктивним світом. У невротичному варіанті розладу суб'єкт замикає проблему в інтрапсихічній площині, що становить дискомфорт насамперед для самого суб'єкта. У психотичному варіанті проблема переноситься в інтерпсихічну площину функціонування і становить дискомфорт переважно для оточуючих.

РЕЗЮМЕ

Виокремлено три рівні аналізу особистісної проблеми: макрорівень (типологічний), мезорівень (соціальний) і мікрорівень (структурно-функціональний).

В основі типології особистостей лежать біологічний принцип виживання, насолоди і домінування та соціальний принцип реальності. Тип особистості встановлюється внаслідок інверсії натурального ряду психіки у культурний.

Виділено чотири основних типи особистостей: конгруентний, ізольований, конформний і психотичний. Вони становлять антитетичні пари: конгруентний – ізольований і конформний – психотичний, що відображає протилежність базових характеристик (соціальної інтегрованості та суб'єктності).

Невротичний стан є ключовою умовою здійснення типологічної інверсії, яка може проходити відмінними шляхами – через подвоєння і роздвоєння особистості.

РЕПЕРНІ ТОЧКИ НЕВРОЗУ

СТРУКТУРА ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження особистісної проблеми вимагає чіткого структурного уявлення про феномен.

У табл. 1.3 представлена схема її аналізу, яка показує співвідношення між підсистемами особистості, предметом аналізу і характером вияву. Кожна підсистема функціонує за спільними для системи принципами, які набувають власної специфіки. Функціональна неузгодженість підсистем зумовлює особистісний дисонанс.

Таблиця 1.3

СТРУКТУРА АНАЛІЗУ НЕЗБАЛАНСОВАНОЇ ПСИХІЧНОЇ СУПЕРЕЧНОСТІ

Особистісна підсистема	Аналіз	Предмет	Вияв
психофізіологічна	емоційний	емоція	амбівалентність
когнітивна	когнітивний	знак	протиріччя
соціально-психологічна	поведінковий	комунікація	конфлікт

Психофізіологічна концепція розкриває сутність емоційної динаміки особистісної проблеми, дає уявлення про *універсальний психофізіологічний механізм* виникнення неврозу. Емоційна амбівалентність повинна пояснюватися з точки зору протікання процесів збудження і гальмування психічних реакцій. Ми не включаємо в аналіз вузький нейрофізіологічний аспект проблеми (ЧУПРИКОВА, 1978), оскільки це виходить за межі нашої компетенції і назагал надто чутливо для спекулятивних висновків.

Когнітивна концепція показує динаміку смислоутворення у ситуації незбалансованої психічної суперечності. Ключовий аспект вирішення проблеми – не стільки встановлення ступеню неадекватності когнітивних одиниць, скільки механізм їхнього формування. Утворення абсурду (когнітивного протиріччя) повинно показуватися на рівні *формул формальної логіки*.

Поведінкова концепція будується з урахуванням положення, що «поведінковий акт здійснюється як грандіозна ієрархія функціональних систем» (ШВЫРКОВ, 1978, с. 17). Поведінкова імперативність об'єктивується у побудові *комунікативної системи*. Поведінкова концепція показує, як психологічні феномени оформлюються фізіологічними механізмами. Разом із тим, психологічні факти відображають фізіологічні механізми поведінки.

Системний характер психічного функціонування демонструється через структурну динаміку особистості (ПЛАТОНОВ, 1978; СЕРЖАНТОВ, 1978). Виникає необхідність розробки релевантної структури особистості, яка відтворює інтегральну динаміку емоційних, когнітивних і поведінкових процесів функціонування.

Цілісний і системний аналіз особистісної проблематики передбачає вивчення:

- **динаміки парабіозу**, зокрема ультрапарадоксальної стадії, яка розгортає невротичну реакцію;
- **етапів формування знакової системи**, зокрема динаміку «зіпсованого» знаку, що є когнітивною основою неврозу;
- **типологічних змін особистості**, зокрема принципів інверсії психічного розвитку в умовах невротичного розладу;
- **динаміки комунікативних трикутників**, зокрема невротичних змін поведінки, що об'єктивуються у соціальному вимірі незбалансованої психічної суперечності;
- **структурно-функціональних змін особистості**, представлених формуванням Патологічної Субособистості.

Дослідження особистісної проблеми – це вивчення історії незбалансованої психічної суперечності суб'єкта, його неповторного контрапунктного дисонансу. Індивід виявляє єдність та суперечливість у співвідношенні і взаємозв'язку індивідуального та соціального аспектів особистісного формування (АБУЛЬХАНОВА-СЛАВСКАЯ, 1972). Суб'єкт та його соціальне оточення стають унікальним продуктом історії розвитку і непередбачуваної ситуативної випадковості.

Невротична типовість має безліч ліній розвитку. Дослідницький успіх залежить від здатності адекватно інтерпретувати незбалансовану психічну суперечність, виокремлювати її ознаки, пов'язувати з реалізацією несвідомої деструктивної мети.

У консонансі особистість демонструє значну варіабельність вирішення об'єктивних суперечностей (ЛЕОНТЬЕВ, 1972; РУБИНШТЕЙН, 1957; 1982). Але й особистісний дисонанс (невротичний стан) не втрачає такого потенціалу, дарма що поведінка обмежується кінцевою фрустрацією. Щоби переконатися, достатньо поррахувати виокремлені транзакційним аналізом психологічні ігри (БЕРН, 1999) і життєві сценарії (БЕРН, 2004; ШТАЙНЕР, 2003). Крім того, Е. Берн розрізняє ігри за ступенем інтенсивності, глибини і соціально-психологічних наслідків.

СХЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ

Цілісний і системний аналіз незбалансованої психічної суперечності передбачає наявність схеми дослідження (табл. 1.4).

ТАБЛИЦЯ 1.4

СХЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ НЕЗБАЛАНСОВАНОЇ ПСИХІЧНОЇ СУПЕРЕЧНОСТІ

Параметрами	Етапи невротизації особистості				Терапія
	<i>передумова</i>	<i>початок</i>	<i>інтрига</i>	<i>буття</i>	
<i>поведінковий</i>					
<i>когнітивний</i>					
<i>емоційний</i>					
Структурні зміни особистості					

Представлена схема

- системно розкриває послідовність розгортання незбалансованої психічної суперечності. Це забезпечує структурну цілісність психічних одиниць і замкненість системи;

- виявляє функціональність горизонтальних (рівневих) і вертикальних (різнорівневих) зв'язків основних її чинників;
- ідентифікує психологічну специфіку етапів особистісного розвитку;
- фіксує результати терапевтичних змін кожного структурно-функціонального рівня.

До параметрів особистісної активності належать емоційний, когнітивний і поведінковий аспекти. На кожному з етапів невротизації фіксуватимемо особливості розвитку емоцій, когнітивних конструкцій і комунікативного кола індивіда. Вони взаємно координуються і становлять інваріант психічного розвитку особистості (Либин, 2006). З іншого боку, елементи структури виявляють індивідуальність суб'єкта і мають власну траєкторію формування психічної суперечності. Горизонтальний і вертикальний аналіз фіксують загальні показники невротичного розвитку й унікальність особистісного контрапункту.

ЕТАПИ НЕВРОТИЗАЦІЇ

Емпіричним шляхом виокремлено чотири етапи невротизації особистості, кожен з яких стає рубіконом якісних змін в усіх параметрах особистісної активності.

Передумова невротизації особистості – це вихідний стан, який розкриває необхідні і достатні умови утворення незбалансованої психічної суперечності. Виникає не сам невротичний розлад, але його можливість – той стан контрапунктного дисонансу, який неодмінно інспірує особистісні зміни. Він задає вектор розвитку і вирішення проблеми. На цей «безпроблемний» стан клієнт орієнтується у терапії, не розуміючи, що вже на цьому етапі психічна суперечність вимагає вирішення.

Початок особистісної проблеми – сутність емоційного, когнітивного і поведінкового повороту, який «запускає» суб'єкта на невротичне коло (феномен вимушеного повторення). Йдеться про психологічну неадекватність, яка робить невротичний розлад *психосоматичним фактом*.

Початок невротизації вказує на те, що неможливо повернутися до стану передумови. Суб'єкт може стати або невротичним (психотичним), або вже особистісно зміненим – типологічно інвертованим. Втім, індивід ще не відчуває складності проблеми, необхідність сторонньої допомоги. Натомість перебуває у невротичному стані, з якого неможливо вийти самотужки. Контрапунктний консонанс особистості у дискретних точках досвіду втрачається, а утворений дисонанс має тенденцію до метастазування і симптоматичного загострення.

Підставою для оптимістичного прогнозу розвитку особистості є факт обов'язкового наближення суб'єкта до рефлексивного вирішення проблеми. Цей яскравий короткотривалий етап – **інтрига**. Достатня підтримка з боку соціального оточення і допомога кваліфікованого спеціаліста можуть сприяти нівелюванню особистісної проблеми. По факту здійснюється перша психічна інверсія, яка наближає суб'єкта до усвідомлення суті проблеми. Цей стан близький до відчуття передумови проблеми – «те саме», але тільки близький, оскільки вже «не те саме». Можливо, це ключова причина того, чому інтрига у переважній більшості випадків лишається незавершеною.

Інтрига – це можливість здійснити *дезінтеграцію утвореної дезінтеграції* і вийти у площину особистісного оновлення, що повинно виявитися у типологічній інверсії. Це – тимчасовий психічний стан, коли особистісний дисонанс втрачає енергетичну потужність і виникає вірогідність досягнення змістовно нового консонансу.

Рівень **буття** вказує на те, що інтрига зазнала невдачі. Суб'єкт переживає повторну невротизацію, яка закріплюється. Буття вказує на те, що психічна суперечність приречена повторюватися. У феномені вимушеного повторення ще закладена частка інтриги, яка відображає ймовірність того, що після чергового невротичного кола суб'єкт зможе відрефлексувати ситуацію і прийняти нове рішення (Гулдинг, & Гулдинг, 1997). Однак зазвичай етап буття стає долею особистості, яка об'єктивується в «улюблених» психологічних грі та життєвому сценарії. Для цього етапу характерне аналітичне зауваження: «...він зовсім не хоче видужувати. Він підшуковує найдивніші причини для цієї волі до хвороби» (Штекель, 2001, с. 87).

У схемі зазначаються показники всіх параметрів особистісної активності, які свідчитимуть про досягнення **терапевтичних змін**. Вони не збігаються з передумовою невротизації суб'єкта. Лише за структурою особистості виявляється подібність, причому суто формальна, оскільки у змістовному аспекті структурні елементи не тотожні колишнім і подекуди навіть протилежні. Іншими словами, психотерапія – це не повернення до попереднього «безпроблемного» стану психіки, а обов'язкове особистісне реформування, оновлення. Заспокоєння і стабілізація можуть бути метою психологічного консультування. Натомість психотерапію вирізняє особистісна трансформація клієнта.

Структурні зміни особистості відображають її інтегральний психічний стан. Вони задають загальну форму психічного розвитку, яка наповнюється численними змістовними варіантами емоційного реагування, смислових конструкцій та поведінкових патернів.

Представлена схема дослідження незбалансованої психічної суперечності є своєрідним діагностичним довідником, який на рівні спостереження і бесіди з клієнтом показує, на якому етапі невротизації той перебуває, які труднощі для нього актуальні і що з високим ступенем вірогідності його чекає попереду. «Довідник» можна вважати робочим для психотерапії. Втім, схема не виключає численні варіації і перехідні стани клієнта. Вони не ідентифікуються однозначно ані самим суб'єктом, ані терапевтом.

Клієнт зазвичай звертається за психологічною допомогою на етапі буття, але відтепер терапевт має нагоду і навіть зобов'язаний реконструювати пробіли попередніх етапів особистісної проблеми. Це є неодмінною умовою руху вперед щодо її вирішення. У такій терапевтичній динаміці перехреснюються методологічні установки ортодоксального психоаналізу (ФРЕЙД, 1998а), що досліджує минуле клієнта, та індивідуальної психології (АДЛЕР, 2003), спрямованої на вивчення його життєвих цілей.

Цілісний і системний аналіз невротичного розвитку передбачає дослідження психофізіологічної, когнітивної та соціально-психологічної підсистем особистості. Кожна з підсистем має властивості системи, нерозривно пов'язана з рештою підсистем і залежить від їхньої спільної роботи у межах контрапункту особистості.

Предметом психофізіологічного аналізу стає емоційна амбівалентність, когнітивного аналізу – протиріччя у формуванні знаку (абсурд), поведінкового аналізу – суперечність у комунікативній взаємодії з контрагентами. Окремо аналізуються структурно-функціональні зміни особистості.

Особистісна проблема розглядається на чотирьох етапах: передумова, початок, інтрига та буття. Передумова закладає можливість психологічних змін особистості. Початок відображає конфігурацію невротичного розладу, яка ще не змушує суб'єкта сумніватися у спроможності самотужки вирішити проблему. Інтрига є природною можливістю нівелювати невротичний розлад, а буття – фрустрацією, яка стає повторною невротичною реакцією, що фіксує її і зумовлює феномен вимушеного повторення.

ГЛАВА 3

ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС:

ВІД ДЕКАРТА ДО ФРОЙДА

ПСИХОФІЗИЧНА ПРОБЛЕМА

У ДОКРИЗОВИЙ ПЕРІОД

Положення психології історично визначаються філософією та фізіологією, що відображено у побудові відповідних дослідницьких парадигм. Психологічна наука спрямована на подолання такої теоретико-методологічної залежності й виокремлення у самостійну галузь знань. Втім, далі спроб синтезування філософської і природничо-наукової парадигми справа не пішла. Синтез не забезпечив вироблення беззаперечного наукового продукту. Це зумовило квазінауковий статус психології, об'єктивований у гуманітарній парадигмі (хоча, зрозуміло, така теза дискусійна (Воробьева, 1995)). Навіть фундатор діяльнісного підходу О.М. Леонтьєв інколи був схильний називати психологію «містифікацією» (Леонтьев, 1991, с. 118).

Найбільш показово парадигмальний розрив виявляється у проблемі неврозу, оскільки вона розташовується на перехресті всієї психологічної проблематики. Разом із тим, невротичний розлад є альфою й омегою еволюційного процесу людини. Тобто невротичний розлад – це ключ до філо- й онтогенезу людини.

Поняття невроз (лат. *neuroses*) потрапило в науковий обіг 1776 року, позначало розлад відчуттів та рухів і вказувало на враження нервової системи без пошкодження внутрішніх органів (ГАРБУЗОВ, ЗАХАРОВ, & ИСАЕВ, 1977). Невроз оцінювався як *фізіологічне явище*. Його психологічна складова викристалізовується при вирішенні проблеми особистості.

У докризовий період психологія ставить задачу визначити основні чинники відхилень особистісного розвитку. Найбільш потужними вважаються антропологічна специфіка, хвороблива спадковість, несприятливі зовнішні впливи і «дефективна» структура особистості. Психічні відхилення розуміються переважно під кутом особистісної зіпсованості (невихованості) (НЕЧАЕВ, 1929; СИКОРСКИЙ, 1904) та прояву дегенерації (ОППЕНГЕЙМ, 1913; СИКОРСКИЙ, 1896). Відтак особистісна проблема тотожна **педагогічній**. Ставиться відповідне завдання – розробити вчення про формування гармонійного характеру і всебічно розвиненої особистості. Показником психічної нормальності є ступінь *морального розвитку* суб'єкта (Гюйо, 1899). Суть невротичного розладу залишається нерозкритою і наглухо забарикадованою етичними принципами.

Виокремлення проблеми неврозу можна відобразити у такій послідовності вирішення науково-історичних завдань психології:

- ⇒ проведення демаркаційної лінії між феноменами психічної адекватності, геніальності і дегенерації; з'ясування ключових факторів, які їх зумовлюють (ГАЛЬТОН, 1996; Гюйо, 1899; ОППЕНГЕЙМ, 1913; СИКОРСКИЙ, 1912а; 1912в; ЧЕМБЕРЛЕН, 1910);
- ⇒ встановлення основних чинників розвитку особистості (БЭН, 1880; ГАРТМАН, 1902; ГЕРБАРТ, 1895; ГЕФДИНГ, 1914; ГОБЧАНСКИЙ, 1901; КАВЕЛИН, 1872; КОРНИЛОВ, 1924; ЛАЦАРУС, 1896; ЧЕЛПАНОВ, 1918), співвідношення спадкового і набутого у психічній організації людини (ГАЛЬТОН, 1996; Гюйо, 1899; ИНЖЕНЬЕРОС, 1925; КОНКЛИН, 1928; РИБО, 1884);
- ⇒ вирішення проблеми складу особистості і показ функціональних зв'язків структурних елементів (БЭН, 1866; ВУНДТ, 1912в; КЕЙРА, 1897; ЛОССКИЙ, 1911; МАЛАПЕР, 1913; ПОЛАН, 1896; РИБО, 1894; СМАЙЛЬС, 1883).

Вказані науково-психологічні проблеми розроблялися на фундаменті розщеплення духовної та фізіологічної складової психіки людини.

Р. Декарт формулює і вирішує **психофізичну проблему** шляхом встановлення автономності протікання рефлекторних і психологічних процесів (*дуалізм*) (ДЕКАРТ, 1989). Пізніше П. Гассенді і Ж. Мельє вирішують психофізичну проблему на користь моністичної концепції. Найбільш послідовно вона представлена Б. Спінозою, який розглядає фізичні і психологічні процеси у нероздільній єдності (*монізм*) (СПИНОЗА, 1957). Найбільш радикального вираження моністичні погляди набувають у працях Ж. Ламетрі, який заміщує психіку машиноподібним апаратом саморегуляції (ДЕ-ЛАМЕТРИ, 1911).

Монізм і дуалізм як антагоністичні філософські течії формують магістральні лінії методології психологічних досліджень:

- *лінія Р. Декарта* об'єктивується у концепції психофізичного паралелізму (ВУНДТ, 1912А; ГАРТМАН, 1902; ГОЛУБІНСКИЙ, 1871; ЭБИНГАУЗ, 1927);
- *лінія Б. Спінози* знаходить вираження у гіпотезі тотожності фізіологічного і психологічного субстратів (ВИКТОРОВ, 1887; ГЕФДИНГ, 1914).

Лінія Р. Декарта утверджує ідею раптової, стрибкоподібної еволюції людини: свідомість виводиться безпосередньо не з тваринної психіки, а являє щось протилежне їй (*інверсія за якісними показниками*). Це ставить задачу пошуку «початку» відділення людини від тварини.

Лінія Б. Спінози обґрунтовує положення поступової еволюції: розвиток людської психіки відбувається із тваринної за принципом зростання функціональної ефективності психічних процесів (*інверсія за кількісними показниками*). Це ставить задачу пошуку механізму «перетворення» тварини у людину, переходу менш розвиненої істоти у більш досконалу (СПЕНСЕР, 1880).

Компромісною можна вважати теорію взаємодії, яка обґрунтовує положення про взаємообумовленість фізіологічного і психологічного ряду (БЭН, 1880; ЛАЦАРУС, 1896; ЛАНГЕ, 1996; ЧЕЛПАНОВ, 1918).

У природничо-науковому аспекті це проблема співвідношення нервових і психічних явищ та *інверсії натурального ряду психіки у культурний* (ВYGOTСКИЙ, 1982), або *духовний* (Зинченко, 1993). Цей еволюційний перехід здійснюється через **психічний стан, який однаково протилежний натуральному і культурному ряду психіки**. Він доступний лише теоретичному моделюванню, що блискуче здійснено у працях Б.Ф. Поршнева (ПОРШНЕВ, 1966; 1968; 1974).

Попри розквіт експериментальної психології і психофізіології у Німеччині, еволюційної психології – в Англії, неврології і психіатрії – у Франції, об'єктивної психології (рефлексології) – у Росії, психофізична проблема залишається без однозначної відповіді. Науково-психологічні напрямки розділилися по лінії Декартового розламу і тяжіли до абсолютизації значення однієї з двох субстанцій.

Протистояння уможлядної й емпірично-експериментальної психології (ГОБЧАНСКИЙ, 1901; ГОЛУБНСКИЙ, 1871) демонструвало неможливість їхньої теоретико-методологічної інтеграції. Боротьба метафізичних установок і біологічної парадигми досліджень (ВВЕДСНСКИЙ, 1917; СИКОРСКИЙ, 1912в) сприяла утвердженню психологічної методології, але, разом із тим, загальні положення віддаляли психологію від розуміння природи невротичного розладу. Феномен неврозу перебував на периферії дискурсу, «загубився» у середині реєстру психічних відхилень, який із часом лише подовжувався. За неврозом не помічали *застиглої форми психодинаміки*, того, що Г. Спенсер міг назвати «рухливою рівновагою» (СПЕНСЕР, 1880, с. 122).

Розвиток еволюційного вчення різко посилив позиції фактору спадковості (ГАЛЬТОН, 1996; ЛАМАРК, 1955). Це об'єктивувалося у положенні про «пришвидшену еволюцію», у відповідності з яким набуті ознаки безпосередньо успадковуються (КОНКЛИН, 1928; ФИЛОСОФИЯ ГЕРБЕРТА СПЕНСЕРА..., 1892). Такий підхід «знімає» багато наукових проблем і легітимізує соціальну і расово-національну диференціацію. Зокрема, спричинює фаталізм антропологічного підходу, згідно з яким психічний склад людини визначає расово-національну приналежність суб'єкта (БЭН, 1866; ГОБЧАНСКИЙ, 1901; ГЮЙО, 1899; СИКОРСКИЙ, 1898; 1904; 1915; СМАЙЛЬС, 1883). Е.Г. Конклін так

резюмує: «...різні раси та види мають спадкові відмінності у своїх *психічних особливостях*» (Конклин, 1928, с. 73). Причини психічних розладів зміщуються із соціально-педагогічних факторів на спадкові, хоча в окремих редакціях продовжує акцентуватися увага на педагогічній обумовленості (Сикорский, 1912а).

Як предмет дослідження процес невротизації розпадається між антропологією та педагогікою і не дозріває до психологічного предмету дослідження. Расово-національна конкуренція у відповідності з вульгарними еволюційно-матеріалістичними поглядами створює прецедент домінування окремих груп. Це відображається у концепції фізичного і психічного виродження націй. Втім, такі положення не завжди категорично сформульовані і супроводжуються спробами пояснення численних винятків із правила (Мазяр, 2014в).

Психічні відхилення у розвитку представників домінантних груп (європеїдної раси) пояснюються недоліками виховання. *Антропологія ніби відсікає від психічної адекватності менш конкурентні раси та нації, а неадекватність представників домінантних груп пояснюється і коригується педагогікою.* Психологія стає науковою нішею, яка «дозволяє» антропології відхилятися від строгості лабораторного експерименту, а педагогіку орієнтує на розвиток вольових якостей «повноцінних» дітей. Це фіксує педагогічний рівень оцінки особистісної проблематики і відповідну методологію її анігіляції.

Такі висновки з'являються внаслідок нерозуміння природи інверсії психічного розвитку і спекуляцій на ґрунті невинного змішування спадкового і соціального чинників. Зокрема, Ф. Гальтон на статистичному матеріалі обґрунтовує положення про спадкову природу талановитості (Гальтон, 1996). У працях Г. Гефдінга відмічаємо жорстку обумовленість психологічних характеристик антропологічним чинником. Він стверджує, що тілесне потворство призводить до розумового, психологічного потворства (Гефдинг, 1914).

Вченим належало пояснити психодинаміку, яка не зводиться до антропологічних і фізіологічних спекуляцій, однак з'являється на їхньому матеріалі як закономірний продукт психічного розвитку особистості.

Вченими сформульовано кілька гіпотез співвідношення душевного і тілесного. З-поміж запропонованих *теорія тотожності* фізіологічної і психічної субстанцій виглядає найменш очевидною. Адже спільна для духовного і фізичного структура повинна виявляти якісно відмінні властивості. Ідея паралельності тому й виникає, що складно пояснити тотожність і злиття духовного і фізичного. Поготів, висунувши гіпотезу тотожності, Г. Гефдинг застосовує і фізіологічні і психологічні методи (Гефдинг, 1914), а не пропонує нову методологію. Навіть В. Вундт не ставить задачу поєднати експериментально-фізіологічну психологію з психологією народів, предметом якої є міфи, мова, традиції (Вундт, 1912б). Натомість теорія тотожності (не в радикальній концепції «людина-машина» (Де-Ламетри, 1911)) втілює найбільш прогресивну науково-психологічну позицію.

Ми схилиємося до цієї теорії не тому, що для показу найвищого рівня довольності поведінки й абстрактного мислення людини ідея паралельності виглядає антинауковою, а концепція взаємодії набуває вульгарно-механістичних обрисів. Теорія тотожності пропонує вирішити найскладнішу теоретичну проблему – ідентифікацію **недиференційованого психічного початку**. Вчені нашо́вхуються на тотожність фізичного і психічного як на теоретичну глибу, яку прагнуть розколоти для зручного науково-психологічного аналізу. Натомість теорія тотожності закликає оцінювати психічне з моністичних позицій. При цьому не йдеться про взаємне поглинання або змішування категорій.

Положення про тотожність, радше, інтуїтивне, ніж раціональне. З інших позицій пояснити психодинаміку неможливо. Ще В. Вікторов висловлювався, що психічні явища та їхні фізіологічні відношення являють нероздільні сторони одного й того ж явища (Вікторов, 1887). Пізніше ця позиція буде прийнята у положенні про амбівалентність (Зелінська, 2004).

Внутрішньоособистісні конфлікти варто розуміти не як *заго́стрення суперечностей* між різними сторонами, властивостями, ставленнями і діями особистості, що обумовлене об'єктивно існуючими суперечностями між індивідом і суспільством

(Маланьїна, 2007). Слід говорити про *амбівалентність елементарної психічної одиниці*, яка за певних умов стає очевидною і відчутною для суб'єкта. **Амбівалентність – психічна норма й умова розвитку людини.** ПСИХІЧНУ КОНФЛІКТНІСТЬ ОБУМОВЛЮЄ СТРУКТУРНА ОСОБЛИВІСТЬ ПСИХІЧНОЇ ОДИНИЦІ. Саме цього теоретичного повороту бракує докризовій психології, щоби вийти зі схематичного елементаризму і редукціонізму на якісно новий рівень розуміння психодинаміки. Всі сформульовані припущення про психічний «саморух» повинні базуватися саме на такому розумінні структури психічної одиниці аналізу.

Втім, спорадично виникають здогадки про *цілісність психічної структури* як запоруки психічного здоров'я. І.О. Сікорський показує онтогенетичну асинхронію у розвитку емоційної, когнітивної і вольової сфер, пропонує відповідну диференціацію особистостей і зауважує на точках психічної інтеграції гармонійних осіб. Воля, на його думку, виявляє психологічну сутність індивіда; вольовий акт презентує цілісність особистості (Сикорский, 1901; 1909). По суті І.О. Сікорський закладає ідею структурно-функціонального дисбалансу людської психіки, який долається шляхом докладанням вольових зусиль. Воля ніби цементує психічну суперечливість, не дозволяє їй розхитуватися до стану особистісного дисонансу.

Теоретична слабкість психологів докризового періоду полягала у тому, що у поясненні складних психологічних феноменів вони відштовхувалися від природничо-наукової парадигми, але не могли його завершити. Вони вимушено перестрибували на педагогічний рівень оцінки особистісної проблеми з його апеляцією до розвитку вольових здібностей психічно зрілої особистості.

Розвиток психологічної науки пішов шляхом обґрунтування концепції *конфлікту двох психічних елементів, які належать до різних психічних одиниць або цілих підсистем*. Оскільки цей підхід не відповідає об'єктивному змісту психодинаміки, не вдалося уникнути механістичного характеру інтерпретації внутрішньоособистісного конфлікту. Внаслідок цього конфлікт моделювався у лінійній площині, що закладало можливість введення у науковий обіг численних елементів-артефактів.

Сучасна психологічна теорія ґрунтується на положенні, що суть психічного розвитку складають внутрішні протиріччя як невідповідність потенціалу й інтенцій суб'єкта соціальним умовам (Балл, 1993; Дмитрієв, 2000; Козер, 2000; Костюк, 1989; Максименко, 2000; Москаленко, 2007; Семиченко, 1997). Це положення необхідно доповнити розумінням суперечливої інтрапсихічної природи людини.

Психологія зосереджена на ідентифікації зовнішнього агента (соціальної ситуації, опонентів), який ініціює психологічні зміни індивіда. Положення про інтерпсихічний чинник онтогенезу людини є ключовим у психології розвитку (Выготский, 1934). Відтак діалогізм – основний механізм та умова структурування психіки людини (Папуча, 2011).

Такий рівень протиріччя можна назвати *екзогенним*. Науково-психологічний інтерес до екзогенних протиріч пов'язаний із педагогічним і терапевтичним запитом на корекцію розвитку суб'єкта. Остаточне оформлення психічної організації людини відбувається внаслідок інтеріоризації результатів інтерпсихічної взаємодії. Тобто інтерпсихічне протиріччя закладається в основу психічної саморегуляції.

Ендогенний рівень протиріччя полягає у тому, що СУПЕРЕЧНІСТЬ СТАЄ НЕ ТІЛЬКИ СИТУАЦІЙНОЮ УМОВОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ, А Є ЙОГО ІМАНЕНТНОЮ ВЛАСТИВІСТЮ. Пізніше це транслювати-меться через положення про психічний «саморух» людини.

Феномен подвійної психічної суперечності представлений як на рівні індивідуальної, так і груповій свідомості. Групова свідомість консервує його зразки й імплантує в індивідуальну свідомість. Це презентовано у казках, повір'ях, міфах, традиціях тощо. Динаміка казки відбувається у межах *формальної синонімії* та *змістовної антонімії* сюжетних ліній. Маємо достатній реєстр однаково мотивованих персонажів, які діють за типовими сценаріями. Їхні зміни можуть відбуватися тільки шляхом моральної *інверсії*. Значна кількість популярних казок у першоджерелах мали інший і навіть діаметрально протилежний зміст.

Нами зафіксовано дві основні форми сценарію народних казок – «Дурник-Переможець» на прикладі Івана-Дурника і «Везунчик-Невдаха» на прикладі Колобка, Кози-Дерези, Пана Коцького (МАЗЯР, & ЮРЧАК, 2011). У кожному зі сценаріїв закладена ендогенна суперечність, яка виявляється у психічній інверсії: перехід з однієї ролі у протилежну. Дурник стає Переможцем, Везунчик – Невдахою. Але й у відношенні один до одного сценарії становлять суперечність морального гатунку.

Припускаємо, що таким чином у груповій свідомості представлено тривіальний емоційно-поведінковий антагонізм, який презентує і фіксує когнітивний абсурд. У такому розумінні *казка є архетипом базової психічної суперечності*, який фіксує поведінкову інверсію.

ПОШУК ПЕРВИННОГО ЕЛЕМЕНТУ

Головним історико-психологічним наслідком пошуку конфліктних сторін особистості стає моделювання внутрішніх конфліктів за допомогою артефактів. Однак вченим не вдається зіштовхнути такі артефакти, які гарантовано утворюють вибух психічного розладу. Вони перестрибують на педагогічний рівень конфлікту – «не хочу», тоді як психологічний рівень полягає у з'ясуванні причин «не можу».

У XIX столітті *феномен іманентного протиріччя психічної одиниці, що зазнає інверсії*, заломлюється через співвідношення категорій темпераменту і характеру як основних складників особистості. Здебільшого вчені правильно визначали первинність темпераменту щодо характеру (ВИКТОРОВ, 1887; ГЕРБАРТ, 1895). Окремі з них вказували на домінуючий вплив темпераменту на почуття і розум суб'єкта, а сам темперамент вважали основою характеру (ГЕФДИНГ, 1914; МАЛАПЕР, 1913). Темперамент оцінювався як психологічний центр особистості, довкола якого згущується характер (КЕЙРА, 1897). На їхню думку, темперамент надає усталеності психічному розвитку. Тому подекуди висувалися гіпотези щодо вродженості не тільки темпераменту, але й характеру (ЛАЗУРСКИЙ, 1925; ФУЛЛЬЕ, 1896). На протигагу такому погляду розроблялися

концепції, згідно з якими темперамент підлягає змінам під дією виховання так само як і характер (Лэдд, 1900; Смайльс, 1883). Відтак темперамент може розглядатися в якості одного з елементів характеру (Гобчанский, 1901; Штейнгауз, 1910).

Принциповість, неоднозначність і концептуальну варіативність у вирішенні проблеми співвідношення темпераменту і характеру ми пов'язуємо із недостатнім розумінням суті базової психічної суперечності, контрапунктної психодинаміки особистості і процесу психічної інверсії. Хоча спорадично пропонуються положення інверсійного характеру: «Щоби щось стало доступним усвідомленню, необхідна зміна, *перехід, протилежність*» (Гефдинг, 1914, с. 55). Втім, розуміння сутності психічного контрапункту особистості ще настільки далеко, що категорії темпераменту і характеру змішуються (Гобчанский, 1901; Лазурский, 1925; Смайльс, 1883; Фуллєс, 1896; Штейнгауз, 1910), протиставляються (Гефдинг, 1914; Кейра, 1897; Малапер, 1913), зрідка одна з категорій ігнорується (Бэн, 1866; Полан, 1896). Так стається тому, що *ані темперамент, ані характер окремо не відбивають суті структурно розщепленої психічної одиниці, а тільки спільно утворюють ендогенне протиріччя – основу контрапункту особистості*. Психічна одиниця, яка запускає процес психодинаміки, містить елементи, які можна вважати як темпераментальними, так і характерологічними.

У другій половині XIX століття внаслідок нерозуміння джерела базової психічної суперечності вчені зосередилися на диференціації психічної одиниці. Це позначилося на неможливості її синтезувати. Метафорично кажучи, вчені неправильно записали умову фундаментальної психологічної задачі. Виправдовує їх те, що ця умова абсолютно неочевидна і сама становить складну теоретичну задачу.

Пророчими виявилися слова Г. Гефдинга: «У психології нам не дані спочатку елементи, а потім складові одиниці; дане, тобто психічний стан, відразу виступає з відтінком цілісності. Тільки шляхом спостереження й аналізу ми виділяємо елементи в тому сенсі, в якому ми вживаємо це слово у психології» (Гефдинг, 1914, с. 54). Натомість науковий аналіз спрямовує сили на вирішення протилежної задачі: *пошуку частин цілого*. Але як це здійснити,

коли ціле – психічний контрапункт – залишається неідентифікованим? Якщо не брати до уваги довжелазні рефлексивні трактати філософів, нічого лаконічнішого і точнішого за «потік свідомості» (ДЖЕЙМС, 1902) сформулювати не вдалося.

Відкрита криза у психології на фундаментальному рівні зумовлена тим, що нерозкритими є форма і зміст психодинаміки базової психічної суперечності. Запропоновані характерологічні системи виникають без розуміння механізму інверсії психічного розвитку і заповнюють цю порожнечу *артефактами первинного елементу системи характеру, його ядра*. На думку вчених, це шлях до розуміння універсального механізму психодинаміки. Проте він стає теоретичною помилкою, позаяк системне розуміння психічного можливе при ідентифікації **психічної одиниці**, яка відображає суть базової психічної суперечності. При вирішенні цієї теоретичної проблеми на тривалий час зникаються елементаризм і редукціонізм психологічної науки. Пошук первинного елементу створив умови для побудови психологічної системи через класифікацію і типологію, які виявляються статичним продуктом.

Якщо перші класифікації характеру є результатом спостережень (ФЕОФРАСТ, 1974) і не мають достатньої строгості науково-психологічної системи (БЭН, 1866), то спроби запропонувати артефакт в якості *первинного елементу* стають основою *диференціації характеру*. Такими елементами є пристрасті (ФУЛЛЬЕ, 1896), прагнення (ВАЙСФЕЛЬД, 1914; КЕЙРА, 1897; ПОЛАН, 1896), уявлення (ГЕРБАРТ, 1895). Вчені будують характерологічні системи на основі співвідношення структурних елементів, зокрема, як варіанти поєднання почуттів, розуму і волі. Це дозволяє підмінити механізм інверсії психічного розвитку процесом індивідуалізації суб'єкта. Остання оцінюється як метафізична боротьба структурних елементів, їхнє поєднання і встановлення домінантних елементів.

Більшість класифікацій характеру (та особистості) зводяться до виокремлення умовного емоційного, когнітивного і вольового типів (БЭН, 1866; ГЕФДИНГ, 1914; ГОБЧАНСКИЙ, 1901; ГОЛУБІНСКИЙ, 1871; СИКОРСКИЙ, 1909; ЛОССКИЙ, 1911; МАЛАПЕР, 1913). «Психічний ідеал» вбачається у гармонійному поєднанні всіх психічних елементів. Е. Кречмер, Н. Оппенгейм, Т. Рібо, А. Шопенгауер відмовляють геніям у психічній адекватності через домінування розумових

здібностей (МАЗЯР, 2015А). Недорозвиток окремих елементів розглядається як чинник однобічного психічного розвитку, що становить небезпеку для психічного здоров'я (СИКОРСКИЙ, 1901). Тож Ф. Кейра, щоби здійснити диференціацію норми і патології, виводить так звані чисті, змішані, врівноважені, патологічні та неправильні типи характеру (КЕЙРА, 1897). Ще більша градація типів представлена у класифікації Ф. Полана (ПОЛАН, 1896). При цьому вчені фіксують різноманітність форм патології, залишаючи норму у монолітному форматі, дарма що саме психічна норма забезпечує справжню унікальність особистості.

Загального визнання у докризовий період набуло положення про дезінтегруючий характер *однобічного розвитку особистості*, що фіксує результат її незбалансованої психічної суперечності. Та оскільки ця спроба – чергова наукова апорія (адже за незбалансованістю психічної суперечності не бачили її базовий статус), то й проблема глибинних причин контрапунктного дисонансу особистості (невротичного розладу) не отримала вирішення.

НА ПОРОЗІ БАЗОВОЇ ПСИХІЧНОЇ СУПЕРЕЧНОСТІ

Значний поступ зроблено у зв'язку з пошуком відповіді на питання про ступінь «істинного» характеру. Початком вирішення проблеми особистості, а zarazom невротичного розладу, можна вважати полеміку Т. Рібо та А. Фулльє щодо того, *який тип характеру слід вважати справжнім – вроджений чи набутий* (РИБО, 1894; ФУЛЛЬЄ, 1896).

Т. Рібо вважає, що істинний характер може бути тільки вродженим. Його основна властивість – незмінність. Умова формування – стійкість та єдність психічних елементів. Однак істинні характери становлять рідкість, адже постійно виникають протиріччя між окремими прагненнями. Тому їм на противагу Т. Рібо виділяє безформні характери, які повністю набуті і внаслідок цього вкрай податливі. Нестійкі характери не мають єдності і диспозиційності. Інші форми характеру залежать від переважання тих чи інших психічних елементів.

Всупереч йому А. Фуллє вважає, що істинний характер не може бути вродженим, а є набутиим. Оскільки життя мінливе, а людська природа неоднорідна, то й особистість не повинна підкорюватись інстинктам. Він показує, що Т. Рібо невинувато змішує характер із вольовим компонентом. Зауважимо, що це не відповідає дійсності, оскільки Т. Рібо виокремлює волю як системний елемент характеру (Рібо, 1900). Поготів Т. Рібо виключає зі складу характеру елемент розуму, який, на думку А. Фуллє, освітлює шлях особистості; натомість основним елементом стають емоції.

Т. Рібо та А. Фуллє розглядають проблему характеру у відповідності до ступеня його диспозиційності. Ставиться питання про *механізм особистісних змін, а значить про утворення невротичного розладу*. Т. Рібо багато уваги приділяє питанням аномальних та хворобливих характерів (Рібо, 1897; Сикорский, 1897а) і констатує, що психічне здоров'я залежить від ступеня інваріантності структурних елементів особистості. Прагнення виокремити умови психічної норми у Т. Рібо виявляються настільки сильним, що темперамент усувається з процесу саморегуляції і його заміщає «істинний» характер (Рібо, 1894).

А. Фуллє зауважує, що за таких умов психічний розвиток особистості стає неможливим. Структурні елементи повинні набувати варіативності. Їхня координація має забезпечувати оптимальність і компенсаторність поведінки. Йдеться про дотримання внутрішнього балансу й індивідуальної єдності, який забезпечує результативність та адаптивність поведінки в умовах мінливості.

Антагоністичність підходів обумовлена відмінностями у поглядах на ризик виникнення невротичного розладу, який виявлятиметься через поведінкову непослідовність, емоційну розщепленість і когнітивну заплутаність. Т. Рібо виводить розум зі структури характеру, щоби той ззовні контролював процеси психічної діяльності. Розум є винятковим елементом саморегуляції, але особистісний розвиток, на його думку, залежить від сформованості емоцій та волі.

Фактично закладається *ідея автономності емоційного і когнітивного реагування*, що межує з Декартовими принципами паралелізму тілесно-ірраціонального і душевно-раціонального. Це крок до розуміння структури психічного контрапункту

особистості, де антитетичні складові одночасно перебувають у паралельних відносинах і нерозривній взаємодії. *Емоційний «пріоритет» і подальша нездатність осмислити утворену суперечність* також належить до передбачень Т. Рібо у проблемі утворення неврозів.

Полеміка спрямована на аналіз контрапункту особистості як психічного продукту вродженої і набутої природи. Відповідно у конструкті характеру фіксується базова психічна суперечність особистості. Якщо абстрагуватися від сучасного розуміння характеру (БОРОЗДИНА, 2012), а розглядати науково-психологічну полеміку в цілому, то вона ведеться довкола ідентифікації елементарних психічних одиниць.

Зміст полеміки дозволяє висунути припущення щодо **подвійної природи психічного і початкової єдності протилежних процесів** базової психічної суперечності у складі контрапункту. *Це об'єктивується у протиставленні конструктів вродженого та набутого, біологічного та соціального, темпераменту та характеру, диспозиційного та мінливого.*

ІСТОРИЧНИЙ ПІДСУМОК

Історико-психологічний аналіз докризового періоду дозволяє сформулювати такі положення:

1. У другій половині XIX століття психологія намагається дати чітку відповідь на Декартове питання щодо взаємодії психічних і фізіологічних структур. Це стає передумовою наукового розуміння характеру взаємодії першої і другої сигнальних систем як базової психічної суперечності особистості. За такого підходу невротичний розлад стає частковим випадком усвідомлення їхньої антитетичності.

2. У дослідницькій програмі психологія пристає до еволюційної схеми розвитку людини, поступово відмовляється від елементаристсько-механістичних моделей психічної саморегуляції. Відповідно, особистість стає продуктом безперервного розвитку, який запускається і підтримується динамікою ендотехногенних суперечностей.

3. Виникає нагальна необхідність показати системність психічної саморегуляції. Пропонуються варіанти первинного елементу та концепції структурної взаємодії основних елементів характеру. Отримують обґрунтування положення генетичного підходу і розуміння цілісності психічної організації особистості. Основна мета цього періоду – подолання епіфеноменального пояснення психічного реагування, заміна дуалістичного погляду на саморегуляцію людини моністичними концепціями.

Відкрита криза у психології є результатом наближення вчених до розуміння базової психічної суперечності як контрапункту особистості, але неможливість з їхнього боку запропонувати відповідну систему теоретичних положень. Приходить усвідомлення того, що вирішення психофізичної проблеми стає можливим шляхом встановлення принципу взаємодії і координації нижчих і вищих елементів психічної системи, з'ясування закономірності їхньої індивідуальної єдності та інваріантності.

Відкрита криза дозволила сформулювати такі припущення:

- Дихотомія фізіологічних і психологічних структур організму, темпераменту і характеру, генетичного і соціального чинників розвитку, пошук їхніх меж – це різноаспектні спроби зафіксувати **внутрішнє розщеплення/подвоєння психічних одиниць особистості**.
- Визначення особливостей їхньої контрапунктної взаємодії – паралельність, взаємодія чи тотожність – це різний кут розуміння **основної форми фундаментального розщеплення/подвоєння особистості**.
- Встановлення статусу первинності і вторинності, ступеня усталеності і мінливості структурних елементів особистості – це визначення **динаміки базової дихотомії**.
- Особистісна типологія – це систематизовані варіанти генералізованих форм оптимальної інтеграції фундаментального розщеплення/подвоєння особистості, яка найбільш економно забезпечує результативність та компенсаторність поведінки суб'єкта.

РЕЗЮМЕ

Історико-психологічний аналіз показує, що особистісна проблематика розглядається на двох рівнях – антропологічному (національно-расова теорія групових відмінностей, яка включала положення про психічний недорозвиток і дегенерацію) і педагогічному (структурно-функціональна сформованість особистості і розвиненість вольових здібностей).

Суто психологічне вирішення особистісної проблеми пов'язане з вирішенням психофізіологічної проблеми (співвідношення фізіологічних і психологічних чинників), що об'єктивувалося у теоріях паралельності, взаємодії і тотожності. Ці теорії пояснюють базову психічну суперечність з позиції конфлікту між структурними елементами (темпераменту і характеру). Це наслідок суперечності, закладеної на рівні психічної одиниці.

НЕВДАЛЕ ВИТІСНЕННЯ

У ПОШУКАХ ПСИХІЧНОЇ ОДИНИЦІ

Психологія докризового періоду не піднімається до розуміння динаміки психічної одиниці, а шукає її у лінійному детермінізмі психічних елементів. Елементаризм і редукціонізм як принципи системності позначають розпад психологічної науки.

Теоретична перебудова психології особистості об'єктивується в інтенсивній розробці класифікацій і структур, у пошуку первинного елементу психічної системи. Це дає простір для наукової «творчості». Однак психологія не змогла вирватися за межі квазінаукових парадигм, що й обумовило її відкриту кризу. Тож В.О. Моляко закономірно приходять до висновку, що «психологічна наука здійснила велике й багатостраждальне коло загальною тривалістю більше ніж у сто років і повернулася, кажучи дещо утрируючи, на круги своя...» (Моляко, 2018, с. 12) і тільки ще може зустрітися сама з собою з метою виявлення справжньої сутності й унікального наукового статусу (Інтерв'ю з В.О. Моляко, 2012). На його думку, психологія перебуває у затяжній кризі (Біла, 2012).

Криза, зауважимо, затягується через брак різця, який виточуватиме з емпіричного матеріалу науково вивірені положення. Таким різцем повинна стати *одиниця психологічного аналізу*.

Одиниця аналізу – структурне утворення, яке не розкладається на елементи і розвивається. Як частина цілого одиниця має його властивості (Зинченко, 1981). Проте ОСНОВНА ПОМИЛКА ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ ПОЛЯГАЄ У ТОМУ, ЩО ОДИНИЦЯ АНАЛІЗУ ОТОТОЖНЮЄТЬСЯ З ОДИНИЧНИМ ЕЛЕМЕНТОМ. Таке положення ґрунтується на тому, що психічну одиницю від психічного елементу вирізняє здатність бути універсальним утворенням, яке виявляється на різних поверхнях психіки, зокрема, першої і другої сигнальних систем.

Психологія користується такими квазіодинамиціями аналізу як асоціація (А. Бен, Дж.-С. Мілль), відчуття (Р. Авенаріус, Д. Гартлі, Е. Кондільяк, Ж. Ламетрі, Е. Мах), уявлення (Й. Гербарт), рефлекс (В.М. Бехтерев, Е. Пфлюгер, І.М. Сеченов), реакція

(Ф. Дондерс, Л. Ланге, К.М. Корнілов), потреба (Т. Браун, А. Маслоу), мотив (А. Адлер, Л.І. Божович, К. Левін, З. Фройд, Х. Хекхаузен, К. Юнг), досвід (В. Вундт, Т. Рібо), акти свідомості (Ф. Brentano), функції свідомості (В. Джемс, Дж. Дьюї, Д. Енжел), установка (Д.М. Узнадзе), поведінковий акт (Ф. Скіннер, Е. Толмен, К. Халл, Дж. Уотсон), екзистенція (Л. Бісвангер, Р. Мей), смисл (О.М. Леонтьєв, В. Франкл), дія та вчинок (С.Л. Рубінштейн), значення (Л.С. Виготський). Вказані категорії не можуть бути справжніми одиницями, оскільки не володіють властивостями універсальності і можуть бути віднесені лише до певного предмету аналізу. Вони суть *психічна одиниця у відношенні до конкретної об'єктивації психічної активності індивіда*.

Психічна одиниця – «клітина» психіки, «цеглина» психічної системи. Вона стабілізована, автономна й посутньо визначає саморегуляцію суб'єкта в емоційному, когнітивному і поведінковому аспектах. Більшість запропонованих одиниць представлені окремими вимірами, причому або занадто вузького, або абстрактного рівня і розкривають специфіку психічної саморегуляції тільки за певних умов.

Одиниця аналізу повинна універсально відображати психічні властивості (ТКАЧЕНКО, 1980), бути генетичним джерелом психічних процесів. Натомість сучасна психологія скептично ставиться до необхідності виокремлювати одиницю аналізу психіки як таку. Їй протиставляють єдину, цілісну, структуровану систему, яка постійно розвивається (СТЕПАНОВ (Авт.-упоряд.), 2006). Однак прибрати з аналізу одиницю означає відмовитися від операції «складання» психічної цілісності і як наслідок – неможливість збагнути механізм психодинаміки. Не зрозуміло, чому одиниця аналізу «заважає» системному підходу? Проблема тільки в тому, що наука не може запропонувати релевантну одиницю.

Стратегічна задача – визначити сутність психічної одиниці, що дозволить проводити адекватний аналіз особистісної проблематики. Задача реалізується після визначення ключових властивостей психічної одиниці. Системотвірна властивість – здатність інтегрувати антитетичні елементи. Їхнє функціонування обумовлює базову психічну суперечність, яка за невротичної ситуації втрачає баланс і загострюється до рівня власного усвідомлення.

Психологія уникає розпаду силами вчених, серед яких почесне місце займає Л.С. Виготський. Його предтечою був З. Фройд, який виявив сутнісні аспекти людської психіки, зокрема, ту частину психічного контрапункту, яка лишається неусвідомлюваною.

Результатом стає заміна педагогічного розуміння проблеми особистості з її приматом *виховання* вольової сфери на суто психологічне тлумачення з приматом *аналізу і корекції* несвідомої сфери психіки. В основному це здійснювалося через дослідження психічної патології: «Ключ до психології – у патології; не тільки тому, що остання намацала і вивчила раніше решти корінь психіки, але й тому, що *така внутрішня природа речей* й обумовлена нею природа наукового знання про ці речі» (Виготський, 1982, с. 293).

Психічна патологія – ключ до нормального стану, оскільки є його інверсією, структурно-функціональним перевертанням. Невроз – перехідна ланка від норми до патології і початковий етап психічної інверсії. Невроз – це ключ до інверсії психічного розвитку, коли одночасно відкриті двері як у психологічну норму, так і психопатологію. Це – найбільш динамічний психічний процес, який не сягає кульмінації. Невротичну симптоматику варто розглядати з точки зору психодинаміки, яка є невідомим рухом суб'єкта по «зачарованому» колу.

Найбільш розгорнуту оцінку цьому феномену здійснює психоаналіз. В.О. Моляко відводить психоаналізу у класичних і посткласичних модифікаціях статус паранаукової системи, втім, не відкидаючи обґрунтованості окремих положень (Моляко, 2012). Але, може, це була єдина можливість вийти з дослідницької кризи? Якщо проблема не вирішується раціональними методами, то чому не використати ірраціональні (паранаукові)?

З. Фройд показує зв'язок між нормою і патологією через категорію несвідомого (Фрейд, 1998а). Він системно виявляє дію несвідомого і механізму витіснення, роль сновидінь і дитячих спогадів у процесі саморегуляції (Шерток, & Де Соссюр, 1991). З. Фройд гомогенізує нормальні і патологічні області психології, встановлює єдність психічного у тривіальних і нетривіальних формах,

поєднує однією концептуальною схемою свідоме і несвідоме (ЛЕВИН, 2002). Згодом це трансформується в юнгіанське положення енантіодромії – *переходу всього у свою протилежність*, що створює умови для психічної рівноваги і здоров'я (КАЛИНА, 1997). Цього положення бракувало докризовій психології. Воно зумовило пошук раціонального пояснення ірраціональним феноменам.

ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ МАРШ ПСИХОЛОГІЇ

Принциповий висновок психоаналізу: невроз не має тільки йому властивого змісту, якого бракує здоровим людям (ФРЕЙД, 1999б; ФРОММ, 2000; ХОРНИ, 1997). «Все залежить від кількісних відношень, від взаємодії творчих сил, до чого призведе боротьба: до здоров'я, до неврозу або до компенсаційної вищої творчості» (ФРЕЙД, 1998а, с. 43). Невроз починає сприйматися як особливий випадок неможливості інтегрувати біологічну природу та соціальну культуру людини (ЮНГ, 2001). Ми додаємо: неможливість збалансувати їхню суперечність, повернути контрапункт особистості у стан консонансу.

Деякими вченими невроз вважається менш загрозливою психічною дисгармонією, ніж конформізм, позаяк невротик продовжує боротьбу за власну особистість, а конформіст її припиняє (ФРОММ, 2000). Ця обставина націлює психоаналіз на дослідження гострих та хронічних випадків неврозу і мимоволі відвертає від дослідження тривіальної психодинаміки.

Неприйняття теорії психоаналізу пов'язане із редукціонізмом З. Фрейда, який запропонував неочевидну систему пояснень невротичного розвитку особистості. Він звів її до інверсії людської сексуальності (ФРЕЙД, 1999б). Пізніші поправки З. Фрейда, що «...неврози є результатом не сексуальності, а конфлікту між нею та «Я» (СЕЛЬЧЕНКО (СОСТ.), 1998, с. 328), не змогли утвердити універсальний характер його висновків, хоча такими вони й виявились. Ним зафіксована базова психічна суперечність, але у вузькому психосексуальному форматі. Подальший розвиток психології – розширення цього положення, його універсалізація, дарма що через заперечення висновків психоаналізу.

В.М. Лейбін узагальнює: «Психоаналітична редукція – це насамперед зведення теперішнього до минулого, психічних процесів, які реально протікають і відносяться до життєдіяльності дорослої людини, до спогадів патогенних ситуацій, що мали місце у ранньому дитинстві, а згодом – зведення інфантильних сцен життя до компонентів і детермінантів сексуального характеру» (Лейбін, 1990, с. 270). У тому-то й справа, що йдеться не про механічне зведення теперішнього до минулого, а про динамічну інверсію та історію формування психічної суперечності. У З. Фрейда фіксація психічної суперечності стає тотожною невротичному розладу: «...переважання сексуальних потягів над соціальними складає характерний момент неврозу» (ФРЕЙД, 1998б, с. 95). Його заслуга полягає у закладанні реального механізму суперечності, який приводить у рух емоції, мислення і поведінку. У К. Хорні такою «універсальною» редукцією стає соціально-біологічна дихотомія «ворожість-тривога» (ХОРНИ, 1993).

З. Фройд, дарма що іншими категоріями, показав контрапунктний характер взаємодії першої і другої сигнальних систем, їхній функціональний збій (Бойко, 1976). Психічною травмою є неспроможність суб'єкта узгодити силу і вектор першосигнальних (сексуальних) імпульсів із соціальними (антисексуальними) вимогами. В основі невротичного розладу лежить базова суперечність, що стабілізується на рівні заборони, затримки, викривлення слабо контрольованих імпульсів і несвідомого пошуку насолоди (ЯЦЕНКО, ІВАНЕНКО, ГОРОБЕЦЬ, & ДМЕТЕРКО, 2004).

На матеріалі істерії З. Фройд вперше показав незбалансовану суперечність між сильною сексуальною потребою і надмірним її запереченням (ФРЕЙД, 1999б). Він встановив явище інтерференції, яке свідчить про нерозривний зв'язок потреби і заперечення, що об'єктивується у зарядженому афекті. Найбільш виразно цей феномен проявляється у формуванні реакції, симптоматики якої протилежна імпульсу за формою і змістом. У такому випадку антитетичні частини контрапунктного дисонансу «заплутуються». В окремих точках досвіду нервово-психічні реакції неадекватно перевертаються.

Психоаналіз концептуалізує цю суперечність у конфлікті структурних елементів Воно та Я. Перше – прагне до розрядки, друге – перешкоджає їй і не допускає жадання до усвідомлення:

«...невроз є... негативом перверзії» (ФРЕЙД, 1999б, с. 40). Невроз – це стан, за якого у психічній боротьбі інстинкти та потяги Воно і моральне Я не отримують повного вияву і домінування. Тому невроз об'єктивується у невдалих редакціях психологічного захисту, що стають *неінтегрованими варіантами інверсії Воно*.

ІНВЕРСІЯ ФРУСТРАЦІЇ І НАСОЛОДИ

У суб'єкта недостатньо розвинені емоційні та інтелектуальні ресурси для адекватної оцінки дійсності. Ці переживання *невдало витіснені*, а тому прориваються у свідомість в інвертованій символічній формі. «У більшості людей вони [сексуальні потяги – О.М.] витіснені недостатньо й психологічно неправильно, тому вони більше за інших ладні прориватися» (ФРЕЙД, 1998б, с. 407). Невротичні симптоми і символи, які з'являються на місці нереалізованої дії (коїтального чи агресивного акту), є результатом її інверсії, інтегруючи у поведінковому акті потяг і його заборону.

3. Фройд розкриває важливий аспект цієї фрустрованої інтеграції. Лібідіозне прагнення не тільки перетворюється у симптом (ФРЕЙД, 1999б), але стає його викривленим і невпізнаваним замісником (ФРЕЙД, 1998а). Невдало витіснений досвід не асимілюється і дозволяє Воно отримати часткову розрядку, зокрема, у побутовій помилці, дотепності, сновидінні тощо: «...будь-яке невротичне незадоволення є... насолодою, яка не може бути сприйнята як така» (ФРЕЙД, 1999б, с. 399). Уточнюємо: йдеться про відчуття «і те, і не те», коли насолода не може сягнути кульмінації.

Психоаналіз виходить на унікальний психічний феномен, який ЄДНАЄ ФРУСТРАЦІЮ І НАСОЛОДУ, значить ототожнює нетотожне, а у випадку істерії – антагоністичне. Ілюстрацією може слугувати аналітичне зауваження: «Він дійсно думає, що кохає її, але кожен може помітити, що це дуже складне кохання» (МЕНІНДЖЕР, & ЛИФ, 1998, с. 73). Тому що це не тільки і не стільки кохання, скільки домішок інших емоційних реакцій. Власне, саме цей домішок стає справжнім предметом психоаналізу.

Щоби позбутися невротичного розладу, об'єктивованого в *амбівалентних почуттях*, не тільки Воно повинне стати Я, але й

Над-Я повинне стати Я (КУТТЕР, 1998). Йдеться про змішування та єднання у контрапункті структурних елементів і підсистем, що слід розглядати в якості інверсії первинного недиференційованого психічного стану. Разом із тим, мовиться про збалансування суперечливих структурних елементів.

Нами проведене дослідження сприймання пікаперами осіб протилежної статі з використанням методів математичної статистики (МАЗЯР, 2016А). За припущенням, пікап-активність є тією формою особистісної проблематики, яка чітко розмежовує її педагогічний і психологічний зміст. Це об'єктивується у гедоністичній і невротичній мотивації відповідно.

Встановлено, що гедоністи мають «педагогічну» проблему. Вона проявляється у нав'язливому задоволенні чуттєвості, що не досягає злиття з ніжними почуттями. Мовою психоаналізу, гедоністи не мають гострої Едіпової травми. Вони дистанціюються від ніжності у стосунках з особами, які є негативним заміщенням матері. Їхнє «невротичне» розщеплення ніжності та чуттєвості вимагає повторення сексуальної насолоди з незнайомими особами. Факторний аналіз показав, що педагогічний рівень особистісної проблеми об'єктивується у біполярних факторах, які відокремлюють інцестуозних осіб. Натомість у невротиків простежується змішування інцестуозних осіб та їхніх замісників, які розміщуються на одному полюсі фактору.

Дослідження засвідчило, що справжня невротичність – продукт надмірної вихованості, яка обумовлює однобічність особистісного розвитку. Невротичність вирізняє усвідомлення абсурду, який об'єктивується у заплутаному реагуванні суб'єкта (змішування інцестуозних осіб та їхніх замісників). Натомість педагогічний рівень особистісної проблеми – це інфантильна нерозбірливість, коли суб'єкт є недостатньо вихованим, щоби прийняти просоціальну редакцію реагування. З точки зору морального розвитку, невротик «надміру вихований» і просоціальний, гедоніст – асоціальний і «недовихований». Тому невротик поводить соціально правильно, але не отримує насолоди, а гедоніст – поводить егоїстично, але може насолоджуватися.

Контрапунктний характер психічної саморегуляції людини, вочевидь, властивий всім її рівням і підсистемам. Пояснюючи амбівалентність, З. Фройд виходить з існування протилежних тенденцій психіки: інстинктів смерті (Танатос) і життя (Ерос) (ЯЦЕНКО, МЕЛОЯМ, ІВАНЕНКО, & ГОРОБЕЦЬ, 2004). Танатос домінує, коли Ерос блокується соціальними чи внутрішніми заборонами. Тоді руйнівна енергія спрямовується всередину суб'єкта. У психоаналізі актуалізацію Танатоса пов'язують із заборонаю інцестуозних стосунків: «...заборона першого лібідного потягу фактично призводить до ситуації омертвіння такого бажання і знищення дієвості останнього в реальній життєвій ситуації» (ЯЦЕНКО, КМИТ, & МОШЕНСКАЯ, 2000, с. 105). При чому тенденція особистості до психологічної смерті (саморуйнування) можлива у психічній нормі (КАЛАШНИК, 2008), що може свідчити про відкриття З. Фройдом ще однієї форми контрапунктної дихотомії.

У часи панування вікторіанської моралі сексуальні імпульси підлягали жорсткому витісненню і складному узгодженню з моральними цінностями (ФРЕЙД, 1999А). Порушення контрапунктного консонансу особистості у цьому випадку виявляється у *труднощях злиття ніжних почуттів і чуттєвого потягу* (ФРЕЙД, 1999Б).

На думку З. Фройда, Едіпова драма формує психічне розщеплення, коли ніжні почуття задовольняються, а чуттєвий потяг відстрочує задоволення (ФРЕЙД, 1999Б). Тобто одна частина психічного матеріалу перебуває у збудженому стані, інша – гальмується. Розщеплення ніжного й чуттєвого потягів детермінує неможливість досягнення сексуального задоволення. Вона продиктована тим, що утворена суперечність досягає такого рівня аглютинації, що не може бути диференційована. Питання лише, в якому режимі функціонуватиме контрапункт особистості – у консонансі чи дисонансі.

Пропонуємо оцінювати проблему не з позиції розщеплення ніжного і чуттєвого, а, навпаки, з позиції їхньої аглютинації. Це принципово інший механізм невротизації. З такого кута зору, невроз виникає не тому, що ніжність не поєднується з чуттєвістю, а тому що *їх не можна роз'єднати*. Наслідком цього є те, що коли

ніжність перебуває у збудженому стані, чуттєвість приречена бути загальмованою. Цей феномен П. Куттер називає «емоційною імпотенцією» (КУТТЕР, 1998, с. 32), З. Фройд іменує «психічною імпотенцією» (ФРЕЙД, 1999б, с. 160), яка є загальним стражданням культурного людства. Ніжність і чуттєвість не поєднуються тому, що не мають *свободи роз'єднання*. Вони з'єднані минулою ситуацією і не можуть актуалізуватися одночасно, адже становлять базову суперечність, елементарну психічну одиницю. Одна партія «голосу» контрапункту заглушає іншу.

Виявлений механізм заміщення і феномен «нав'язливого повторення» (ФРЕЙД, 1999б, с. 407), «фіксації поведінки» (Ф. Александер (Сельченко (Сост.), 1998, с. 292)), «спонукання до повторення» (Перлз, & Гудмен, 2001, с. 106), «вимушеного повторення» (Яценко, 1996, с. 168) дає підстави припустити, що суперечливий комплекс почуттів 1) не може загальмуватися; 2) повсякчас вимагає актуалізації; 3) набуває процесуальної самоцінності. Це – **СПРЯМОВАНІСТЬ ДО РЕЗУЛЬТАТУ БЕЗ ЙОГО ОТРИМАННЯ.**

Роль невроту у психодинаміці визначається тим, що контрапунктний дисонанс ще піддається корекції. При психозі дисонанс втрачає рухливість, варіативність і набуває ригідності.

Психоаналізом обґрунтовано соціальний чинник виникнення невротичного розладу (ФРЕЙД, 1998а). З. Фройд моделює механізм особистісного розвитку невротичного типу за допомогою топографічної і структурної моделі особистості. При цьому – що важливо! – не виокремлює специфічні для патології структурні одиниці, а виводить невроз з єдиної структури особистості.

Невроз як частковий механізм психічного розвитку людини переконливо представлено у праці «Психопатологія повсякденного життя» (ФРЕЙД, 1999б). Поширеність неврозів, варіативність невротичної симптоматики дозволяє припускати природність невротичних відхилень і неминучість у психічному дозріванні. Тому В.Л. Леві називає їх так: «Хвороби бездомні, хвороби безіменні і невловимі» (ЛЕВІ, 1988, с. 24).

Невротичне відхилення стає особистісною проблемою тоді, коли його не вдається асимілювати. У решті випадків це **обов'язкова умова психічного розвитку й особистісних змін.**

Подальший розвиток психоаналізу – це уточнення принципів психічної інверсії. А. Адлер заперечує фрейдівський пансексуалізм і доводить, що поведінка визначається телеологічно: «...у всіх душевних рухах можна віднайти, що вони отримують свій напрямок завдяки поставленій раніше меті» (Адлер, 2003, с. 11).

Цілі, а не травми визначають зміст і форму неврозу. Основними є не причинно-наслідкові зв'язки, а смислові. Власне, немає конфлікту між свідомим і несвідомим, оскільки вони однаково спрямовані у річище «життєвого плану» (Соколов, 1997). Кожне душевне явище можна зрозуміти як рух до життєвої мети. При цьому той не заперечує, що почуття меншовартості, яке може перерости у комплекс, родом із дитинства (Адлер, 2003).

Індивідуальна психологія зміщує акценти з утворення почуттєвої амбівалентності на шляхи її розвитку. Неадекватне прагнення стати «досконалим», «бути першим» є компенсаторною реакцією базового *почуття меншовартості* (Адлер, 1997).

Почуття меншовартості зумовлює формування амбівалентності, а комплекс його фіксує. Тільки в окремих випадках його можна назвати патологічним, коли базова психічна суперечність втрачає баланс. Пафос індивідуальної психології спрямовано на показ неадекватності неврозу: «...конкретна» ціль невротика завжди перебуває на безглуздому боці життя» (Адлер, 2003, с. 15). Такі цілі А. Адлер називає *фіктивними*, бо вони недосяжні, ілюзорні і прирікають невротика на фрустрацію. Цілі стають фіктивними тому, що амбівалентний комплекс не дозволяє суб'єкту сформулювати адекватну мету. Адже той несвідомо реалізує дві окремі задачі психічного контрапункту і йому не вдається збалансувати психічну суперечність. Гіперкомпенсація – результат інтерференції почуттів, які виявляються антагоністичними. Вона посилює одну ціль, оскільки інша недосяжна, дарма що більш жадана.

Заслуга А. Адлера полягає у 1) виведенні неврозу з-під дії сексуальної обумовленості (подолання біологічного редукціонізму, розширення поля базової психічної суперечності), 2) загостренні уваги на динамічних аспектах інверсії універсальної причини (комплекс меншовартості) і наслідку (компенсація).

Більш рішучий крок у бік інверсійного розуміння психодинаміки робить К. Юнг. Він зосереджується на показі психічного контрапункту особистості, виявляючи базову суперечність у балансуванні між антитетичними субстанціями. Він виходить з ідеї єдності протилежних психічних сил, які відповідно до *принципу полярності* компенсують дію одна одної. Назагал йдеться про єднання свідомих і несвідомих аспектів психіки за допомогою *символічної мови*.

Функціональний центр ефективної особистості перебуває в архетипі Самості. За такої ситуації свідомість здатна розширювати власні кордони за рахунок вторгнення на територію несвідомого, а несвідоме отримує нагоду каналізувати психічний матеріал без загрози витіснення. К. Юнг називає це «трансцендентною функцією». Однак, за його оцінкою, «свідоме і несвідоме зрідка приходять до узгодження щодо своїх змістів або їх тенденцій» (Юнг, 1998а, с. 19).

Невротичний розлад в аналітичній психології являє психічну дисоціацію. Тоді центр зміщується в Его (сфера свідомого). Фактично отримуємо картину контрапунктного дисонансу: «При неврозі мають місце дві тенденції, строго протилежні одна одній, і одна з них несвідома» (Юнг, 2001, с. 24). Матеріал несвідомого підлягає цензурі і репресивному витісненню (недопущенню на територію свідомості).

Невроз стає проблемою несумісності психологічних реалій: свідомої (соціального агента) і несвідомої (біологічного агента). Несвідома реальність заперечується як небезпечна. Однобічність не дозволяє суб'єкту повноцінно функціонувати. Людина повинна позбутися бар'єру між свідомим і несвідомим, щоби відбувалася компенсація однобічності. «Позиція Его повинна вважатися рівноцінною контрпозиції несвідомого, і навпаки» (Юнг, 1998а, с. 47).

В аналітичній психології зміщується акцент із вивчення сильно зарядженого афекту на дослідження *дисоціації* психічного матеріалу. Особистісна проблема вбачається у неможливості інтеграції психічної дисоціації (Юнг, 1998в). К. Юнг зауважує, що

«більшість неврозів зовсім не є травматичними випадками» (Юнг, 1998в, с. 31). Таку ж думку поділяє І.П. Павлов, розмежовуючи істинні хронічні відхилення вищої нервової діяльності від травматичних (Павлов, 1951). Це непрямо свідчить про намагання вчених різних наукових традицій розширити уявлення про невроз на територію психічної норми.

Невроз є тлом психічного функціонування людини, який, втім, може загострюватися. Тому К. Юнг (Юнг, 1998в), як і А. Адлер (Адлер, 2001), переконаний, що психотерапію можна замінити процесом *перевиховання*, адже назагал йдеться про помилковий розвиток суб'єкта. По суті обидва вчених пристають до колишньої науково-психологічної позиції, коли примат змін визнається за педагогікою, що, вочевидь, можна вважати найбільш істотною причиною їхнього розриву з ортодоксальним психоаналізом.

К. Юнг шукає джерело психічної суперечності, яке інспірує розвиток. Якщо З. Фрейд виходить із боротьби структурних елементів, то К. Юнг – з боротьби архетипів, основними з яких стають Его і Тінь. Коли Тінь потрапляє під беззаперечне витіснення, вона стає неконтрольованою частиною психічної реальності, яка здатна детермінувати поведінку суб'єкта. Тож «...якщо люди будуть виховані так, щоби чітко бачити тіньову сторону своєї природи, то можна сподіватися, що вони на цьому шляху навчатися також краще розуміти і любити своїх близьких» (Юнг, 2001, с. 31).

Пафос теорії аналітичної психології спрямовано на те, що «Его бере на себе головну роль, але й несвідоме теж повинне мати право голосу...» (Юнг, 1998а, с. 48). Тобто психічне здоров'я, за К. Юнгом, полягає у дотриманні умов контрапунктного консонансу особистості.

ОДНОБІЧНІСТЬ КОНТРАПУНКТУ ОСОБИСТОСТІ

Дарма що в артефактах архетипів, К. Юнг фіксує ідею нерозривної єдності протилежних психічних утворень. Їхня розщепленість призводить до однобічності психічного функціонування. Це, в свою чергу, неминуче віддаляє суб'єкта від базової психічної автентичності, обумовлює інтрапсихічну конфліктність.

Невроз є наслідком патологічного розвитку особистості, результат дезадаптаційної психічної *однобічності*.

Однобічність психічного розвитку зумовлює слідування свідомим, раціональним установкам і витіснення ірраціональних тенденцій несвідомого, що не узгоджуються з моральними принципами суб'єкта. При неврозі свідоме і несвідоме фіксуються у відношенні гострої конфронтації, що й зумовлює контрапунктний дисонанс особистості. Невротик перебуває у конфлікті з бажаннями, імпульсами, тому що свідомість «не розуміє» їхньої значущості для суб'єкта.

На думку К. Юнга, витіснення імпульсів утворює нереалізовані запаси енергії, які не можуть інтегруватися свідомістю. Цей «згусток» потенційної енергії він називає *комплексом*. Комплекс – чорна діра психіки, що здатна притягувати величезну кількість енергії, яка виступає альтернативою свідомості і дещо збалансовує розподіл енергії за принципом ентропії.

Комплекси є архітекторами сновидінь і симптомів (Юнг, 1998А), являють собою переплетіння елементів індивідуального і колективного несвідомого, об'єднаних афективним зв'язком. Своїм походженням комплекси часто-густо завдячують травмам, емоційному шоку, який «відколює» частину психічного (ТАМ САМО). Тобто комплекс можна вважати продуктом контрапунктного дисонансу, який має точки інтриги виникнення консонансу, адже назагал комплекс спрямований на вихід неусвідомлених психічних імпульсів.

Найбільшим здобутком аналітичної психології є розуміння комплексу як монолітного утворення, що може асимілювати Его (Юнг, 2001), а відтак порушувати контрапунктний дисонанс особистості. В енергетичному плані комплекс подекуди набуває такої ваги, котра перевищує свідомі наміри суб'єкта. Тому у невротиків виявляється обмеженою воля і виникає спонукання до реалізації ірраціональних дій. Відколи Его «зливається» з комплексом, воно перестає адекватно тестувати реальність, а комплекс перебирає на себе функції саморегуляції, роблячи особистість одержимою певними ідеями та почуттями. Контрапунктний дисонанс особистості набуває ригідності і не здатен коригуватися під зовнішнім впливом. Зауважуємо, що положення перевиховання у такому випадку стає недієвим.

Разом із тим, К. Юнг не надає комплексам абсолютного патологічного характеру. Комплекс збалансовує свідоме і несвідоме за допомогою символічної мови (Юнг, фон Франц, Хендерсон, Якоби, & Яффе, 1998). Цивілізаційними продуктами цієї мови є міфи, які й досі відіграють певну роль у самопроєктуванні сучасної людини (Гуцол, 2017).

К. Юнг вважає невроз природною спробою вилікуватися і досягти архетипу Самості, а самі комплекси називає «найкращими ресурсами» особистості (Юнг, 1998а, с. 63). Тобто комплекси як один із варіантів психодинаміки за певних умов стають патологічними. Це доводить тезу про відсутність чіткого рубікону між неврозом і нормою. А тому невротичний стан можна розглядати як основний ресурс адекватного психічного розвитку.

Отже, зафіксуємо основні положення глибинної психології. З. Фройд емпірично виявляє психічний контрапункт на рівні психосексуальної сфери, А. Адлер розширює його до масштабів всієї особистості, К. Юнг встановлює принципи і глибинний механізм контрапунктного функціонування психіки людини.

Здобутком психоаналізу можна вважати *розуміння неврозу як розщепленого емоційного буття, частина якого несвідома. Цей комплекс до кінця не витіснений, точніше, невдало витіснений, і періодично вимагає актуалізації. Психодинаміка неврозу полягає у неконтрольованій кореспонденції свідомого і несвідомого, що неспроможні повною мірою відобразити власний зміст і тим самим провокують одне одного на посилення вияву (гіперкомпенсація комплексу меншовартості).*

У свою чергу, ми припускаємо, що подібна антитетична структура властива особистості на рівні елементарної психічної одиниці. Суть інтеріоризації зводиться до того, щоби у людини внаслідок зіткнення біологічних імпульсів і соціальних впливів сформувалася іманентно конфліктна психічна одиниця. Вона суперечлива вже на елементарному рівні. Втім, це необхідна, але недостатня умова для того, щоби філо- й онтогенетично з'явилася друга сигнальна система (мовлення і мислення).

РЕЗЮМЕ

Ідея інверсії психічного розвитку найбільш системно вирішується у глибинній психології, дарма що природа психічної дихотомії по-різному розкривається у концепціях ортодоксального психоаналізу, індивідуальної та аналітичної психології.

Глибинна психологія окреслює боротьбу та єдність психічних структур, показує сутність їхньої дисгармонії, умови невротизації особистості. Зокрема, приймається максима, що частина психічного матеріалу, яка зумовлює фундаментальну суперечність, перебуває у несвідомому стані, а відтак сприяє стабілізації невротичного розладу. Цей факт є основоположним для розуміння природи не тільки невротичного розладу, але й психічного функціонування людини в цілому. Невроз одночасно є умовою виникнення контрапунктного дисонансу особистості і повернення до консонансу.

ГЛАВА 4

СИСТЕМАТИКА ПСИХІЧНИХ РОЗЛАДІВ:

ВІД КРЕПЕЛІНА ДО КРЕПЕЛІНА

НЕВРОТИЧНИЙ КОНТИНУУМ

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ НЕВРОЗУ

Систематика психічних розладів відбиває розуміння їхнього генезису і динаміки, дозволяє уточнити координати особистісної проблематики, показує її варіативність у межах базової психічної суперечності, історію диференціювання неврозів, психозів і психопатій. Моделювання системи психічних розладів створює підстави для встановлення їхньої логіки та механізму. Визначення реперних точок особистісної проблеми фіксує відмінності неврозу, виокремлює його системні властивості і характеристики, вказує на адекватний шлях психотерапії.

Традиційно психічні розлади поділяють на дві загальні групи: *неврози* і *психози*. Відповідно до теорії психоаналізу, неврози вирізняються негнучкими, ригідними психологічними захистами індивіда. Їхнє функціональне призначення – обмежувати вияв першосигнальних імпульсів. Цей процес спричинює суб'єктивне відчуття дискомфорту, пов'язаного з внутрішнім конфліктом і неможливістю його вирішити через недостатнє усвідомлення чинників (ФРЕЙД, 1998А).

Психоз є протилежним за формою розладом. У психотичних осіб психологічні захисти слабкі, відтак не можуть задовільно стримувати інтервенцію першосигнальних імпульсів.

Невротичні особи надміру загальмовані у першосигнальному реагуванні, психотичні – недостатньо загальмовані. І перші, і другі стають соціально дезінтегрованими, але невротики – через неспроможність вивільняти психологічні ресурси (ущемлено принцип насолоди), а психотики – через нездатність витіснити імпульси (недостатня сформованість принципу реальності) (ФРЕЙД, 1999б). Терапія неврозу полягає у пом'якшенні психологічних захистів, психозу – у посиленні захисту.

Ступінь психічного порушення в межах неврозу спричинює його диференціацію. У психоаналізі виокремлюють *симптоматичний невроз* (як реакцію) і *невроз характеру* (як розлад особистості). Невроз характеру вважається більш складним для нівелювання. Проте змістовна сутність обох видів психічного розладу ідентична. Психоаналіз таким чином від'єднує класичний невроз, який потребує терапії, від тривіальної «психопатології повсякденного життя» (ФРЕЙД, 1999б, с. 185).

Водночас поняття неврозу теоретично «ламається» з психотичного боку. У такий спосіб прокладається місток від неврозу до психозу (*погранична психопатологія*). Пограничних клієнтів описують так: «...вони були надто нормальними, щоби вважатися божевільними, і надто ненормальними, щоби вважатися здоровими» (МАК-ВИЛЬЯМС, 2007, с. 75).

ВІДМІННІСТЬ НЕВРОЗУ І ПСИХОЗУ

Психоаналіз вчить, що психотичні особи фіксовані на досепараційному (ранньому симбіотичному) рівні, пограничні – на етапі сепарації й індивідуації, невротичні – на Едіповому конфлікті. Останній виникає за наявності трьох суб'єктів, а досепараційний конфлікт включає двох: матір і дитину. На цьому рівні розвиваються базові форми взаємодії з соціумом (ХОРНИ, 1993). Цей рівень М. Балінт називає областю базисного дефекту, яка складає умови для найскладніших терапевтичних випадків (БАЛІНТ, 2002).

Якщо психотичні особи використовують примітивні психологічні захисти, що може зумовлювати появу маячіння і галюцинацій, то пограничні суб'єкти у захистах (заперечення, проєктивна ідентифікація та розщеплення) не доходять до такого рівня симптоматики. Їм вдається краще зберегти зв'язок із реальністю, що робить їх більш придатними до терапії. Основним критерієм виокремлення психозу є ступінь втрати відчуття об'єктивної реальності (ЛЕЙНГ, 1995). Це стає якісною гранню патології (БРИЛЛ, 1998). Власне, базисний дефект проявляється як початковий дисонанс особистості, коли соціальний чинник не набуває у психічній саморегуляції домінантного звучання.

Така класифікація психічних розладів не дає нового бачення особистісної проблеми, але позбувається пустот в утворенні патології. Втім, *невроз і психоз не можна розташовувати в єдиному континуумі розладів, тому що між ними існують відмінності якісного характеру*. Звідси пропозиція диференціювати неврози як симптоматичні (ситуативна реакція) і характерологічні (усталена психопатична реакція). Це дає можливість показати невроз в якості оберненого ситуативного відхилення. **Іншого тлумачення неврозу, крім «ситуативного», бути не може.** Решта розладів повинна кваліфікуватися як *психотичні відхилення різного ступеня важкості*. Це уточнення викликане не тільки необхідністю уникнути подвійного трактування неврозу, але й вказівкою на тенденцію розвитку особистості.

Невроз – тимчасове порушення психічної діяльності, функціональне призначення якого полягає у створенні умов для здійснення змін в емоційному, когнітивному і поведінковому функціонуванні. Це шлях від контрапунктного консонансу особистості до змістовно іншої його конфігурації через тимчасовий дисонанс.

Невроз є нервово-психічною реакцією на ендогенне протиріччя, яке усвідомлюється суб'єктом під тиском соціального середовища. Проявляється як «...зрив особистості в її просуванні до її намічених або звично усталених цілей свого розвитку» (БРАТУСЬ, 1997б, с. 11). Застрявання у невротичному стані, його періодичну актуалізацію у «феномені вимушеного повторення» (ФРЕЙД, 1999б, с. 407), можна ототожнити з характерологічною властивістю

психопатичного змісту. Це – *неінтегрована частина характеру*. Суб'єкт відчуває внутрішній дискомфорт і звертається за допомогою тому, що його певна психічна частина *не стала характером*. «Пролонгований невроз» втрачає природне функціональне призначення і набуває протилежних системних властивостей.

ЯКЩО НЕВРОЗ Є ІНВЕРСІЄЮ ОСОБИСТІСНОЇ НОРМИ, ТО «ПРОЛОНГОВАНИЙ НЕВРОЗ» СТАЄ ЙОГО ІНВЕРСІЄЮ У ТОМУ СЕНСІ, ЩО РОБИТЬ НЕМОЖЛИВИМИ ПРИРОДНІ ЗМІНИ ОСОБИСТОСТІ, ФІКСУЄ ЇЇ У ПСИХОПАТИЧНІЙ ФОРМІ. Категорія характеру передбачає усталеність індивідуальної конфігурації особистісних елементів, але «пролонгований невроз» позбавляє особистість цілісності, системності й ефективної структурно-функціональної координації. Б.С. Братусь влучно визначає проблему психопатії як «злипання» цільових структур реального й ідеального Я (БРАТУСЬ, 1997б), тоді як невроз, за припущенням В.М. Павленко, становить максимальне розведення цільових структур реального та ідеального Я.

Поняття «невротична особистість», «невротичний характер» є оксюмороном. Адже тоді слід визнати застрявання у змінах системною властивістю особистості, хоча водночас визнаємо, що невротичні особи назагал здорові. Можемо говорити про *невротизовану* особистість. Натомість у психотичної особистості подібне «застрявання», дійсно, набуває системного характеру.

КЛАСИФІКАЦІЯ ПСИХОТИЧНИХ СТАНІВ

Щоб уникнути плутанини у розмежуванні розладів, пропонуємо залишити за неврозом його первинне функціональне призначення – створювати психічні умови для особистісних змін. «Пролонгований невроз» (невроз характеру) слід віднести до групи психозів і психопатій, які лишаються оберненими (змінюваними). На нашу думку, доцільно говорити про *міру психотизації* особистості (рис. 1.4):

- I. Неклінічний психоз (невротичний характер).
- II. Субклінічний психоз (пограничний стан, психопатія).
- III. Клінічний психоз (власне психоз).

Рис. 1.4. Співвідношення рівнів психозу

Така спроба диференціювати психічні розлади відповідає колишнім уявленням про *норму*, *субнорму* і *патологію* (БАЙФОРД, 2015). Йдеться не про реставрацію такого підходу, а про з'ясування найбільш загальної суті психічного розладу. Очищення теоретичного поля від категорій «псевдоневротичного» спектру дозволить уникнути плутанини з відмінностями захисної системи у різних психічних розладах.

Н. Мак-Вільямс так описує невротичний характер: «Хоча наявність примітивних захистів не виключає діагнозу структури характеру невротичного рівня, відсутність зрілих захистів виключає його» (МАК-ВІЛЬЯМС, 2007, с. 79). Це означає, що між невротичними і психотичними індивідами немає функціональної прірви. То чи закономірно будь-які форми порушеної поведінки вважати феноменом одного порядку, але різного ступеня прояву? Адже навіть на рівні лікувальних засобів вплив на психоз і невроз може кардинально різнитися (АВРУЦКИЙ, & НЕДУВА, 1981).

Найбільш важливим критерієм психічного розладу є ступінь підтримання зв'язку з об'єктивною реальністю.

Зіставлення основних типів психічних розладів (ТАБЛ. 1.5) показує, що у найслабшому вияві – це **неклінічний психоз**. Суб'єкт ще зберігає зв'язок із реальністю, але виявляє таку кількість суперечних позицій, які не дозволяють повноцінно функціонувати. Неклінічний психотик дискретно втрачає контакт із соціумом. Основний мотив його звернення за психологічною допомогою – повернення відчуття впевненості у недостатньо рефлексованому абсурді.

Таблиця 1.5

ЗІСТАВЛЕННЯ ОСНОВНИХ ТИПІВ ПСИХІЧНИХ РОЗЛАДІВ

невроз	пограничні стани	психоз
неклінічна психотизація	субклінічна психотизація	клінічна психотизація

Для **субклінічного психозу** притаманна ширша дискретність у підтриманні зв'язку з реальністю. Це усвідомлюється як очевидна суперечність між найближчими точками досвіду. Із субклінічними розладами суб'єкт здатен впоратися сам (ЕНИКЕЕВА, 1998). Основна мета субклінічного психотика – створення альтернативної соціальної реальності, яка захищатиме від об'єктивної дійсності. Його сприймання соціуму системно порушене, але він здатен вибудовувати ефективну суб'єктивну реальність, уникаючи маячіння і галюцинацій. Матеріалом для цього слугують інфантильні установки, які не піддаються рефлексії і цензуруванню. Найчастіше йдеться про гіперкомпенсацію комплексу меншовартості (Адлер, 2003). Альтернативна реальність повинна забезпечити остаточну сепарацію й індивідуацію суб'єкта (Мак-Вільямс, 2007).

Дослідники виявляють стійкість субклінічних психозів упродовж десятиліть (ROSSLER ET AL., 2007), що й не дивно з огляду на задовільний рівень соціальної інтегрованості. Причому субклінічна форма психозу проявляється приблизно вчетверо частіше, ніж клінічна (VAN OS, STRAUSS, BIJL, & RAVELLI, 2000). Це вказує на екологічну наближеність субклінічного психозу до неврозу. Відмінність між неклінічним і субклінічним формами психозу полягає у тому, що незбалансована психічна суперечність виснажує неклінічного психотика, тоді як субклінічному психотику вдається зробити з неї інструмент соціальної інтеграції, а відтак більшою мірою він виснажує власне оточення.

Клінічний психоз характеризується не тільки системним порушенням сприймання об'єктивної реальності, але й формою компенсації. Суб'єкт використовує радикальні способи викривлення дійсності – маячіння і галюцинації. Вони застосовуються тоді, коли звичайні захисти не спрацьовують. Н. Мак-Вільямс постулює, що основна проблема психотиків – відсутність

ідентифікації (Мак-Вільямс, 2007). Оскільки вони фіксовані на симбіотичному, досепараційному рівні, то стикаються з відчуттям власного неіснування. Маячіння і галюцинації допомагають збудувати (по суті вигадати) ідентичність.

Невроз як тимчасовий психічний стан створює умови для особистісних змін. Неможливість здійснення особистісних перетворень, застрягання у суперечливих інтенціях слід відносити до процесу психотизації, який різниться за ступенем прояву. Його критерієм є включення суб'єкта в об'єктивну реальність. Ступінь цієї виключності відповідає ступеневій класифікації психологічних ігор у транзакційному аналізі (Берн, 1999).

Наше положення про функціональне призначення невротичного розладу створює небезпеку редукції видових ознак неврастенії, істеричного неврозу і неврозу нав'язливих станів. Загальний механізм їхнього формування ідентичний. Відмінною є симптоматика, хоча окремі симптоми перехресні для різних форм неврозу (Каленська, 2007). Саме симптоматика залишається принциповою для класифікації неврозів.

КЛАСИФІКАЦІЯ НЕВРОТИЧНИХ РОЗЛАДІВ

У класичному варіанті виокремлюють три основних форми невротичного розладу: неврастенію, невроз нав'язливих станів та істеричний невроз (Гарбузов, Захаров, & Исаев, 1977; Еникеева, 1998; Слободяник, 1977; Снежневский (Ред.), 1985; Ушаков, 1973). М.Т. Хезлем виділяє стани тривоги (тотожні неврастенії), нав'язливу компульсивну поведінку та істерію (Хезлем, 1998).

Критерієм такого поділу ми вважаємо **фізіологічну здатність організму витримувати невротичний стан, що породжує стрес**. Вона визначається взаємодією генетичних і соціальних чинників, інтегрованих в унікальному фенотипі суб'єкта. Ця категорія близька до поняття життестійкості (Алфимова, & Голимбет, 2012; Гурович, & Сторожакова, 2010; Соколов, 2012).

Традиційна класифікація може бути представлена у континуальній формі, де один полюс невротичного розладу представлений неврастенією, яка об'єктивована соматичною

симптоматикою, протилежний – неврозом нав'язливих станів, що об'єктивується когнітивним абсурдом. Відтак розрізняємо три стани неклінічного психозу за неврастенічним, істеричним і нав'язливим типами (рис. 1.5). Фактично йдеться про поділ психічних розладів на емоційні та когнітивні, де істерія займає проміжне становище.

Рис. 1.5. Стани неклінічного психозу

У психотерапевтичній літературі стрічаються спроби повернути це положення. О.В. Немеринський у межах гештальт-терапії психосоматичних розладів розглядає тілесний вияв проблеми в якості контрсимптому, який дозволяє уникати гострої маніфестації симптому й утримує його у фіксованому вигляді (Немеринский, 1997).

У зв'язку з цим виникає питання: що таке симптом, як він оформлюється, якщо не через тілесний еквівалент? У розумінні О.В. Немеринського, симптомом є тілесним відповідником, який краще усвідомлюється і пов'язується з неприйнятною емоцією. Але суб'єкт виявляє вправність у втечі від усвідомлення емоції, зупиняючись на такому симптомі, який не піддається очевидній інтерпретації. Чи це достатня підстава кваліфікувати його як контрсимптом? На нашу думку, це форма психологічного захисту, за якого суб'єкт суто фізіологічно не здатний протистояти неврозу і знайти задовільну когнітивну форму захисту. Тож ідея контрсимптому стає надлишковою. Проте заслуговує на увагу спроба встановити *суперечливий характер симптоматики*.

Психотерапія спирається на симптоматику як на основний принцип діагностики (Хилман, 1997). Ця обставина об'єктивується у періодичних змінах психіатричних класифікаторів. Ми не заперечуємо важливості розуміння симптоматики і необхідності її уточнення на підставі нових досліджень, але вважаємо її другою. Симптоматика є багатозначним, мінливим і ненадійним критерієм оцінки психічних розладів. Справжнім критерієм може бути тільки механізм їхнього утворення.

Здатність фізіологічно протистояти неврозу (стресу) можна представити у табл. 1.6. Якісні показники виділених параметрів базуються на класичних описах психічних розладів (ЗАВИЛЯНСКИЙ, & БЛЕЙХЕР, 1979; СНЕЖНЕВСКИЙ (РЕД.), 1985; ХЭЗЛЕМ, 1998; УШАКОВ, 1973).

ТАБЛИЦЯ 1.6
ТИПОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ НЕКЛІНІЧНОГО ПСИХОЗУ

Параметри диференціювання	Типи неклінічного психозу		
	неврастенічний	істеричний	нав'язливий
<i>Рівень фізіологічної опірності стресу</i>	слабкий	середній	сильний
<i>Соматична симптоматика</i>	висока	середня	низька
<i>Рівень когнітивної абсурдності</i>	низький	середній	високий

У ситуації неклінічної психотизації за **неврастенічним типом** суб'єкту складно протистояти психічному розладу, оскільки він здебільшого має слабкий тип нервової системи або ж стрес настільки потужний, що його неможливо загальмувати. У тварин невротичні розлади швидше формуються в істот слабого типу нервової системи (ПАВЛОВ, 1951). Нервові виснаження, емоційні порушення призводять до розладу сну, пригніченого настрою, емоційних зривів, дратівливої слабкості, соматичних захворювань (ВЕЛЬТИЩЕВ, 2011).

Основна причина неврастенії, на нашу думку, криється у неспроможності суб'єкта вибудувати раціональну систему захистів. Точніше, індивід усвідомлює розщепленість, але нездатний її пояснити, встановити над нею емоційний і когнітивний контроль. Актуалізуються ірраціональні процеси, які виснажують його у протистоянні з вимогами об'єктивної реальності. У поглядах О.В. Немеринського, це можна трактувати як злиття симптому і контрсимптому. Контрсимптом ніби припиняє виконувати своє призначення і не формується.

Неклінічна психотизація за **нав'язливим типом** є антиподом неврастенії. Опірність стресу виявляється у здатності

формувати псевдорациональне пояснення внутрішнього конфлікту. Його класична форма – ритуальна поведінка і нав'язливі думки. Абсурдні когнітивні конструкції дозволяють знімати стресовий стан, який веде до виснаження організму. За О.В. Немеринським, відбувається чітка диференціація симптому і контрсимптому. Цей процес настільки сильний, що за контрсимптомом не вдається визначити зміст симптому, у чому й полягає призначення першого.

Неклінічна психотизація за **істеричним типом** виявляється у помірній фізіологічній опірності стресу. Це передбачає з'яву як соматичної симптоматики, так і продукування абсурду. Можуть спостерігатися потьмарення свідомості, депресивні стани, гіперкінез, рухові порушення, істеричні паралічі тощо. Суб'єкт неспроможний ефективно захищатися ані соматичною симптоматикою, ані абсурдом, що створює прецедент для симуляції. Істеричний суб'єкт не має реальної соматичної хвороби. Оточуючі не вірять його раціоналізації. У цьому випадку симптом і контрсимптом перебувають у змішаному стані.

Якщо перші два типи неклінічної психотизації можна вважати виявом однобічного захисту, то істеричний тип є найповнішою формою розладу. Неврастення і нав'язливі стани мають фізіологічне виснаження й абсурд відповідно як вторинні відхилення (контрсимптом). Натомість істеричний тип одночасно представлений емоційними і когнітивними відхиленнями. Базова психічна суперечність представлена у ньому найповніше, але через це контрсимптом не виконує захисних функцій.

Не дарма З. Фройд приходив до своєї концепції через дослідження істеричного неврозу і називає його «найзагадковішою з усіх нервових хвороб» (Цит. за: ШЕРТОК, & ДЕ СОССЮР, 1991, с. 223). Істерія як «велика симулянтка» у медицині складає найбільші труднощі у лікуванні (Слободяник, 1977), позаяк «істерик прагне насолоди за посередництва дій, значення яких заперечує» (Лейнг, 1995, с. 136). Істерія ніби не опредметнюється у психотерапевтичному процесі. До неї не вдається дістатися вербальними методами.

Неклінічний психоз природно зв'язаний із субклінічною і клінічною формами, оскільки є їхнім закономірним продовженням. Принципова відмінність між ними полягає у більш відчутній втраті зв'язку з об'єктивною реальністю.

РЕЗЮМЕ

Формальний поділ неврозів на симптоматичні, неврози характеру і пограничну психопатологію ми вважаємо недоцільним, оскільки невроз є тимчасовим оберненим порушенням психічної діяльності, функціональне призначення якого полягає у створенні умов для особистісних змін. «Пролонгований невроз», який стає предметом психотерапії, є інверсією неврозу, оскільки робить неможливими природні зміни особистості і фіксує її у певній психотичній формі. Відтак доцільніше говорити про міру психотизації особистості, яку ми поділяємо на неклінічний психоз (тотожний невротичному характеру), субклінічний психоз (тотожний пограничним станам та психопатії) і клінічний психоз (у його класичному розумінні).

ПСИХОТИЧНА ДИХОТОМІЯ

У ФАРВАТЕРІ КРЕПЕЛІНА

Закономірним наслідком відсутності «стовбура» психологічної науки є відсутність усталеного класифікатора психічних розладів. Розроблений Американською Психіатричною Асоціацією, класифікатор Diagnostic and Statistical Manual of mental disorders (DSM) періодично зазнає змін. Ми не претендуємо на перегляд його положень. Предметом уваги є основа поділу розладів, що передбачає абстрагування від численних варіантів синдромів.

На початку XX століття Е. Крепелін виокремлює психози, пов'язані з розладом когнітивної та афективної сфери. Перші класифікує як психічні хвороби ендогенного походження, які не піддаються лікуванню (шизофренія), другі – екзогенного походження, які піддаються лікуванню (маніакально-депресивний психоз). Така дихотомія лежить в основі сучасних класифікацій психічних розладів (KOHLE, 1999, MAY; GAEBEL, & ZIELESEK, 2008, JUN.). Зокрема вона представлена в останніх виданнях класифікатора DSM і ICD (International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems).

Втім, він уже не задовольняє дослідників. У деяких публікаціях проголошується «початок кінця» крепелінівської дихотомії (CRADDOCK, & OWEN, 2005), в інших плекають надію на неокрепелінівську революцію (COMPTON, & GUZE, 1995). Підставою для таких висновків є дослідження в області генетики (ХОЛМОГОРОВА, 2014). Зокрема, з'ясовується, що існують області психічних розладів, які можна вважати перехресними, коли пацієнти демонструють як біполярну, так і шизоїдну симптоматику. Обидва типи психозів спрямовані на збереження структури Его, дарма що використовують відмінний набір психологічних захистів (АВРАМЧУК, 2014). Одним із шляхів вирішення дилеми є оцінка порушень не як гомогенних хвороб, а як синдромів (FISCHER, & CARPENTER, 2009). Відтак постає фундаментальне питання: шизофренія і біполярний розлад є одним гетерогенним розладом зі штучними теоретичними межами чи це два гомогенних порушення зі спільними ознаками?

Цікаво, що й на початку XX століття фізіологи відмічали близькість симптоматики психічних розладів (неврастенії, психастенії, іпохондрії та істерії) на перших етапах захворювання (БЕХТЕРЕВ, 1954). Натомість класифікатори DSM-5 і ICD-10 вказують, що це окремі порушення зі спільними ознаками.

Ми виходимо з положення, що це розлад, який можна розглядати у форматі **психотичного континуума, крайніми точками якого є шизофренія і біполярний (афективний) розлад**. Психотизація суть єдиний процес, дарма що проходить за відмінною симптоматикою. Відмінності у синдромах, представлені у крепелінівській дихотомії, є принциповими (MOLLER ET AL., 2002). Біполярний розлад і шизофренія мають відмінні клінічні характеристики, етіологію і характер терапії. Значимими також є нейрофізіологічні відмінності (MCINTOSH ET AL., 2008).

Разом із тим, оцінка фенотипів, яка враховує генетичний вплив на потенційне поведінкове відхилення, молекулярно-генетичні дослідження, показують, що генетична чутливість до цих та інших психічних розладів (йдеться про синдром дефіциту уваги, депресивні розлади, розлади аутистичного спектру) може бути спільною. Нозологічно ці синдроми, принаймні частково, перекриваються, оскільки їхнє формування має спільні генетичні фактори (ризики) (BERRETTINI, 2000; CRADDOCK, & OWEN, 2005; HAWK, CARPENTER, & STRAUSS, 1975; LICHTENSTEIN ET AL., 2009; MOLLER, 2003; POTASH ET AL., 2001). Припускаємо, що приблизно однакове генетичне підґрунтя стає основою для розладів, які суттєво різняться у синдромах. В одних випадках це об'єктивується в емоційних розладах, у другому – в розладах мислення. Відтак постає питання про *точку дивергенції синдромів, яка повинна перебувати – частково чи повністю – за межами жорсткої генетичної детермінації*.

Виникає також питання про наявність інших форм розладів, які перебувають на перетині біполярного порушення і шизофренії. Якщо обидві форми розладів являють собою синдроми, і вони не гомогенні, то у точці перетину матимуть більш широкий гетерогенний синдром (FISCHER, & CARPENTER, 2009).

Дослідники схильні переглядати нозології психічних розладів, надто у площині біполярного психозу і шизофренії (BERRETTINI, 2000; OWEN, CRADDOCK, & JABLENSKY, 2007; POTASH ET AL., 2001). Здійснюється

пошук і розробка альтернативних підходів до класифікації психічних розладів (REGIER, 2007), виокремлюється евристична одиниця аналізу (FISCHER, & CARPENTER, 2009). У зв'язку з цим класифікатори постійно зазнають змін (КАЛИНИН, 2014; ПОТАПОВ, & КУЗИН, 2014; Рид, КРАСНОВ, & КУЛЫГИНА, 2013). І. Ялом навіть пожартував: «...настане такий час, коли DSM-4... вважатиметься нісенітницею професіональним психіатрам» (Ялом, 2005а, с. 26). На його думку, діагностичне керівництво працює на перших стадіях вивчення розладів, але потім діагноз стає не таким очевидним.

Слабкість класифікаторів виявляється у тому, що вчені виокремлюють двошарові й багатшарові структури психічних захворювань (КОРОЛЕНКО, & ДМИТРИЕВА, 2010). Дві третини пацієнтів мають симптоми щонайменше ще одного розладу (WIDIGER, 1998). Іншими словами, класифікації не розкривають сутності психічних розладів. При постановці діагнозу відбувається арифметичне «складання» розладів, що, звісно, є свідченням слабкості теорії.

Отже, спроба класифікувати розлади виглядає примарною з огляду на кількість перевидань класифікаторів DSM та ICD. Втім, проміжний висновок можна зробити: СИМПТОМАТИКА НЕ МОЖЕ ВВАЖАТИСЯ ОСНОВНИМ І ПРИНЦИПОВИМ КРИТЕРІЄМ ОЦІНКИ ПСИХІЧНИХ РОЗЛАДІВ.

КЛАСИФІКАЦІЯ ПСИХОЗІВ

Психопатологічні дослідження спрямовані на пошук причинно-наслідкових зв'язків генотипу і фенотипу. Пропонуємо дотримуватися логіки класифікації, закладеної нами на рівні неклінічної психотизації, що частково збігається з класичними поглядами на проблему класифікації психозів (СНЕЖНЕВСКИЙ (Ред.), 1985). Ми виокремлюємо афективні психози, когнітивні розлади й істерію (рис. 1.6).

У виданні DSM-5 істерія включена у розділ «Невротичні, пов'язані зі стресом і соматоморфні розлади» як істеричний психоз, істерія і конверсійна істерія та у розділ «Розлади особистості і поведінки в зрілому віці» як істеричний розвиток особистості. В ICD-10 істерія лишається у межах невротичних розладів. Тобто

поряд із шизофренією і маніакально-депресивним психозом істерія втрачає рівнозначність і застряє на психопатичних позиціях. Ми це пов'язуємо зі зближенням симптоматики афективних і когнітивних розладів. Хоча істерія перебуває «на стику тіла і душі, ставить проблему їхньої взаємодії» (ШЕРТОК, & ДЕ СОССЮР, 1991, с. 222), її невинуватено «розселяють» за адресами інших розладів, які прописані у психосоматичній «комуналці», фактично зміщуючи до одного з полюсів психотичного континуума. Натомість її справжня позиція – медіана психотичного континууму.

Рис. 1.6. Класифікація психозів

Разом із тим, спостерігається стирання кордонів між біполярним психозом і шизофренією. Їхнє розмежування повинно відбуватися за характером когнітивних порушень. Збудована на наукових принципах психотерапія насамперед спрямована на дезабсурдизацію психологічних захистів, тоді як узвичаєні побутові і паранаукові підходи, навпаки, цілеспрямовано формують когнітивний абсурд. Мета перших – розщепити те, що природно не інтегрується. Мета других – посилити слабку психічну інтеграцію шляхом створення більш релевантної форми абсурду.

Дослідники звертають увагу, що у класифікаторі психічних розладів DSM-4 когнітивні порушення при шизофренії факультативні і не виступають валідним діагностичним критерієм, хоча з'являються раніше, ніж при біполярному психозі, і більш важкі та незалежні від решти симптомів. У наступне видання цей критерій діагностики заведений (KEEFE, & FENTON, 2007; ШМУКЛЕР, 2013).

Натомість ми вважаємо цей критерій *єдиним родовим фактором шизофренії*. Адже пацієнти з біполярним розладом демонструють кращу когнітивну ефективність, ніж хворі на шизофренію, навіть у клінічній формі (KRABBENDAM, ARTS, VAN OS, & ALEMAN, 2005). Когнітивна сфера хворих на шизофренію більш вразлива і складає сутність розладу, а не один із численних симптомів. Найбільш суттєва риса при шизофренії – порушення в утворенні понять (Выготский, 1956). Зокрема, встановлено, що за шизофренії відбувається значне порушення всіх параметрів соціального інтелекту (Рычкова, & Сильчук, 2010; ПРИЙМАК, РЫЧКОВА, & ФЕДОРОВА, 2011), каузальної атрибуції (Кузин, 2014), вербальної швидкості (Дроздова, Рупчев, & Семенова, 2015) і мовлення загалом (КАРЯКИНА, СИДОРОВА, & ШМУКЛЕР, 2017).

У психіатричній літературі представлена широка палітра гіпотез щодо основних чинників виникнення шизофренії. Побутовують дані щодо кореляції з літніми місяцями народження і сімейною історією хворих на шизофренію (KIRKPATRICK ET AL., 1998; MOLLER, 2003; TEK, KIRKPATRICK, KELLY, & MCCREADIE, 2001; THAKER, 2008). Попри переконливе статистичне підтвердження, такі ознаки ми не вважаємо визначальними і гідними уваги.

Основним критерієм є розлади когнітивної сфери. Це ставиться під сумнів, оскільки і в ситуації біполярного розладу на маніакальній стадії спостерігаються когнітивні розлади (LAKE, 2008). Маніакальній стадії притаманна невпорядкованість мислення, тангенціальність, що мало відрізняється від симптоматики шизофренії. При манії наявний дефіцит уваги, що не дозволяє здійснювати селекцію зовнішніх стимулів. Розпад уваги унеможливує дотримання пріоритетів при вирішенні завдань.

Ми припускаємо, що у ситуації біполярного розладу когнітивні порушення мають вторинний характер, є закономірним наслідком афективного розладу. Це позначається на якісних відмінностях у порушеннях мислення двох категорій пацієнтів. Маніакальні особи демонструють екстравагантну комбінаторність, зазвичай із гумором, легковажністю і грайливістю, тоді як мислення хворих на шизофренію характеризується заплутаністю, вербальною своєрідністю та ідейною тягучістю (SOLOVAY, SHENTON, & HOLZMAN, 1987).

У ситуації біполярного психозу суб'єкт неспроможний деза-бсурдизувати хвилю емоційних атак, яких зазнає у маніакальній і депресивній період життєдіяльності. Тангенціальність мислення є результатом потужності й недиференційованості емоцій. У випадку шизофренії ситуація протилежна. Відбувається зниження когнітивного функціонування (Васильєва, 2004). Порушення мислення є первинною формою захисту, яка швидше сягає маячіння та галюцинацій, тоді як афективні порушення стають закономірним наслідком когнітивного розладу.

Когнітивне порушення обумовлює складнішу терапевтичну картину шизофренії, оскільки дистанціює суб'єкта від незбалансованого внутрішнього розщеплення і стає додатковим захисним муром. Порівняно з особами, хворими на біполярний і шизоафективний розлади, хворі на шизофренію демонструють більш серйозні психічні порушення, а потім ліпше зберігають симптоматику (MOLLER ET AL., 2002; SEIDMAN ET AL., 2002). Ми це пов'язуємо з більш значним дефектом когнітивної системи (мислення у зв'язку з мовленням), яка є результатом й умовою формування вищих психічних функцій. Це можливо тому, що хворі на шизофренію мають більш виражені структурні і нейропсихологічні порушення мозку, що позначається не тільки на когнітивній сфері, а й на нейромоторних розладах (MURRAY ET AL., 2005).

При біполярному розладі суб'єкт не може здолати внутрішнього розщеплення, а сам розлад зберігає властивості первинного неврозу. Натомість шизофренія набуває одноманітності. Хоча сьогодні визнається, що вона не має унітарної етіології або патогенетичного процесу (TANDON, & MAJ, 2008). Шизофренія є способом нівелювати інтрапсихічну розщепленість створенням специфічних смислів, які забезпечують функціональну цілісність суб'єкта. Звідси походить природа маячіння, а сама «клініка маячної шизофренії являє собою центральну проблему в історії психіатрії... і до сьогодні» (АВРУЦКИЙ, & НЕДУВА, 1981, с. 264).

За такої ситуації істерія як синдром, що займає місце між афективними і когнітивними розладами, розуміється звужено. Пропонуємо в якості третьої (медіанної) форми психозу – фактично замісником істерії – розглядати спектр шизоафективних розладів, які одночасно представлені шизоїдною і біполярною симптоматикою (ГОФМАН, & НОВИЧКОВ, 2013). «Для таких розладів

виділена окрема категорія, оскільки вони стрічаються надто часто, щоби їх ігнорувати» (КЛАССИФИКАЦИЯ ПСИХИЧЕСКИХ И ПОВЕДЕНЧЕСКИХ РАССТРОЙСТВ..., 1999, с. 95).

Отже, класифікація клінічних психозів у найширшому розумінні матиме таку саму диференціацію, що й неврози. Вона може бути представлена у такому вигляді: афективні розлади, істерія, когнітивні розлади. Якщо накласти цю систему розладів на DSM-5 (REGIER, KUHL, & KUPFER, 2013), то афективні порушення включатимуть біполярні, депресивні, тривожні розлади, а когнітивні – розлади шизофренічного спектру, obsесивно-компульсивні розлади. При цьому біполярний психоз і шизофренія становлять найбільш віддалені точки континуума між афективними і когнітивними розладами. Їхня медіана – шизоафективні розлади.

Неврастенія, біполярний розлад, як і весь спектр афективних розладів, – це безпосередні переживання дисонансу особистості, неможливість його раціоналізувати і витіснити (загальмувати). Невроз нав'язливості, шизофренія – це невдалий процес раціоналізації дисонансу. У випадку психозу він сягає кульмінації, коли когнітивні конструкції суб'єкта починають заміщати об'єктивні відносини з реальним світом.

Класифікація психопатій

Феномен психопатії так само накладається на представлену схему (рис. 1.7). У відповідності з класичною вітчизняною класифікацією психопатій, до афективних розладів будуть віднесені конституційно-депресивний, гіпертимний, циклоїдний, емотивно-лабільний, астеничний та збудливо-епілептоїдний типи; до когнітивних розладів – психастеничний, нестійкий, шизоїдний та параноїдальний типи; до істеричних розладів – істеричний тип (СНЕЖНЕВСКИЙ (РЕД.), 1985).

Психопатію від психозу вирізняє те, що перша є властивістю характеру, яка перешкоджає продуктивній адаптації суб'єкта і його розвитку у соціальному середовищі (БРАТУСЬ, 1997б, с. 11). Натомість психоз є розладом, який виникає ситуативно у відповідь на неможливість індивіда подолати суперечність між суб'єктивною

та об'єктивною реальністю. Це спроба підмінити об'єктивну реальність суб'єктивною за допомогою маячіння і галюцинацій. Однак при цьому психоз і невроз належать до числа нервово-психічних реакцій, які можуть набувати значної інерції.

Рис. 1.7. СИСТЕМАТИКА ПСИХОПАТІЙ

У відповідності з представленою системою психічних розладів неврастенічний тип неклінічного психозу корелює з численними афективними розладами, а нав'язливий тип – із когнітивними.

Проблема індивідів із психозами афективного спектру полягає у слабкому продукуванні абсурду. Вони страждають від незадовільного фізичного самопочуття. Проблема індивідів із психозами когнітивного спектру полягає у непогамованому продукуванні абсурду, що призводить до втрати зв'язку з об'єктивною реальністю. Істеричний психоз інтегрує як афективні відхилення без реальної фізіологічної причини, так і когнітивні порушення, об'єктивовані фантазуванням.

Форма психозу залежить від здатності суб'єкта протистояти невротичному розладу шляхом утворення абсурду. Тож

слухно передрікає Ш. Дюбуа: «...психотерапія буде раціональною, або ж її не буде взагалі» (Цит. за: Авруцкий, & Недува, 1981, с. 184). Таким чином ми зв'язуємо фізіологію з когнітивною сферою індивіда, показуємо їхню взаємообумовленість у нормі і патології психічного розвитку особистості.

РЕЗЮМЕ

Критерій поділу неврозів – фізіологічна здатність суб'єкта витримувати невротичний стан (стрес). Неврастенічний тип розладу слід розглядати як неможливість витримувати невротичний стан, що об'єктивується у соматичній симптоматиці, а невроз нав'язливих станів і думок – як здатність виробляти абсурд, який, дарма що неадекватно, пояснює внутрішню суперечність.

Класифікація клінічних психозів та психопатій має ту саму закономірність, що виявляється через маніакально-депресивний психоз (еквівалент неврастенії) і шизофренію (еквівалент неврозу нав'язливості).

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ГЕНЕЗИС ТА ДИНАМІКА

ПСИХІЧНОЇ ІНВЕРСІЇ

ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНА ІНВЕРСІЯ: ВІД РЕФЛЕКСУ ДО БІНАРНОЇ РЕАКЦІЇ

ПРОМІЖНІ ЗМІННІ

ПАРАДИГМАЛЬНИЙ РОЗРИВ

Фізіологія людини – перехрестя біопсихічних і соціопсихічних процесів в організмі. Її радикальний дуалізм фіксують навіть на рівні екзистенційної антропології (Филиппов, 1977). Ця обставина виводить людину з-під дії жорстких принципів рефлексного функціонування і дає підстави для виникнення психології як *науки про душу*.

Однак дослідити «душу» без розуміння фізіологічної специфіки людини неможливо. Саме в організмі починається «душа», стає можливою рефлексія і мислення. Тільки збагнувши фізіологічні умови генезису «душі», можливо наблизитися до вирішення теоретико-методологічних проблем дослідження особистості. У зв'язку з цим Б.С. Братусь зазначає: «Ми опиняємося у стані, типовому для кризи: колишня опора не задовольняє, але залишати її страшно, бо нова надійна не уявляється, а на стрибок у невідомість бракує рішучості. Тому досить багато йдуть зараз до цього краю, але потім відступають від нього, повертаючись до звичного» (БРАТУСЬ, 2005, с. 6). На його думку, існує розірваність між природничо-науковою і гуманітарною парадигмами психології. Він показує, що друга розвивається з першої.

Існують підстави стверджувати, що *еволюція парадигм не відбувається*. Між ними – розрив і протиставлення (ХОМСКАЯ, 1999). Можна лишень висловлювати сподівання, що парадигми не є безкомпромісними антагоністами (БЕРМУС, 1998) і в подальшому виявляться співмірними і потребуватимуть одна одну (ЮРЕВИЧ, 2007).

Психологія «перестрибує» у гуманітарну парадигму, тому що зазнала невдачі у розвитку природничо-наукової парадигми. Парадигмальна інверсія відбиває сутність Декартової проблеми. Якщо природничо-наукова парадигма вивчає «тіло» (і не здатна з неї виокремити «душу»), то гуманітарна – переключилася на «душу» (але не здатна пов'язати її з «тілом»). Тоді як релевантна стратегія дослідження полягає у встановленні відмінностей «тіла», оскільки воно наявне і у тварини, і в людини. Натомість «душа» представлена тільки у *Homo sapiens*. Відтак досліднику немає від чого відштовхнутися, щоби порівнювати.

Першочергова задача теорії особистості – прокласти міст між парадигмами, окреслити їхнє теоретико-методологічне взаємopоникнення. Відсутність такого мосту створює широкі перспективи розвитку психології – від розбудови психотехнічного підходу, який передбачає заводити психологічну практику всередину психологічної науки і науку – всередину практики (ВАСИЛЮК, 1996) до розробки вузького спектру «духовної» психології (ПОМИТКІН, 2005), яка не помічає Декартової прірви і ризикує перетворитися на чергову квазінаукову концепцію.

С.Д. Максименко формулює задачу: «Яким саме чином співвідношення соціального й біологічного існують в якості, що утворює цілісний соціальний індивід (особистість)? Для відповіді на нього необхідно розробити новий теоретико-методологічний підхід, який дозволить визначити найсуттєвіше у розвитку, використавши все важливе і значиме в наявних теоріях, одночасно не претендуючи на побудову будь-якої ще метафори особистості» (МАКСИМЕНКО, 2006, с. 9). Такий підхід повинен насамперед з'ясувати істинний зміст психофізіологічної відмінності *Homo sapiens*. Про адекватність відповіді свідчитиме вирішення психофізичної проблеми. Біологічний фактор мислитиметься у такій якості, коли соціальний фактор стає не тільки можливим, але й необхідним наслідком.

Підвалом психічної саморегуляції є психофізіологічна динаміка (РУСАЛОВ, 1979), розкриття сутнісних аспектів емоційної сфери людини (ЛАЗУРЕНКО, 2004). Особистісна проблема утворюється завдяки змінам психофізіологічного функціонування. Це спонукає виокремити універсальний психофізіологічний механізм формування невротичної реакції. Тож слід окреслити особливості психофізіології людини, до якої відносимо *емоційну амбівалентність* як вияв базової психічної суперечності і контрапункту особистості. Її наявність ми пов'язуємо з неможливістю пояснити активність людини класичною рефлекторною схемою. Ми виходимо з положення Б.Ф. Поршнєва: ключове значення має феномен неадекватного рефлексу, який в еволюційному аспекті ламає систему психічної саморегуляції (ПОРШНЄВ, 1968; 1974).

Фізіологія вважає об'єктивність основною умовою дослідження психіки (БЕХТЕРЕВ, 1913). Приймається положення: «всі без винятку психічні акти... розвиваються шляхом рефлексу» (СЕЧЕНОВ, 1952, с. 148). Це передбачає розкриття властивостей рефлексу та форми рефлекторної динаміки, яка лежить в основі саморегуляції людини. Фізіологи одразу націлилися штурмувати цю вершину. Приміром, В.М. Бехтерев запропонував досліджувати «особисті» рефлекси, а вчинки і дії розглядати в якості об'єктивних виразників особистості (БЕХТЕРЕВ, 1991). Фактично позбавляючи людину психіки в інтроспективному розумінні, він навіть соціально-психологічні процеси пропонував називати «колективною рефлексологією» (БЕХТЕРЕВ, 1921).

У зв'язку зі звабою фізіологічного розкриття загадки феномену людини виникає небезпека того, що фізіологія може підім'яти під себе психологію. На питання «Кому і як розробляти психологію?» І.М. Сеченов відповідає: фізіології (СЕЧЕНОВ, 2018). Це закономірно викликало заперечення (КАВЕЛИН, 1872). Правильність відповіді І.М. Сеченова не викликає жодних сумнівів, однак постановка питання на той час засвідчила, що *фізіологія людини* зазнала краху і саме тому виникає *психологія* як наукова дисципліна! Психологія була покликана у новій парадигмі вирішувати ті проблеми, які не змогла вирішити фізіологія у природничо-

науковій парадигмі. Тому й сто років потому спеціалісти зітхають, що «...сама по собі психофізіологія все ще надто не розвинута...» (ЛЕБЕДЕВ, 1983, с. 100).

В.О. Моляко так характеризує початковий період розвитку психології: «Психологія... виходила на дорогу з філософських джунглів і мало не потрапила на плаху фізіології» (ПУТИ И СУДЬБЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ..., 2015, с. 341). Не випадково Л.С. Виготський свого часу стверджував: «...Павлов і Бехтерєв на ділі заперечують психологію й усіляко сподіваються охопити об'єктивним методом всю область знань про людину, тобто бачать можливість тільки однієї науки, хоча на словах визнають дві» (ВЫГОТСКИЙ, 1982, с. 299). Звідси заклик вивчати не рефлекси, а механізм і структуру поведінки (ТАМ САМО). Адже розробка рефлекторної теорії закладає принципи, які унеможливають спроби пояснити складну, варіативну систему поведінки людини за класичною рефлекторною схемою $S \rightarrow R$. Людська поведінка суперечить рефлекторному принципу, позаяк постійно продукує відхилення.

Тож закономірною стає руйнація рефлексології (БУДИЛОВА, 1966А; СМИРНОВ, 1975). Разом із тим, нагальним залишається зближення психології і фізіології. Труднощі полягають у тому, що тільки частина категоріально-понятійного апарату є спільною для них (ШВЫРКОВ, 1978; ШОРОХОВА, 1966). Це закладає підстави для неможливості пояснити активність людини, виходячи з традиційних принципів фізіології вищої нервової діяльності.

Розрив фізіології і психології остаточно намітився у лейпцігській лабораторії В. Вундта. Це з'ясувалося після невдалої спроби синтезувати експериментальну психологію (психофізіологію) і психологію народів (соціальну психологію). В. Вундт по суті лише зауважив на постійній і різноманітній взаємодії фізіології та психології (ВУНДТ, 1912Б). Природа психічної саморегуляції людини у його поглядах зостається дуалістичною, у декартівській редакції. Він розглядає фізіологію як *допоміжну* для психології науку, яка обмежує надмірну рефлексивність інтроспекції як неточного методу дослідження. Водночас виступає проти заповнення психології фізіологією, називаючи цей процес небезпечною «матеріалістичною псевдонаукою» (ВУНДТ, 1912Б, с. 10). Там, де фізіологія заходить у глухий кут, наукову ходу покликана продовжити психологія.

Гуманітарна парадигма поглиблює методологічну прірву між фізіологією і психологією до рівня втрати ефективної кореспонденції. Їхня взаємодія зводиться до дискретного підтвердження положень одна одної. Строгість лабораторного експерименту недоступна для психологічного дослідження. Тож І.П. Павлов застерігає: «Фізіологу належить зробити велике «сальто-мортале», якщо він хоче перетворитися на психолога» (ПАВЛОВ, 1952, с. 425). Будь-які спроби екстраполювати фізіологічні висновки у царину психології, моделювати результати фізіологічних досліджень у психологічній площині оголошуються спекулятивними.

Інтеграційний потенціал фізіології і психології якщо не зовсім втрачений, то між ними виростає кордон, межі якого чітко окреслюються і визнаються обома науками. Ситуацію не врятувала навіть «мадридська промова» І.П. Павлова, який ставить питання про єднання фізіологічних і психологічних даних за критерієм «подібності або тотожності зовнішніх проявів» (УШАКОВ, 1983).

Якщо поняття рефлексу у фізіології продовжує розроблятися, його психологічний еквівалент і предтеча – асоціація – у психології майже елімінується. І.П. Павлов вважає, що асоціації тотожні умовним рефлексам (ШОРОХОВА, 1966). Але оскільки умовні рефлексі – фізіологічний факт, то вони за принципом леза Оккама поглинають асоціації, які є психологічним фактом (ПАВЛОВ, 2015). З іншого боку, на основі психофізіологічних показників не можна побудувати систему людської поведінки (БЕККЕР, 1981), а значить в них зникає необхідність.

Довести безпосередній зв'язок теорії умовних рефлексів із психологічними явищами поки що неможливо (КОЧУБЕЙ, 1989). Рефлекс є елементарною дією, з якої не можна вивести складні форми поведінки, а саму теорію умовних рефлексів можна розглядати як продукт механістичного матеріалізму, що, на думку окремих дослідників, завдає шкоди психологічній науці (БЕРНШТЕЙН, 1966).

Фізіологія лишається в межах фізіологічних процесів поведінки людини, для чого психіка виявляється непотрібною. Психологія прагне обходитися без фізіологічних показників, які не можуть пояснити цілісний характер поведінки, тоді як психологія націлюється на її цілісну і системну інтерпретацію. Це фактичне зняття Декартової проблеми і, разом із тим, уявлення про базову психічну суперечність особистості.

Спробою синтезувати фізіологію і психологію людини є теорія функціональних систем П.К. Анохіна. Відношення між фізіологічними і психічними процесами розглядаються з позиції діяльності (фізіологічних) елементів і (психічної) системи (ЛОМОВ, & ШВЫРКОВ, 1978). У відповідності з нею, «поведінковий акт здійснюється як грандіозна ієрархія функціональних систем» (ШВЫРКОВ, 1978, с. 17). Тобто одиницею аналізу повинен стати не рефлекс, а *цілісний поведінковий акт* як циклове співвідношення організму з середовищем, в якому виокремлюються системні процеси (ШВЫРКОВ, 1982).

Системи, а не окремі рефлекторні дуги пояснюють механізм поведінки. Єдина функціональна система стає результатом узгодження і злиття активності окремих елементарних функцій усіх психофізіологічних утворень. «Матеріальним субстратом кожного специфічного психічного явища повинна бути специфічна просторово-часова конфігурація працюючих (та загальмованих) нейронів і специфічна система протоплазматичних метаболічних процесів, що протікають в них, включених у генерацію електричних нервових імпульсів» (ЧУПРИКОВА, 1978, с. 60).

Функціональна система динамічна і мінлива, хоча в процесі домінуючого мотиваційного збудження формує «функціональну «канву» вибірково збуджених синаптичних і нейрональних утворень мозку. На цій «канві» підкріплюючі етапні і завершальні збудження пишуть своєрідний «візерунок», енграму. Цей «візерунок» відшліфовується у формі специфічної корково-підкоркової архітектури, в якій соматичні і нейрональні елементи об'єднані у просторово-часових відношеннях» (СУДАКОВ, 1978, с. 190). Таким чином показується фізіологічне підґрунтя психологічної диспозиційності і варіативності. Це спроба з'ясувати принципи психічного контрапункту особистості.

Психологію можна розглядати в якості підрозділу фізіології, де неможливе проведення лабораторного експерименту. Психологія повинна оперувати результатами лабораторних досліджень нижчих рівнів психічного функціонування людини. Задача полягає у виробленні фізіологічного розуміння психологічних

феноменів (ШВЫРКОВ, 1978). Головним чином маються на увазі фізіологічні процеси збудження і гальмування. Втім, йдеться тільки про пошук відповідності, але ще відсутнє системне розуміння психічної саморегуляції.

Є.І. Бойко влучно формулює: «...рівень розкриття психологічних механізмів, що ніби надбудовується над чистою фізіологією, полягає у вивченні закономірних зв'язків між внутрішніми суб'єктивними явищами і складною нейродинамікою, яку, зрозуміло, ніяк не можна відділити від зовнішньої поведінки, яка нею керує, та від всієї змістовної діяльності людини» (Бойко, 1976, с. 17-18). Зв'язок нейродинаміки і суб'єктивних явищ він називає об'єктивним. Але які принципи зв'язку, чому вони виникають й обумовлюють таку складну психічну діяльність, вчений докладно не пояснює.

ДВІ ФІЗІОЛОГІЇ

Фізіологія людини є основою її психології, однак остання не зводиться до фізіології, як у тварин. У тварин психології у строгому розумінні не існує, а всі психічні процеси суть фізіологічні (ПОРШНЕВ, 1974). Тож некоректно розглядати «проблему людини у психології» (БРАТУСЬ, 1997а), оскільки поза психологією феномену людини або ще або вже немає. Однак слід з'ясувати, що становить феномен психологічного?

У людини фізіологічна система не тотожна тваринній і володіє специфікою, яка робить можливою виникнення психології як такої (КОНДРАТЕНКО, 2005). Це створює підстави для з'яви психофізичної проблеми Р. Декарта.

Разом із тим, у поясненні динаміки вищих психічних процесів не існує більш авторитетної теорії, ніж *теорія умовних рефлексів*. І.П. Павлов намагався запропонувати відповідь щодо психічної саморегуляції людини, однак вимушений був лише додати до першої сигнальної системи специфічну другу (ПАВЛОВ, 1952). Якщо не брати до уваги констатації принципового факту, цей крок вказує на капітуляцію теорії умовних рефлексів перед «загадкою» людини.

З одного боку, рефлекторний принцип діяльності вищої нервової системи є фізіологічним фактом. З іншого боку, першосигнальна система регуляції за складністю поступається другій, яка має значно вищий рівень свободи реагування. Вчені сходяться у думці, що перша сигнальна система, хоч і є основою для формування другої, але друга *перебудовує* першу (Ананьєв, 1977), регулює її. Тому у безперервній взаємодії може вважатися ведучою (Гальперин, 1965).

Додавання другої сигнальної системи передбачає *еволюційний стрибок* («миттєвий стрибок від інстинкту до думки» (Шарден, 1987, с. 147)), однак не розкриває фізіологічної своєрідності сигнальної системи людини. Численні спроби визначити діалектичну єдність та інтеграційні зв'язки відмінних сигнальних систем, хоча становлять значний науковий інтерес (Ананьєв, 1977; Божович, 1979; Воронин, Колбановский, & Маш, 1970; Виготський, 1982; Леонтьєв, 1981; Ломов, 1975; Мерлин, 1986), все ж не визначають координати *філогенетичної точки еволюційного стрибка* і, відповідно, не розкривають причин онтогенезу людини. Фізіологічна розвилка психіки, на якій формуються зачатки мислення, мовлення та свідомості, досі не ідентифікована і складає чи не найбільш фундаментальне питання у науці.

Загальна наукова позиція формується довкола *поступовості* еволюційних змін, які спричинюють появу *Homo sapiens*. Людина стає продуктом природи, який закономірно виникає в результаті еволюційного поступу. Таким чином між людиною і твариною стираються якісні відмінності й утверджується кількісний перехід. Але чи не є відсилання до фактору поступовості легковажною спробою зняти проблему? «Такий еволюціонізм не стільки ставить проблему переходу від тварини до людини, скільки силкується показати, що ніякої особливої проблеми немає; не вказує задачу, а знімає задачу; заспокоює совість науки, словесно звільняючи її від обов'язку» (Поршнев, 1974, с. 51).

Можливо, труднощі психотерапії у тому й криються, що людина – продукт еволюції, який виникає в результаті «психічної революції»? Чи не спробувати вирішити основну проблему академічної психології, шукаючи відповідь на психотерапевтичне питання: *чому індивід реагує не таким чином, як хоче реагувати?*

Медична психотерапія зосереджена довкола фізіологічних аспектів невротичних розладів, немедична – довкола ментальних, почуттєвих, когнітивних аспектів особистісної проблеми. Це відбивається у невіршеності основного психофізіологічного питання, у нерозумінні сутності базової психічної суперечності та умов контрапунктного консонансу особистості.

На думку В.М. М'ясищева, утворена методологічна прірва надання психологічної допомоги повинна долатися *психофізіологічним підходом* (М'ясищев, 1958). Що лежить в його основі?

Психофізіологічним підґрунтям особистісної проблематики (невротичного розладу) є особливості формування **неадекватного рефлексу**. Розкрити його генезис, динаміку і структуру можливо за чіткого розуміння психофізіологічного механізму невротизації особистості.

На нашу думку, вихідними теоретичними положеннями можуть стати 1) вчення про парабіоз (Введенский, 2017), 2) принцип доміанти (Ухтомский, 1966), 3) теорія умовних рефлексів і другої сигнальної системи (Павлов, 2015), 4) концепція філогенезу людини (Поршнев, 1974). Ці положення можна розглядати у складі єдиної психофізіологічної теорії (Чукичев, 1956):

- **М.Є. Введенський** розробляє теорію парабіозу експериментальним шляхом на матеріалі дослідження нервового волокна (скелетного м'язу);
- **О.О. Ухтомський** виокремлює феномен доміанти як один із загальних принципів нервової діяльності і вважає його системним фактором антропосоціогенезу (Батуев, & Соколова, 1994);
- **І.П. Павлов** досліджує діяльність центральної нервової системи тварин і характеризує принципи рефлекторного реагування;
- **Б.Ф. Поршнев** вивчає філогенетичні шляхи формування другої сигнальної системи (мовлення).

Невротизація особистості – це ситуація невдалої спроби загальмувати неадекватний ситуації першосигнальний імпульс, що обумовлено соціальною доцільністю. В ортодоксальному

психоаналізі це представлено *концепцією невдалого витіснення* (Брилл, 1998; ФРЕЙД, 1999б), втратою балансу психічної суперечності між свідомим і несвідомим, а також спробою «знайти компромісні рішення конфлікту різноспрямованих тенденцій» (ХОРНИ, 1993, с. 23). Йдеться про періодичну актуалізацію вогнища збудження, яке не вдається загальмувати.

Це також може бути представлено як дискретний розрив між психічними процесами фактору «імпульсивність – рефлексивність», що пов'язаний з іншими факторами: «аналітичність – синтетичність», «вербальність – невербальність» (АЗАРОВ, 1982; ШКУРАТОВА, 1994). В ситуації особистісної проблематики розрив періодично відновлюється і не контролюється суб'єктом (феномен вимушеного повторення). Адже в окремих точках досвіду суб'єкт не здатен рефлексувати і, відповідно, аналізувати й озвучувати власні переживання та імпульси.

За яких психофізіологічних умов утворюється подібна ситуація? Чому відбувається рецидив?

Теорія рефлексу І.П. Павлова дає об'єктивні підстави для розуміння психічної активності. З метою показу структурно-функціональної природи рефлексу його аналізують як ізольований універсальний феномен нервово-психічної діяльності. Щоправда, таке абстрагування закладає антинауковий погляд на рефлекторну діяльність. Ізольований рефлекс не піддається емпіричному й експериментальному дослідженню, позаяк виявляється тільки у системі безперервної боротьби рефлекторних дуг. Дія окремого рефлексу оцінюється як результат такої боротьби. Актуалізація рефлексів спричинюється силою стимуляції і попередньою історією прояву. Тому рефлекси аналізуються з позиції їхньої координації, інтеграційних ефектів і часової динаміки (ПАВЛОВ, 1952).

Іншими словами, коли говоримо про окремих рефлекс, здійснюємо редуцію потужної боротьби рефлексів. В результаті складної *координації рефлекторних дуг* відбувається формування домінант збудження, що охоплює констеляцію чітко визначених центрів головного і спинного мозку. Під координацією слід розуміти не синтез поведінкового акту з окремих рефлекторних дуг, а *системну дію рефлекторних дуг* (ШВЫРКОВ, 1978).

Ще однією проблемою є ідентичність рефлекторної реакції людського і тваринного організму. Припускаються їхні відмінності на рівні кількісних показників. Але чи достатня ця умова для очевидних якісних відмінностей? Адже спостерігаємо слабку прогностичність людської поведінки, яка не вкладається у тривіальну рефлекторну схему. Не дарма біхевіоризм із часом додає до формули $S \rightarrow R$ проміжні змінні (ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ПСИХОЛОГИИ МЫШЛЕНИЯ В КАПИТАЛИСТИЧЕСКИХ СТРАНАХ, 1966). Вони не піддаються безпосередньому спостереженню, але їхня наявність «вгадується» у чорній скрині. У тварин стимул (S) більш-менш прогнозовано дає реакцію (R). Натомість у людини точність прогнозу істотно зменшується, а сам результат зазнає численних трансформацій, варіативності.

Проміжні змінні становлять справжній предмет психології, яка пропонує методологію дослідження там, де фізіологічний експеримент утруднений через неможливість фіксації нейрофізіологічної активності людського організму у спонтанній поведінці. Це не означає, що фізіологічні принципи нервової діяльності людини втрачають дослідницьку перспективу. Але принаймні частина висновків робиться з урахуванням результатів психологічних досліджень на підставі *моделювання* нервово-психічної діяльності.

Психолог зобов'язаний осмислювати феномени як фізіолог. За висловом І.П. Павлова, слід «накладати психологічний візерунок на фізіологічну канву» (УШАКОВ, 1983). Він повинен уміти за психологічними артефактами (по суті «технологічними вигадками» (КЛИМОВ, 1990, с. 22)) – емоціями, думками, характером, мотивами, цінностями, діями, вчинками тощо – моделювати плеяду збуджених і загальмованих рефлекторних дуг. Це привчає до цілісного сприймання особистості, коли актуальні емоційні реакції аналізуватимуться у нерозривному зв'язку із загальмованими. Питання полягає тільки у встановленні відмінностей між артефактами: чи вони є сутнісними, чи синонімічними? (СЛОБОДЧИКОВ, & ЦУКЕРМАН, 1990).

Загальна схема нервово-психічної активності має такий вигляд. Організм одночасно сприймає велику кількість подразників, на кожен з яких реагує відповідними рефлексами. В результаті координації рефлекторних дуг формується **домінанта** – збудження констеляції центрів головного і спинного мозку. Цей процес стає можливим завдяки гальмуванню решти центрів.

В.М. Бехтерев, який сперечався з О.О. Ухтомським щодо першості у відкритті феномену домінанти, констатує: «...у випадку особливо сильного збудження однієї з функцій не тільки загальмовуються всі інші області мозкової кори, але воно ще залучає до себе імпульси з інших ділянок кори. У цьому випадку будь-яке стороннє подразнення не викликає звичайні місцеві рефлекси, а ще більше посилює ступінь збудження діяльнісного центру» (БЕХТЕРЕВ, 1928А, с. 84).

Принцип домінанти – універсальний закон діяльності кори головного мозку (робочий принцип нервових процесів) і до нього, дарма що різними шляхами (через «рефлекс зосередження», «установочний рефлекс»), йшло кілька вчених (КОВЫЛЕВ, 1995). Однак чітко сформулював положення саме О.О. Ухтомський. Він не заперечив близькості фізіологічних механізмів формування домінанти й умовних рефлексів, але не пояснив сутності їхнього зв'язку.

Серед основних властивостей домінанти О.О. Ухтомський відмічає інерцію, підвищену і стійку збудженість центрів, здатність до сумачії збуджень. Його ключове зауваження сформульовано таким чином: «...не сила збудження в центрі у момент, коли до нього доносяться випадкові імпульси, а саме здатність посилювати (накопичувати) своє збудження щодо випадкового імпульсу, – ось що робить центр домінантним» (УХТОМСКИЙ, 1966, с. 53). При цьому закликає не плутати домінанту з *істеріозисом*, який полягає у незвично високій збудливості центру. В основі невротичного розладу лежить домінанта, а не істеріозис. Суб'єкт зберігає домінанту впродовж тривалого часу, тоді як істеріозис швидко виснажує індивіда і призводить до гальмування нервово-психічної реакції.

Нове розуміння домінанти запропоноване Б.Ф. Поршневим. Він розглядає загальмовані центри як єдиний центр, який називає *гальмівною домінантою* (ПОРШНЕВ, 1968; 1974). Вона як зодчий нервово-психічної діяльності витесує центри збудження, задає їхні межі і таким чином робить поведінку людини цілеспрямованою. Суб'єкт реагує не на всі подразнення, а тільки на ті, які виявляються незагальмованими. Тому психіка індивіда не вибухає від збудження, яке йде від усієї кількості нервово-психічних центрів.

Гальмування необхідно розглядати як процес стійкого збудження, яке не має властивостей коливання (ГАЛЬПЕРИН, 1970). Це те саме збудження, але значно більшої потужності. Воно формується внаслідок накопичення енергії, що йде від решти загальмованих центрів. Процес гальмування робить активність суб'єкта адекватною і стійкою, вберігаючи від реагування на імпульси, які не сприяють досягненню поставлених цілей.

Домінанта гальмування, вочевидь, є тією проміжною змінною, наявність якої припускає необіхевіоризм ($S \rightarrow O \rightarrow R$). Вона «ховає» проміжні змінні від безпосереднього спостереження, що оформлює фізіологічну основу базової психічної суперечності. Її баланс залежить від багато-багатозначної взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників.

Нервово-психічна діяльність організму являє собою боротьбу і єдність процесів збудження і гальмування констеляції центрів головного і спинного мозку. Ці фундаментальні процеси спільно визначають вектор активності організму і формують адекватність поведінки індивіда у відповідності до єдиного доцільного ступеня свободи. Їхня динаміка обумовлює весь спектр реагування, який одночасно спричинений протилежними нервово-психічними процесами. Це дає підстави говорити про психічний контрапункт людини на всіх поверххах саморегуляції.

Розуміння динаміки дозволяє оцінювати емоційні, когнітивні і поведінкові процеси з позиції боротьби збуджених і загальмованих центрів кори головного мозку. Психічна норма стає результатом зіткнення суперечливих нервово-психічних процесів, які сягають контрапунктного балансу і забезпечують безперешкодне переміщення домінанти збудження і відповідної домінанти гальмування.

Коли таке переміщення отримує *усталену констеляцію центрів збудження*, говоримо про **фіксовану психічну суперечність**. Їй властива неадекватність і ймовірна повторюваність. Вона неадекватна вже тому, що не є гнучкою щодо значної кількості ситуаційних вимог. Індивід ніби не помічає ситуаційної специфіки і реагує раніше завченим способом. Ситуаційна гнучкість, яка має транслюватися у психічній нормі, підміняється стереотипним сприйманням ситуацій, що, зрозуміло, поглиблює незбіг суб'єктивного й об'єктивного.

Гальмівна домінанта відтягує (інтегрує) «зайві» центри збудження. В результаті домінанта збудження залишається функціональною – і суб'єкт досягає запланованої мети. Водночас гальмівна домінанта суть неактуалізований неадекватний рефлекс. Проте *якщо для тварини рівень неадекватного рефлексу швидкоплинний, то у людини він може набувати значної інерції*.

Хоча І.П. Павлов зазначає, що за деяких умов патологічні стани тварин зберігаються впродовж днів, тижнів і навіть місяців (ПАВЛОВ, 1951), у людини ці процеси більш тривкі. У тварин неврози зазвичай минають, якщо їх не підкріплювати. Натомість у людини неадекватні рефлекси можуть формуватися без цілеспрямованого підкріплення і не зникають при намаганні сформувати альтернативні патерни поведінки.

З психофізіологічної точки зору, особистісна проблематика – це **ФОРМУВАННЯ НЕАДЕКВАТНОГО РЕФЛЕКСУ, ЯКИЙ НЕ ЗДАТНИЙ СТАТИ НОРМОЮ, ОСКІЛКИ НЕ МОЖЕ ІНТЕГРУВАТИСЯ У СИСТЕМУ САМОРЕГУЛЯЦІЇ**. Іншими словами, неадекватний рефлекс, з одного боку, не стає адекватним, але з іншого боку, – не загальмовується. Його періодична актуалізація – спроба досягти або рефлексорної інтеграції, або остаточного гальмування.

Отже, у певний момент часу відбувається таке розгальмування домінанти гальмування, яке призводить до фіксації неадекватних реакцій, які стають домінантою збудження. Таке неадекватне реагування неможливо змінити шляхом докладання вольових зусиль. Воно вимагає не педагогічного, а психотерапевтичного підходу, який здатен дістатися до конкретної ситуації його формування і, нарешті, загальмувати.

РЕЗЮМЕ

Основні положення фізіологічного аналізу неврозу становлять теорії умовних рефлексів, принципу домінанти і вчення про парабіоз.

Фізіологічним підґрунтям формування особистісної проблематики стає ситуація виникнення неадекватного рефлексу, який не може інтегруватися у систему психічної саморегуляції.

Неадекватний рефлекс виникає у відповідь на повертання адекватної нервово-психічної реакції і здатен фіксуватися навіть без додаткового підкріплення. Це спричинює розбалансування базової психічної суперечності особистості на фізіологічному рівні.

БІНАРНА ЕМОЦІЯ

ЗНАЧЕННЯ ПАРАБІОЗУ

Невроз – це двері у норму і патологію, *перехідний* психічний стан, який однаково придатний для особистісного зростання й стагнації індивіда. До чого призводить певна констеляція центрів збудження – до варіанту норми й адаптації чи патологічної форми розвитку, – питання відкрите. Відповідь залежить від тривалості незбалансованої психічної суперечності, потужності імпульсів і ступеня їхнього зовнішнього гальмування.

Оскільки у стані неврозу суб'єкт зберігає критичність у ставленні до дійсності, ми припускаємо, що невротична реакція однаково притаманна психічній нормі. Йдеться про початкові стадії парабіозу. Щоправда, М.Є. Введенський розглядає парабіоз в якості шляху до стійкого гальмування (Гальперин, 1970), тоді як невроз є неможливістю встановити стійке гальмування окремих центрів кори головного мозку. Невроз можна трактувати як гальмування, яке не настає.

Подібна психічна незбалансованість, на нашу думку, являє собою утруднення нормального переміщення домінанти збудження. Це стається у ситуації одночасного збудження у корі головного мозку двох реципрокних (зв'язаних) центрів. Їхня природа може бути різною, зокрема класичною, коли одне збудження, йде від першої сигнальної системи, інше – від другої (Бойко, 1976). Можливе ускладнення при зустрічі збуджень однієї сигнальної системи. Втім, при зіткненні збуджень двох сигнальних систем отримуємо більш потужний внутрішній конфлікт, оскільки кожне з них включене в автономну систему функціонування. Надто це проявляється у ситуації відсутності досвіду гальмування однією системою імпульсів іншої. Наприклад, формування елементарних соціальних установок часто-густо супроводжується «дитячими істериками».

У певний момент домінанта збудження не може сформуватися, оскільки їх дві, що перешкоджає цілеспрямованості поведінки. Основними чинниками цього процесу можуть бути

1) підвищена фізіологічна готовність до дії (ступінь лабільності нервової тканини), 2) вплив сильного подразника і частоти його дії, 3) дія перших двох чинників у певній пропорції (ГАЛЬПЕРИН, 1970; ПОРШНЕВ, 1974). Щоби бути сконцентрованим на реакції, одна констеляція центрів має неодмінно загальмуватися.

Теоретики психології початку ХХ століття залишили поза увагою феномен парабіозу. Вони визначають емоцію як сукупність органічних відчуттів, поєднаних із насолодою чи стражданням (ЛАНГЕ, 1996). Дарма що на той час існувало чітке уявлення про те, що всі психічні процеси відповідають мозковим процесам, а значить мають фізіологічну сторону (ГОБЧАНСКИЙ, 1901), що вищі почуття розвиваються з нижчих шляхом ускладнення й збагачення соціальними елементами і затримками чуттєвих елементів (ЛАЗУРСКИЙ, 1925). Їм істотно бракувало розуміння психофізіологічної динаміки емоційного процесу. Уявлення про психодинаміку обмежувалося положеннями про синтез і розпад відповідних психічних елементів.

Якщо коротко, варто говорити не про емоції «насолоди чи страждання» (як їх поділяли у докризовий період), а емоцію «і насолоди, і страждання». Поки одне з відчуттів усвідомлюється, інше функціонує у загальмованому стані. Тільки з такої позиції стає зрозуміло, чому «одне почуття часто готує дорогу протилежному» (ГЕФДИНГ, 1914, с. 278), чому у так званому змішаному почутті то один елемент, то інший періодично домінує, надаючи специфіки всьому почуттю (ТАМ САМО). *Подвійна будова емоційної одиниці* обумовлює неоднозначну динаміку відображення змісту реальності і специфіку людського переживання (ВИЛЮНАС, 1976).

ДИНАМІКА КЛАСИЧНОГО ПАРАБІОЗУ

Зіткнення двох вогнищ збудження за класичної картини протікає у кілька стадій (ГАЛЬПЕРИН, 1970). Розглянемо їх на прикладі зіткнення реакцій страху і гніву (ТАБЛ. 2.1). Знаком «+» позначимо стан збудження, знаком «-» — стан гальмування.

Врівноважувальна (попередня, провізорна) стадія. За часом протікання — короткотривала. Обидва вогнища мають

приблизно однакову силу збудження (однакова висота тетанусу), яка не підлягає змінам за умови стимуляції. Власне, тому нормальне гальмування котрогось із них не відбувається. Позначимо врівноважувальну стадію як *страх⁺ гнів⁺*.

ТАБЛИЦЯ 2.1

ДИНАМІКА КЛАСИЧНОГО ПАРАБІОЗУ

Стадії парабіозу	Динаміка домінанти
врівноважувальна	страх ⁺ гнів ⁺
парадоксальна	страх ⁺ гнів ⁻
гальмівна	страх ⁻ гнів ⁻

Парадоксальна стадія. У відповідності з реципрокною іннервацією, в подальшому одне з вогнищ загальмовується. М.С. Введенський встановлює, що гальмуванню підлягає вогнище, яке отримуватиме більшу стимуляцію. Тетанус або взагалі не викликатиметься, або матиме вкрай низькі показники. У стані збудження лишатиметься вогнище, яке отримає менші за силою імпульси. Спрацьовує принцип домінанти: перезбуджений внаслідок сумачії імпульсів центр загальмовується (БЕХТЕРЕВ, 1928б). Робочого ефекту набуває адекватний ситуації центр. У нашому випадку ситуація може виглядати так: *страх⁺ гнів⁻* (однаково ймовірний протилежний варіант).

Гальмівна стадія. В обох центрах – збудженому і загальмованому – подразнення не викликають тетанус, а значить обидва вогнища загальмовуються. Домінанта збудження переміщується до іншої констеляції центрів, які є адекватними актуальній ситуації. Власне, кінцевим результатом психотерапії має стати досягнення гальмівної стадії парабіозу. На цій ділянці спостерігається повна рефрактерність, за якої змінений нерв тимчасово втрачає функціональність. Після припинення дії подразника, його фізіологічні властивості повністю відновлюються (ГАЛЬПЕРИН, 1970).

Можливий інший сценарій реагування. У когнітивному аспекті парабіоз короткочасно утворює стан «2», за якого два центри стають збудженими. Тварина «визначається» між антагоністичними реакціями: наприклад, втікати чи нападати. Будь-яка

з реакцій може бути адекватною або неадекватною в залежності від ступеня загрози, можливості втратити ієрархічну позицію, голод тощо. Однак на початкових стадіях не спостерігається ані першої (втеча), ані другої (напад) реакції. Вони можуть одночасно отримати надмірне збудження. Внаслідок цього актуалізуютимуться сторонні, часто так звані усічені рефлекси (частини рефлексу). Тварина демонструє таку неадекватну реакцію, яка за реалізації або першої, або другої рефлексорної реакції повинна бути загальмованою (чухатися, позіхати, їсти). Це можна назвати нервовим зривом, або *класичним неврозом* (ПАВЛОВ, 1951).

Утворення неадекватної нервово-психічної реакції (чухатися, позіхати, їсти) забезпечує рефлексорний принцип реагування (стан «1» – вибір однієї дії і гальмування решти). Еволюційний смисл таких поведінкових «відхилень» полягає у виробленні навичок, які не обов'язково закріплюються. Таким чином тварини уникають подальшої невротизації. Прикладом неадекватних відхилень у дітей можуть бути недоречні пустощі на тлі феномену обдарованості (Музика, 2015).

Звісно, не всі ситуації незбалансованої психічної суперечності завершуються невротичним розладом. Напруга невизначеності, притаманна врівноважувальній стадії, може зникнути, коли відбудеться природний процес гальмування спочатку одного з реципрокних центрів, а потім іншого.

Втім, часто-густо «...при складній зустрічі збудливого і гальмівного процесів ми отримуємо то домінування збудливого процесу, що порушує нервовий процес, можна сказати, тривале підвищення тону збудження, то домінування гальмівного процесу з його попередніми фазами, що порушують процес збудження, підвищення тону збудження» (ПАВЛОВ, 1951, с. 211). Така нервово-психічна картина властива тваринам, які потрапляють у складні обставини. Якщо неадекватна реакція штучно або природно не буде підтримуватися, то з часом повертається адекватна реакція. Поготів через латентний період підтримувати неадекватну реакцію стає значно важче, ніж коли би це відбувалося з початку її виникнення (ТАМ САМО).

У ситуації невротичного розладу гальмування обох реципрокних центрів кори головного мозку стає утрудненим. У людини цей процес набуває значної, подекуди патологічної інертності (ПОРШНЕВ, 1968). Відбувається інверсія нервово-психічної реакції на **ультрапарадоксальній стадії** парабіозу, коли збуджується та реакція, яка на попередній (парадоксальній) стадії була загальмована. Ультрапарадоксальний стан близький до процесу психічної диференціації у розумінні Г. Гефдинга: «...диференціювання означає тільки домінування різних елементів у різних станах, а не повне роз'єднання їх» (Гефдинг, 1914, с. 95).

Ультрапарадоксальний стан можна розглядати як *продлонгацію* парабіозу, яка сприяє диференціації емоційного стану. Разом із тим, він є провідником суб'єкта до дій, які можуть бути не пов'язаними з логікою ситуації (*неадекватні рефлекси*). Йдеться про збудження центрів, які відносяться до домінанти гальмування.

Реакція на парадоксальній стадії ($\text{страх}^+ \text{гнів}^-$) інвертується у протилежну форму ($\text{страх}^- \text{гнів}^+$). Результатом стає неадекватний щодо попередніх умов рефлекс (емоційна реакція). Це та психофізіологічна ніша, яка дозволяє тваринам відхилитися від сформованого рефлексу і продукувати його нові зразки, дарма що з труднощами і за певних обставин. Ультрапарадоксальний стан є *природним адаптогеном*. Він потенційно розширює поведінкові можливості, коли неадекватна реакція долає генетичні чи сформовані стереотипи активності з метою формування більш ефективної форми поведінки.

Зворотною стороною ультрапарадоксального стану є класичний невротичний стан. Це відбувається за умови, коли НЕАДЕКВАТНИЙ РЕФЛЕКС НЕ ОТРИМУЄ ПОЗИТИВНОГО ЕФЕКТУ І НЕ ЗАКРІПЛЮЄТЬСЯ, АЛЕ Й НЕ ГАЛЬМУЄТЬСЯ І ПОГЛИБЛЮЄ ДЕЗІНТЕГРАЦІЮ.

У тварин формують невротичні стани експериментальним шляхом. Проте «експериментальні неврози» зазвичай швидко минають через високі нейродинамічні властивості мозку тварин. У людини ультрапарадоксальний стан характеризується

інертністю. Функціонуючи на перетині двох сигнальних систем, людина отримує більш сприятливі умови для розгортання невротичного розладу. Досягнення гальмівної стадії парабіозу стає ще більш складним процесом, ніж у тварин. Гальмування ніби постійно відкладається, що, на нашу думку, стає психофізіологічною підставою для виникнення феномену вимушеного повторення.

Щоправда, існує неузгодженість у питанні виходу зі стану парабіозу. С.І. Гальперін вважає, що відбувається зворотний процес – від гальмування до збудження (ГАЛЬПЕРИН, 1970). Б.Ф. Поршнев вказує, що повернення тварини до нормальної умовнорефлекторної діяльності характеризується не зовсім зворотним порядком (ПОРШНЕВ, 1974). Цю обставину ми пов'язуємо з труднощами ідентифікації рефлексорних дуг, які входять до центрів збудження і гальмування, позаяк вони *виявляються не у тотожному складі і мають помітні відмінності*.

Акцентуємо увагу, що ультрапарадоксальна стадія функціонально, радше, заміщає гальмівну стадію, ніж передує їй, як зауважує І.П. Павлов. Адже гальмування відбувається, дарма що неповне. Це можна назвати іншим варіантом парабіозу, який пригаманний чи не всім без винятку складним психічним процесам.

Описаний М.Є. Введенським класичний парабіоз спостерігається на прикладі дії скелетного м'язу (ВВЕДЕНСКИЙ, 2017). Він не міг фіксувати ультрапарадоксальну стадію парабіозу, оскільки це проста реакція, тоді як поведінка інтегрує складні нервово-психічні реакції, що йдуть від сильних подразників, причому зазвичай різних сигнальних систем.

Ультрапарадоксальний стан варто оцінювати не як вияв психофізіологічного відхилення, а як неочевидну, на перший погляд, біологічну перевагу. Інертність психічного процесу є закономірним результатом *неодноразової інверсії* реципрокних центрів. Надмірний вияв окремих емоцій, неадекватність у поясненні власних дій, відчуття «психологічної слабкості» стають умовою пошуку біологічної чи/і соціальної ефективності, можливістю відхилятися від прямої рефлексорної дії, перебувати ніби над рефлексорною програмою. Це спроба розірвати рефлекс, диференціювати зв'язані рефлексом емоційні реакції, вийти у нову площину самопочування.

У науково-психологічній літературі зауважується, що концепція неадекватних рефлексів має дивовижні перспективи подальших досліджень: «...дослідження можливостей перетворення цього «негативного», ніби «патологічного» явища в опору принципово нового способу реагування – антибіологічного, знакового і знаряддевого, коли адекватні першосигнальні рефлексивитісняються, забороняються і першорядне місце займає слово як соціально детермінований символ» (КОВЫЛЕВ, 1995, с. 15). Наголошується на психологічних суперечностях, які простежуються на парадоксальній та ультрапарадоксальній стадіях, що відповідає психічній сутності людини (ХАЛЕЦКИЙ, 1970). Проте перспективи експериментальних досліджень виявились слабко розкритими. По суті тільки психотерапевтичний досвід вказує, що у людини ультрапарадоксальний стан є не однорідним і не швидкоплинним, як у тварин.

У тварин відбувається або формування нового навичу, який щодо ситуації стає неадекватним корисним рефлексом, або гальмування. У людини виокремлюємо три фази ультрапарадоксальної стадії парабіозу. Кількість фаз обумовлена *теоретичним моделюванням* феномену невротичного кола – повторення циклу дій, які завершуються фрустраційною реакцією.

Нереєстрованість трьох фаз ультрапарадоксальної стадії парабіозу продиктована *подвійною інверсією* нервово-психічної реакції, в результаті якої домінанта збудження «повертається» на своє місце. Мовою фізики, шлях значний, а модуль нульовий, що створює ілюзію однорідності ультрапарадоксального стану. Однак внаслідок цього процесу повертається не та сама реакція, а *двічі перевернута, до того ж із додаванням інших центрів збудження* (емоційними реакціями). Зафіксувати цю дельту в межах лабораторного дослідження у повному обсязі неможливо. Про неї можна тільки здогадатися, коли оцінюється вербальна активність суб'єкта, аналізується поведінка. «Ненауковість» психології пояснюється тією обставиною, що на цьому «неоднозначному» для аналізу фізіологічному матеріалі інтуїтивно вибудовуються різноманітні концептуальні схеми психічного розвитку людини.

Перша і третя фази ультрапарадоксальної стадії виявляються тотожними, що повертає суб'єкта до початкового психічного стану. Наприкінці у збудженому стані опиняється той реципрокний центр, який отримав найбільшу стимуляцію на врівноважувальній стадії. Внаслідок цього загальмований на парадоксальній стадії центр виявляється збудженим на початку ультрапарадоксального стану.

Друга тотожна пара – парадоксальна стадія і друга фаза ультрапарадоксальної стадії. Це означає, що КОЖЕН ІЗ ДВОХ РЕЦИПРОКНИХ ЦЕНТРІВ ДВІЧІ ОПИНЯЄТЬСЯ В РОЛІ ДОМІНАНТИ ЗБУДЖЕННЯ І ДВІЧІ У РОЛІ ДОМІНАНТИ ГАЛЬМУВАННЯ, ЩО ЗАБЕЗПЕЧУЄ УМОВИ ДЛЯ ЇХНЬОГО ПОРІВНЯННЯ. Порівняння повторного збудження кожної з пар реакцій має суто біологічну необхідність. Суб'єкт повсякчас стикається зі змістовними відмінностями формально тотожних феноменів. У психофізіологічній дельті, яка з кожною фазою ультрапарадоксального стану розширюється, накопичується досвід психічної реакції (минуле), який зіставляється з актуальним станом (теперішнім). Це – *порівняння і відчуття відмінностей однієї і тієї ж психічної реакції* на різних фазах ультрапарадоксальної стадії, що складає **психофізіологічне підґрунтя мислення**.

Про це, вочевидь, здогадується ще В. Вундт, коли пише: «...основний мотив діяльності розуму полягає в уловлюванні схожості та відмінності між змістами досвіду, а також інших логічних відносінах, які звідси випливають. Діяльність розуму відправляється спочатку також від сукупності уявлень, в яких кілька дійсних або такими, що уявляються дійсними, переживань ставляться доволіно в те чи інше відношення один до одного і з'єднуються в одне ціле» (Вундт, 1912в, с. 231). Впевнюємося, що асоціативні положення не сприймалися їхніми творцями з механістичних позицій, а оцінювалися діалектично, у складній динаміці. Але коли Ф. Ріман вважає, що людське існування має подвійний характер і метафорично називає його бумерангом, який повертається (Ріман, 1998), варто розуміти, що психічний «бумеранг» повертається змістовно і формально оновленим, а не у попередньому стані. Ось у чому полягає наша принципова поправка. Вона дозволяє вибудувати міст між фізіологією і психологією людини, суть якого – **інверсія**.

Ультрапарадоксальна стадія відміння раніше сформований рефлекс і викликає альтернативний неадекватний рефлекс. Він формально тотожний на першій і третій фазах, але може помітно різнитися у змістовному аспекті (табл. 2.2). Цей стан Б.Ф. Поршнєв називає «і те, і не те» (ПОРШНЄВ, 1974). Друга фаза ультрапарадоксального стану щодо парадоксальної стадії парабіозу може кваліфікуватися як «і те, і не те». Так стається внаслідок змістовного оновлення реципрочного центру: збудженню підлягає не повністю ідентичний комплекс рефлекторних дуг, але й інші дуги; при цьому деякі, вочевидь, можуть лишатися у загальмованому стані. Таке «додавання» та «віднімання» покликане вирішувати задачу більш ефективної психічної реакції.

ТАБЛИЦЯ 2.2

ДИНАМІКА УЛЬТРАПАРАДОКСАЛЬНОЇ СТАДІЇ

<i>Стадії парабіозу</i>	<i>Динаміка домінанти</i>
Врівноважувальна	страх ⁺ гнів ⁺
Парадоксальна	страх ⁺ гнів ⁻
Ультрапарадоксальна фаза I	страх ⁺⁺ гнів ⁺⁻
Ультрапарадоксальна фаза II	страх ⁺⁺⁺ гнів ⁺⁻
Ультрапарадоксальна фаза III	страх ⁺⁺⁺ гнів ⁺⁺⁺

У випадку неврозу йдеться про спробу знайти вихід зі стану, коли не відбувається гальмування емоції (частини емоції). Повторне збудження є спробою наповнити її новими емоційними нюансами, плеяда яких дозволить загальмувати емоцію. Вимушене повторення, психологічні ігри тощо спрямовані на формування «терапевтичної» емоційної плеяди, однак зазнають фрустрації.

Якщо на парадоксальній стадії парабіозу у збудженому стані перебуває прагнення отримувати схвальні відгуки, а загальмованою, скажімо, є образа, то на другій фазі ультрапарадоксальної стадії збудженим знову виявиться нарцисизм. Проте він може «доповнюватися» страхом відмови у позитивних відгуках. Натомість знову витіснена образа може бути з домішками гніву. В результаті утворюються такі потужні «нашарування», що стає

вкрай складно ідентифікувати початкові стани, які раніше не вдається загальмувати. Відтак скарга клієнта, скоріш за все, не буде пов'язана з непогамованим нарцисизмом чи образою як ядерними реакціями, а буде звернута до їхніх адстрактів – недостатньо рефлексованого страху і неконтрольованих спалахів агресії (МАЗЯР, 2017А).

Не дарма Ф. Ріман вважає: «Кожна людина має власну індивідуальну форму страху...» (РИМАН, 1998, с. 14). Ця форма не може бути не унікальною, адже неповторно пов'язана і навіть злита з іншими неусвідомлюваними емоційними реакціями. Тож Г. Гефдінг доречно зауважує: «Ніколи не можна буде дізнатися з повною впевненістю, чи все вичерпано нашим поясненням, і чи знаходимося ми дійсно перед нерозкладеними далі елементами» (ГЕФДИНГ, 1914, с. 23). Ця вічна психічна диз'юнкція створює прецедент для появи предмету парапсихології (ЧУДИНОВ, 1982), яка виходить за межі раціональної схеми детермінізму і спекулює на нездатності психологічної науки і практики виокремлювати нервово-психічні «нашарування».

У нашому випадку відбувається відміна повного гальмування страху. Але й цього слабкого гальмування достатньо для збудження його ситуативного антагоніста – реакції гніву. Домінанта майже втрачає рухливість, але здатна до зміни конфігурації. *В цілому антагоністична пара продовжує бути у збудженому стані і не може повністю загальмуватися.*

Ми припускаємо існування психофізіологічної адгезії, коли певні збуджені і загальмовані центри *здоуюються* (злипаються, зчіплюються) і потім міняються місцями (процес авторотації).

Назагал це суперечить принципу утворення домінанти, оскільки вона тільки й може бути у збудженому стані, а решта нервових центрів загальмовується. Проте ситуація подібного «замикання» суперечності психічного процесу є можливою в умовах інерції. Вірогідно, введення Б.Ф. Поршневим поняття гальмівної домінанти викликане необхідністю поширити принцип домінанти на загальмовані неадекватні рефлексії (ПОРШНЕВ, 1968). Вогнище збудження, яке набуває інертності, одночасно оформлює усталену реакцію гальмування. Ультрапарадоксальний стан унікальний тим, що є вираженням неповного гальмування, за якого «реанімується» попередньо загальмований центр, але й

неповністю гальмується попередньо збуджений. Такий стан триває достатньо довго, що не дозволяє суб'єкту остаточно пристати до однієї з двох антагоністичних реакцій. Це зумовлює подальшу нервово-психічну інверсію, мета якої «розгойдати» психічне «замикання», розщепити реципрокні центри, коли один із них загальмується, або гальмуються обидва. Крім того, ультрапарадоксальний стан створює прецедент для закріплення неадекватної реакції. Тож подальша інверсія може трактуватися як спроба її корекції, процес узгодження з адекватною реакцією.

ДРУГА ФАЗА УЛЬТРАПАРАДОКСАЛЬНОЇ СТАДІЇ

Корекційним задачам відповідає друга фаза ультрапарадоксальної стадії. Вона покликана повернути суб'єкта до нормального реагування, тобто до парадоксальної стадії парабіозу. Проте тотожність стадій не становить повної ідентичності («і те, і не те»). Якоїсь миті індивід обов'язково опиняється у розгубленому стані, усвідомлюючи, що назавжди втрачає відчуття, які переживав на парадоксальній стадії. Відтак виникає нагальна необхідність диференціювати власний стан і чітко його ідентифікувати.

З філогенетичної точки зору, **друга фаза ультрапарадоксального стану – це фізіологічна розвилка тварини і людини. САМЕ НА ЦІЙ СТАДІЇ ВИНИКАЮТЬ ОБ'ЄКТИВНІ УМОВИ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ДРУГОЇ СИГНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ.** Таким чином реалізується гіпотеза тотожності фізичного і психічного, коли «все тілесне в людині – це водночас і психічне» (МАКСИМЕНКО, 2006, с. 199). Відтепер перша сигнальна система, яка збудована на принципах рефлекторної діяльності, гальмується іншою сигнальною системою і підпорядковується їй.

Втім, фізіологічна розвилка генетично не закріплюється. Людина не народжується буквально людиною, а є нею потенційно. Людиною вона мусить ставати. Щоразу в онтогенезі суб'єкт повинен створювати фізіологічну розвилку, інакше приречений залишитися у психічному стані тварини. Результати її створення залежать від соціальних умов і закладаються в основу унікального психічного контрапункту особистості.

Адгезія антагоністичних центрів стає *фізіологічною передумовою для відмови рефлекторного реагування і формування абстрактного мислення*. Однак генетично закріплюється не сама «поламка» психічної регуляції, а її *вірогідність*. Цей механізм запускається соціально, а не суто генетично; передається від покоління до покоління завдяки знаковій комунікації – через вторгнення мовлення у процес соціальної взаємодії і саморегуляції.

Психічна інверсія призводить до змістовних змін нервово-психічної реакції. У новій фазі збуджена реакція гніву не відповідатиме собі на попередньому етапі. Збудження гніву тому й стає можливим, що він змінює змістовне наповнення («той самий, але не той самий»). Інакше не вдається розгальмуватися у бінарному психічному утворенні. До гніву додаються інші, безпосередньо з ним не пов'язані реакції. Їхня констеляція така, що послаблює первинну реакцію гніву, яка виникає на врівноважувальній стадії парабіозу. Таким чином гнів актуалізується у новій реципрокній редакції, де стає однією з кількох нервово-психічних реакцій, дарма що лишається у статусі ядерної емоції.

Ядерна емоція може посилюватися, оскільки підкріплюється іншими реакціями. Г. Гефдінг влучно підмічає: «Психічна енергія буває в окремих випадках тим сильнішою, чим більше елементів піддається об'єднанню, чим вони різноманітніше, чим більш віддалені вони за часом один від одного, чим більш самостійним є кожен із них сам по собі, чим тісніше вони пов'язані, і чим швидше відбувається їхнє з'єднання» (Гефдінг, 1914, с. 53).

Розгорнутий ультрапарадоксальний стан є природним експериментальним майданчиком, де продукуються варіанти неадекватного реагування. Дарма що почасти вони абсолютно випадкові. У ситуації невротичного розладу ця варіативність не дозволяє загальмувати реципрокні центри аж допоки не буде знайдено саме той – релевантний, який стане гальмівною стадією парабіозу. Невроз вирізняє те, що всі варіанти неадекватного реагування виявляються невдалими. Психотерапія спрямована на пошук такого варіанту, який дозволить загальмувати реципрокні центри і здійснити їхнє повне витіснення. За подальшого розвитку неврозу неадекватне реагування лишається недоцільним, не знаходить просоціальних виявів, фіксується у досвіді і стає неефективним рефлексом.

У відповідності до загальної схеми дослідження особистісної проблеми можемо виокремити такі психофізіологічні етапи протікання неврозу і його нівелювання (табл. 2.3), де Д – домінантна, а С – субдомінантна емоційна реакція.

ТАБЛИЦЯ 2.3

ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНА ДИНАМІКА НЕВРОЗУ

Стадії парабіозу	Основні етапи невротизації особистості				
	передумова	початок	інтрига	буття	терапія
	Д ⁺ С ⁻⁺	Д ⁻⁺ С ⁺⁺	Д ⁺⁺ С ⁻⁺⁺	Д ⁻⁺⁺ С ⁺⁺⁺	Д ⁻ С ⁻
	парадоксальна	ультрапарадоксальна фаза I	ультрапарадоксальна фаза II	ультрапарадоксальна фаза III	гальмування

Ключовим фізіологічним моментом формування неврозу є друга фаза (інтрига), коли суб'єкт повертається до парадоксальної стадії парабіозу й отримує нагоду зафіксувати адекватну психічну реакцію. Якщо суб'єкту не вдається відрефлексувати перший фізіологічний повтор, він знову звальється у ситуацію неадекватного рефлексу – у третій фазі – і фіксує невротичне буття нервово-психічної реакції. Відтепер без сторонньої кваліфікованої допомоги дістатися до суті адекватної реакції на парадоксальній стадії парабіозу суб'єкт не може, адже над нею нашарована оновлена реакція на другій фазі ультрапарадоксальної стадії.

Якщо розглядати парабіоз в якості плану психотерапії у зворотному напрямку, то, зрештою, терапевт приходить до ситуації, в якій сформувалася ядерна антагоністична пара емоційних елементів, які не можуть інтегруватися у досвіді. Це означає, що клієнту доведеться повторити кілька зворотних інверсій.

Трифазове розгортання ультрапарадоксального стану, зокрема другу фазу, ми вважаємо філогенетичною точкою психічної дивергенції людини і тварини. Не торкаючись дискусійного питання гібридизації гомінід, наголошуємо, що друга фаза ультрапарадоксальної стадії парабіозу – таке психофізіологічне надбання, яке є еволюційним трампліном для стрибка у новий вид – *Homo sapiens*.

З'ява такого нейрофізіологічного прецеденту – подія, безумовно, епохальна для зоології. Вона відмінняє зоологію як таку і припускає можливість виникнення психології, дарма що генетика цього процесу суто соціальна.

Наступне теоретичне завдання – з'ясування умов для «зліпання» (адгезії) емоційних реакцій. Ми не згодні з категоричністю положення: «Емоції беруть участь також в організації знакових дій людини, завдяки чому людина набуває здатність виражати свої емоції у словесній формі» (Рейковский, 1979, с. 358). Правильно писати: не «беруть участь також», а «створюють основу для знакової системи».

Ще І.О. Сікорським зазначається: «...почуття не буває цілком вільним від розумового аналізу» (Сикорский, 1909, с. 122). Він показує близькість відчуттів до формування уявлень і почуттів: на основі перших згодом формуються вільні та складні уявлення, а потім – директиви як неасоціативна форма знань (по суті спрямованість особистості), на основі других – так звані душевні стани та вищі почуття. Вчений вказує не тільки на спільність розвитку емоцій і когнітивних утворень через категорію відчуттів, але вважає, що вони повинні єднатися у вольовому акті. Тобто є нерозривними, дарма що мають різний рівень вимірювання.

Мислення являє собою єдність інтелектуального й емоційного компонентів (Выготский, 1960; Леонтьев, 1981; Полозова, 1978; Рубинштейн, 1959). Знаки стають їх прямим наслідком, дарма що потім отримують автономне функціонування на рівні підсистеми загальної системи особистості. Це знаходить підтвердження у висновках О.К. Тихомирова: «стан емоційної активації, як правило, випереджає словесне формулювання...» (Тихомиров, 1984, с. 93).

Зауважимо, що емоції не просто готують «задачу на смисл» (Васильев, Поплужный, & Тихомиров, 1980, с. 36) і що, навпаки, емоції

готуються пізнавальними процесами, а становлять невід’ємну частину мислительного процесу. Мислення у когнітивному вимірі є продовженням емоційної діяльності. Емоції та когніції єднаються у психічному контрапункті. Його сутність зводиться до системи, основна властивість якої – суперечність суперечності. Кожна зі складових контрапункту особистості – емоційна і когнітивна – має інверсійну психодинаміку, але й спільно вони підпадають під дію інверсії. Іншими словами, два інверсійних процеси накладаються один на один, що у низці випадків може спричинювати контрапунктний дисонанс особистості.

ТЕРАПЕВТИЧНІ ЦІЛІ

Класична вербальна психотерапія – це намагання емпіричним шляхом (методом проб і помилок) встановити початок особистісного дисонансу. Трудність полягає у тому, що терапевт змушений «наздоганяти» клієнта, підкидати йому гіпотези щодо точки відліку формування дисбалансу базової психічної суперечності і сподіватися, що той рано чи пізно заковтне зачіпку. Тільки після цього, власне, починається активна фаза психотерапії. Але що дає таке цілісне системне розуміння невротичної емоції?

Загальновідомо, що «...довести психоаналітичне лікування до кінця є найважчою з проблем» (ШТЕКЕЛЬ, 2001, с. 90). Це обумовлено тим, що психоаналіз і психотерапія недостатньою мірою розуміють сутність бінарного характеру емоцій і першочергову необхідність їхньої диференціації. Психоаналіз ставить задачу розширити поле свідомості суб’єкта і завдяки інсайту витягнути нагору невдало витіснений афект (БРИЛЛ, 1998; ТОМЭ, & КЭХЕЛЕ, 1996Б). Психоаналіз виходить з положення, що невдало витіснений афект є автономним і перебуває в опозиції до свідомих установок (ФРЕЙД, 1998А; 1999Б). Психоаналітик не припускає, що неусвідомлюваний афект є частиною однієї емоційної реакції, яку слід розглядати у нерозривному зв’язку з усвідомлюваною частиною. Іншими словами, ніякого «розширення поля свідомості» не існує, а є *інверсія амбівалентної емоції*. Ми досягаємо глибинну суть невротизованої емоційної реакції, а не шукаємо витіснені емоції.

Мовою фізіології, індивід не досягає стадії гальмування нервово-психічної реакції, що спричинює її рецидив. Вихід із ситуації вимушеного повторення можливий у випадку або зовнішнього примусу до гальмування вогнища збудження після парадоксальної стадії парабіозу (сугестія, поведінкова психотерапія) або поступової дезабсурдизації (психоаналіз, когнітивна психотерапія), нівелюванням емоційної амбівалентності (клієнт-центрована терапія, екзистенційна психотерапія) (МАЗЯР, 2017в). Натомість гальмування повинна досягти не «невдало витіснена» нервово-психічна реакція, а обидва ядерних елемента, які входять до складу бінарної емоції.

Вчення І.П. Павлова стає основою для створення радянської школи психотерапії, яка головним лікувальним засобом визнає вплив через слово (МЯСИЩЕВ, 1958). Йдеться про *переконання* як раціональний і *навіювання* як ірраціональний методи впливу. Така методологія базується на положенні, що «в організмі людини немає органів або систем, на стан яких не можна було би так чи інакше вплинути мовленнєвим шляхом, тобто через кору мозку» (ПЛАТОНОВ, 1958, с. 21). Разом із тим, невроз як «зрив вищої нервової діяльності» не отримує докладного пояснення щодо механізму виникнення і динаміки. Здебільшого вказується на необхідність створення ситуації гальмування у корі головного мозку «невротичних» вогнищ і створення альтернативних, які будуть більш адекватними. При цьому фахівці наголошують на неможливості зводити психотерапію до гіпнотерапії (ЛЕБЕДИНСКИЙ, 1958).

На прикладі гіпнотерапії спостерігаємо один із класичних методів розривання бінару: йдеться про збудження раціональної реакції і гальмування її антагоніста. Психоаналіз незалежним шляхом приходять до тієї ж схеми: збудження невдало витісненого досвіду, що супроводжується інсайтом (розумінням) і катарсисом (афектацією) суб'єкта (БРИЛЛ, 1998). К. Роджерс досягає гальмівної стадії шляхом Perezбудження невротичних емоцій за допомогою емпатійного посилення і віддзеркалення (РОДЖЕРС, 1998). В. Франкл робить можливою психічну інверсію прямими командами (метод парадоксальної інтенції), змушуючи клієнта розгальмовувати одні центри нервової реакції і загальмовувати інші, які виявляються недоцільними (ІВАШКЕВИЧ, 2004; ФРАНКЛ, 1990). Іншими словами, сучасна психотерапія у різних редакціях

інтуїтивно виходить на адекватну стратегію лікування, але не може на метатеоретичному рівні сформулювати ключові положення. Так відбувається через нерозуміння істинного механізму психологічних змін. Як не дивно, на тих же засадах «працює» квазінаукова терапія.

Емоційні стани людини, які стабілізуються у формі почуттів, є одним з основних предметів докладання терапевтичних зусиль. Саме неадекватні емоційні реакції оформлюються у скаргу клієнта. Специфіка емоційних станів полягає у регулярній *повторюваності і деструктивності*. Вони стають головними емпіричними симптомами незбалансованої психічної суперечності. У транзакційному аналізі їх називають вимагацькими почуттями (СТЮАРТ, & ДЖОЙНС, 2002). Їхня актуалізація призводить до закриття спонтанності і здатності набувати новий життєвий досвід. П. Куттер наголошує, що сучасна людина майже не здатна на спонтанне вираження почуттів (КУТТЕР, 1998). Вочевидь, йдеться про неможливість досягнення емоційної близькості (ШТАЙНЕР, 2003), яка утворюється через незбіг ніжного і чуттєвого потягу до заміщених осіб, що розгортається у феномені психічної імпотенції (ЯЦЕНКО, 1996).

ПРИЧИНИ ТЕРАПЕВТИЧНИХ ТРУДНОЩІВ

Основна трудність роботи з емоційними станами полягає у тому, що спеціалісти допускають помилку в інтерпретації несвідомої сфери клієнтів. Вони зосереджені на роботі з окремою емоційною реакцією, яку вважають нав'язливо-деструктивною. Звідси вузька спеціалізація на роботі зі страхами, депресією, провинною, агресивністю, сором'язливістю тощо. Хоча навіть у радянській психології, яка дистанціювалася від психоаналітичного вчення, висувалися припущення про існування неусвідомлюваних асоціацій, які не передаються у другу сигнальну систему, хоча з часом можуть знайти там відображення (ДОДОНОВ, 1964).

Основний зміст психотерапевтичної роботи повинен бути зміщений із роботи з «чистою» емоцією на роботу з комплексом емоцій, які несвідомо і нерозривно пов'язані між собою.

Належить вийти на ядерну емоційну пару і працювати з нею до моменту гальмування. Ключового значення набуває здатність фіксувати *інтригу* психотерапевтичного процесу, коли чергова емоційна інверсія може не відбутися. Тоді авторотація ядерних елементів із загальмованого стану у збуджений припиняється.

Важливим аспектом реалізації інтриги є правильне розуміння етапу, який передує з'яві «вимагацьких почуттів». Йдеться про такий короткотривалий когнітивно-емоційний стан як розгубленість, збентеження, подив (БЕРН, 1999; СТЮАРТ, & ДЖОЙНС, 2002). Він свідчить про перемикання реакції під час авторотації і вказує на найслабше місце психодинаміки неврозу, коли суб'єкт здатен загальмувати повторювану реакцію. Основні зусилля терапевта повинні спрямовуватися на пошук інтриги.

Це ключова причина того, чому психотерапія може здійснюватися тільки людиною і не піддається програмуванню. Кібернетика не здатна задовільним чином оброблювати дані, які становлять абсурд, і фіксувати в них особистісний смисл. Теорія людської поведінки безкінечно варіативна, щоби електронна програма могла «вирахувати» ці варіанти (ПУШКИН, 1971; ТИХОМИРОВ, 1966; ТЮХТИН, 1963). Можна розробити електронну програму, яка перемагатиме у шахи, заклавши всі можливі варіанти ходів і навчивши обирати найбільш раціональні у переможних комбінаціях. Але машину не можна навчити поєднувати синкретизм і формальну логіку інтелектуальної діяльності, не можна навчити ідентифікувати інтригу емоційної інверсії. Її можна лише відчувати.

Психоаналіз сформувався як ряд теоретичних положень, які виявляють існування іншої, неусвідомлюваної емоційної реакції, яка потужно детермінує поведінку індивіда. Психоаналіз спрямовано на те, щоби структурні елементи Воно і Над-Я стали Я (КУТТЕР, 1998). Неусвідомлювана частина невротизованої емоційної реакції є тією палицею, яка не дозволяє рухатися колесу психічної саморегуляції. Її ідентифікація – мета психоаналітика, скарга – відправна точка пошуку. Це стало причиною відмови З. Фрейда від гіпнозу як такого (готових формул навіювання). Він спонукає індивіда замислитися, почати рефлексувати (БЕЛКИН, 1990) і тим самим розривати абсурдні когнітивні зв'язки, склеєні амбівалентними почуттями.

Важливо встановити відмінність між скаргою і психологічною проблемою. Вони не збігаються за формою і змістом. Скарга виявляє збуджену частину невротизованого стану клієнта, тоді як вирішення проблеми полягає в актуалізації її витісненої частини.

Проблема фобії не вирішується тому, що за усвідомленим й артикульованим страхом прихована не менш потужна емоційна реакція. В окремих випадках страх можна кваліфікувати як вияв загальмованої «партнерської» (субдомінантної) емоції. Ці дві емоційні реакції – страх і «партнерська» емоція Х – становлять бінар. Вони суть одна емоція, яка не може диференціюватися і стати окремо страхом і «партнерською» емоцією Х.

Клієнт приходить зі страхом, але щоб його позбутися, необхідно дістатися «партнерської» емоції Х, яка розкриває сутність страху. Натомість клієнт говорить про страх, але не здатен його «виговорити», досягти у дискурсі *реального* страху.

Класичний психотерапевтичний процес є своєрідною грою у «хованки». Гальмування однієї частини бінару призводить до збудження іншої. Таким чином, спроба цілісно проаналізувати бінар зазнає невдачі. Емоційна реакція завжди представлена частково, її не вдається актуалізувати у повному обсязі. Два емоційних елементи не можуть зустрітися в одній точці досвіду, щоби після «розійтися» назавжди.

Ситуація ускладняється тією обставиною, що терапевту доводиться мати справу не з двома формально об'єднаними емоційними реакціями, а з численними «добавками», які накопичуються за час багаторазового проходження ультрапарадоксального маршруту. Їхня диференціація займає чимало часу і забирає багато сил, оскільки вони вже нерозривно переплетені між собою. Звідси популярність практики східних релаксацій, медитацій, які загальмовують, втім, не стільки бінарну реакцію, скільки зупиняють процес авторотації – нейрофізіологічне перемикання елементів бінарної емоції.

Психотерапевтична дезабсурдизація намічає шляхи розриву елементів, але диференціація лишається у потенційному стані. Тому раптової, одномоментної дезабсурдизації (інсайту) ніколи

не вистачає для усунення афекту. Терапію у класичному розумінні слід розглядати як процес навчання прийомам дезабсурдизації, яким клієнт повинен користатися в ситуації авторотації елементів бінарної емоції.

У цій справі особливого ефекту набувають східні практики. Але й вони не досягають абсолютного результату – гальмування ядерної пари емоцій. Їм істотно бракує потужного когнітивного аналізу проблеми. Власне, сам когнітивний аналіз підміняється напученнями сенсеїв, мудрими настановами гуру, різноманітними притчами, правилами, порадами, церемоніями тощо, які слід розглядати в якості прямих форм сугестії.

Справжня терапія полягає у здатності суб'єкта досягти гальмування ядерної пари невротичної емоції в режимі контрсугестії, коли клієнт здатен відповідати на сторонню мудрість власною незгодою. Мудрість як «мислення без нюансів» повинна бути замінена розвитком здатності мислити спонтанно, а не за певними схемами і шаблонами (правилами і порадами).

РЕЗЮМЕ

Неадекватна реакція отримує значну інерцію, щоби сформуватися у рефлекс, остаточно оформлюється на ультрапарадоксальній стадії парабіозу в результаті дворазової інверсії нервово-психічної реакції. Це створює умови для рефлексії власного психічного стану і його ідентифікації на пізніх фазах ультрапарадоксального стану за принципом «і те, і не те». У філогенетичному аспекті друга фаза стає фізіологічною розвилкою людини і тварини, оскільки дозволяє порівнювати повторювані стани збудження, які є

змістовно близькими, але не тотожними. Досягнення третьої фази ультрапарадоксальної стадії знаменує остаточне формування неврозу, оскільки суб'єкт віддаляється від первинного адекватного реагування невдалою спробою рефлексії на другій фазі. Фізіологічною основою невротичного розладу стає «злипання» антагоністичних емоційних реакцій, які не загалмовуються, а предметом аналізу у психотерапії стає емоційна амбівалентність.

Психотерапія в межах емоційної сфери полягає у гальмуванні обох елементів бінарної емоції, а не автономних емоцій, на які її помилково диференціюють. У класичному терапевтичному процесі інтрига психотерапії реалізується при аналізі моменту переключення елементів бінарної емоції від збудження до гальмування (авторотації). Медитація і релаксація спрямовані на таке глибоке гальмування, але воно забирає багато часу, оскільки гальмує не бінарну емоцію, а процес авторотації емоційних елементів.

ГЛАВА 6

ФІЛОГЕНЕЗ

СИГНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ:

ВІД ВПІЗНАВАННЯ ДО СИНОНІМІЇ

МИСЛЕННЯ І МОВЛЕННЯ

ПОМИЛКА ПСИХОЛОГІЇ МИСЛЕННЯ

Після встановлення специфіки психофізіологічного функціонування людини, слід зробити висновки щодо наслідків емоційної бінарності для сигнальної системи. Адже рефлекторний принцип реагування зазнає революційних змін, в результаті чого перша сигнальна система втрачає домінантне положення.

Відтак належить відповісти на фундаментальні питання академічної психології: чому і яким чином виникають мовлення і мислення? У яких відношеннях і взаємодії вони перебувають? Яке еволюційне навантаження несуть у процесі саморегуляції? Яке місце займають у формуванні психічних розладів, зокрема невротичних?

Як влучно висловився асоціаніст А. Бен: «Я тепер приступаю до найбільш важкого пункту фізичних основ душі, до пункту, що стосується розуму» (Бен, 1880, с. 100). Позаяк досі не існує прямого переходу від емоційної до когнітивної концепції розвитку. Психології ще належить з'єднати їх теоретичним мостом й остаточно перекрити Декартову прірву.

Закономірно припустити, що психофізіологічна інверсія безпосередньо пов'язана з когнітивною інверсією і попервах запускає її. Цей зв'язок суть мислення. Відтак належить пояснити, *що значить мислити?*

Психологія послуговується релятивній філософській методології, хоча й прикладає лінійку вимірювання душевних явищ. Вона розбавляє дискурси статистичними дослідженнями, які математично описують специфіку психічного функціонування людини. Проте за валом даних кореляційного аналізу загальний механізм психодинаміки лишається непоясненим. Психологія задовольняється фактами недостатньо верифікованого зв'язку феноменів. Аби нівелювати враження від квазінауковості, вона вводить у дискурс чергову порцію артефактів і на основі їх кореляційних зв'язків припускає наявність певних причинно-наслідкових відносин. При цьому невирішена першочергова задача – пояснення закономірностей психодинаміки, виходячи з фізіологічних даних.

Проблема психодинаміки розроблена слабо. Її поміщали навіть у туманний «потік свідомості» (ДЖЕЙМС, 1902). Докладно не розібравшись з механізмом психодинаміки, генетичними і соціальними чинниками, вчені зосередилися на встановленні її функціональних і вікових аспектів (БОЖОВИЧ, 1979; ВЫГОТСКИЙ, 1960). Але й тут психологія тільки фіксує етапність психодинаміки, її макропоказники і не проникає у сутність мікропроцесу.

Запропоновані інтерпретації й узагальнення не дозволяють скласти цілісну картину саморегуляції. Загальна помилка, на нашу думку, полягає у спробі надати струнку *раціональну схему* психічного функціонування. Логіка проста: якщо поведінка тварини оцінюється як раціональна, то що казати за людину, яка сягає вершин абстрактно-логічного мислення?! Необґрунтованість такого припущення проступає в наявності методологічної прірви між академічною і практичною психологією (КОНДРАТЬЕВ, & КОЧЕТКОВА, 1997; ЯЦЕНКО, 1996). Це раціональність особливого гатунку, яка простягається від Нобелівської премії до Премії Дарвіна. Її наслідком стає фабрикація численних концепцій особистості, які включають структуру, систему інтерпретації поведінки і спрямованість на завершене розуміння психодинаміки.

Проблема мислення досліджувалася на високому експериментальному рівні. Вимірювалась швидкість послідовних асоціацій та їхньої актуалізації, механізми мислення, процесуальні характеристики, феномен інсайту, практичний інтелект дітей і тварин тощо. Це сприяло встановленню властивостей мислительної діяльності, ефективності і процесуальних характеристик людського інтелекту. Однак механізм утворення смислів, розгортання інтелектуальних операцій залишилися слабо розкритими.

О. Зельц вказує, що попередні стадії мислення готують та обумовлюють наступні етапи, проте не пояснює, яким чином це відбувається (Зельц, 2008). Л.І. Анциферова йому опонує: «Мислительна діяльність, справді, створює умови для *саморуку*. Але відбувається це лише тому, що в мисленні завжди відображується об'єктивна реальність, яка в результаті мислительної діяльності з'являється перед людиною новою стороною. Виокремлення в об'єктах нових якостей і нових відношень стає вихідним пунктом для подальшого руху думки» (ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ПСИХОЛОГИИ МЫШЛЕНИЯ В КАПИТАЛИСТИЧЕСКИХ СТРАНАХ, 1966, с. 97). Таке роз'яснення не тільки не додає ясності, а ставить нові запитання у зв'язку з таємничим «саморуком» думки. Концепція «саморуку», або принцип самоактивності (БОРИШЕВСКИЙ, 2002), дозволяє не шукати чинники психодинаміки і виводить її з іманентних властивостей мислення. Втім, ці якості залишаються у статусі артефактів психології, які на структурно-функціональному рівні не можуть пояснити механізм «саморуку» думки.

Дослідження мислення відбувається методом вирішення задач, але процес мислення цим не вичерпується (СЛАВСКАЯ, 1966). Задача – засіб дослідження, тоді як центральним моментом є проблемна ситуація (РУБИНШТЕЙН, 2009). Сутність мислення вислизає з психологічного аналізу, оскільки експеримент не є універсальним методом пізнання, а тільки допомагає (ЛОМОВ, 1984). Експеримент дає можливість описати хід вирішення задачі і зіставити його з логічним еталоном (ГУРОВА, 1989). Натомість головна проблема полягає в об'єктивації й інтерпретації мислення (КОРНИЛОВ, & МЕХТИХАНОВА, 1989), а значить у встановленні *психічної одиниці*.

Ця обставина змушує дослідників вводити у психологічний аналіз енігматичні категорії на кшталт інтуїції, хоча мислення та інтуїція протиставляються як раціональний та ірраціональний способи пізнання дійсності, явний і прихований когнітивний процес. Подібне протиставлення свідчить, радше, про відсутність теорії мислення.

Як слушно зауважує Дж. Ріль: «Експериментальне дослідження мислення було в цілому непродуктивне, оскільки дослідники мали плутані або помилкові уявлення про те, що вони шукали. Щоби усунути цю плутанину, ЗАРАЗ НЕОБХІДНА НЕ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА, А ПОТУЖНА ТЕОРЕТИЧНА РОБОТА» (ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ПСИХОЛОГИИ МЫШЛЕНИЯ В КАПИТАЛИСТИЧЕСКИХ СТРАНАХ, 1966, с. 23-24). Ця теза дає підстави не погодитися з положенням Л.С. Виготського про те, що криза у психології «почалася, відбувається і завершиться по лінії практики» (Виготский, 1982, с. 393). Це – криза теорії, і тільки через теорію вона завершиться.

Під теорією розуміється система чітко сформульованих положень, а не рефлексивні трактати. Теорія повинна запропонувати інструмент дослідження.

С.Д. Максименко пише, що «...особистість повинна бути не предметом теоретизування й узагальнення безкінечного сонму емпіричних даних, а предметом справжнього експериментально-наукового дослідження» (МАКСИМЕНКО, 2006, с. 6-7). Саме несистемне теоретизування спричинює відкриту кризу у психології. «Сонм емпіричних даних» тому й не здатен стати системою, що бракує цілісного уявлення про психічний контрапункт особистості.

Емпірика збирається спорадично, без уявлення про справжні когнітивні одиниці аналізу, без розуміння суті базової психічної суперечності. Тому для справжньої презентації особистості більш релевантною виявляється художня творчість, зокрема поетична (Моляко, 2011), яка, дарма що метафорично, інтегрує суперечливі сторони особистості.

Запропоноване поняття «контрапункту» теж не є психологічним, але воно значно краще відображає єдність та боротьбу антитетичних психічних процесів. Воно ставить під сумнів попередній і навіть сучасний етап розвитку психодіагностики і висуває нові вимоги до стандартів дослідження особистості.

Вказані теорії мислення не можуть піднятися до встановлення зв'язку між інтелектуальною дією і фізіологічним актом, хоча підставою для цього є рефлексорний принцип психічної діяльності (Павлов, 2001). Причина полягає у недостатній розробленості проблеми психодинамічних одиниць аналізу і визначення початкового стану психічного розвитку людини. Це можна означити як проблему **ідентифікації психічного нуля**. Сюди належать питання початкового періоду розвитку мовлення і мислення, їхнього взаємозв'язку, взаємозалежності і координації.

Провідною інтерпретацією філо- й онтогенетичного етапу розвитку свідомості є діяльнісно-трудова концепція (Леонтьєв, 1975; Смирнов, 1975; Енгельс, 1980). Зазначається, що «...кожен продукт праці у порівнянні з будь-яким природним об'єктом набуває нової якості» (Бархаєв, 1991, с. 10). Але як і чому виникає здатність порівнювати? Яким чином діяльність починає усвідомлюватися, де відбувається якісний стрибок у психічній регуляції? Відповідь діяльнісного підходу можна звести до схеми: «...діяльність породжує свідомість, свідомість породжує вільну дію, вільна дія породжує особистість, особистість породжує нові форми діяльності, розширює власну свідомість» (Зинченко, 1991, с. 133). Питання в тому, яким чином виникає діяльність без свідомості?

Запропоновані відповіді зводяться до лінійної детермінації змін («потроху»). Б.Ф. Поршнев сформулював її так: «Помаленьку ускладнялася й збагачувалася вища нервова діяльність, мало-помалу розростався головний мозок, потроху збагачувалась предметно-знаряддева й орієнтувально-дослідна діяльність, поступово укріплювалися стабільні відносини і розширювалась внутрішньовидова сигналізація» (Поршнев, 1974, с. 52). Такою є концепція послідовного перебору і випробування предметів (Бархаєв, 1977). Не заперечуючи проти такого характеру еволюції, відмітимо, що початкова точка свідомості у філогенезі не має чіткої ідентифікації. Ми не отримуємо еволюційного зламу, який породжує цю «поступовість». Тому людина «з'являється» зі здатністю мислити, дарма що примітивною. Ця помилка неминуче екстраполюється на онтогенетичні аспекти розвитку мислення.

Ідеалістичним полюсом вирішення проблеми стає психоаналітичне уявлення про *психічну революцію*, пов'язану з убивством батька, його подальшою ідеалізацією і встановленням сексуальних обмежень (ФРЕЙД, 1998б). Результатом є створення моральних правил, релігії, міфології. В онтогенезі це об'єктивується травматичними подіями, які стають матрицею для проявів тривоги, яка запускає невротичний розвиток індивіда: акт народження, відлучення від материнських грудей, кастраційний страх (МОРОЗОВ, 1997; РАНК, 1997; БЛЮМ, 1999).

Але й психоаналіз не дає вичерпної відповіді на питання про початок свідомості: «Психічне життя немовляти... може бути охарактеризоване як недиференційований стан, з якого починають швидко формуватися рівні свідомості» (БЛЮМ, 1999, с. 40). Як і чому починається таке формування? Що стає каталізатором? Невже тільки фрустрована сексуальність зумовлює розвиток абстрактних форм мислення? Чіткій відповіді не допомагає навіть звернення психоаналізу до етапу життєдіяльності, який називають областю створення (БАЛИНТ, 2002), де ще немає зовнішніх об'єктів взаємодії. Це – чергові фікції.

Біхевіористична теорія раннього зразка стирає відмінності між вищими формами пізнавальної діяльності людини й елементарними психічними процесами тварин. Тому під феноменом «утворення понять» розуміють сукупність мовленнєвих (із додаванням рухових і секреторних) реакцій (ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ПСИХОЛОГИИ МЫШЛЕНИЯ В КАПИТАЛИСТИЧЕСКИХ СТРАНАХ, 1966).

У психології з легкістю прописуються філософські категорії на кшталт ідеалізації. Підсеяючи у власні концепції подібні артефакти, науковці перекидають місток до поняття – знаку (БАРХАЕВ, 1991). Натомість справжній шлях пролягає у межах природничо-наукової парадигми, яка орієнтується на фізіологічні факти, і не перестрибує у ймовірнісну психологічну площину. Гуманітарна парадигма повинна «вмикатися» на тих етапах дослідження, де природничо-наукова парадигма не має релевантного інструментарію і де доречним стає «стрибок» у психологію.

Ідентифікувати «психічний нуль» – дати відповідь на питання про генезис мислення, *пов'язати в єдиній схемі необхідність і можливість його виникнення*. Точніше, вказати на перетин необхідних умов і можливих підстав розвитку мислення.

Чи не найбільш виразно ці питання поставлені у заочній дискусії Л.С. Виготського та Ж. Піаже, які розглядають проблему генезису і взаємозв'язку мовлення та мислення (Виготский, 1934; Брунер, 2001; Ответ Ж. ПИАЖЕ НА ЗАМЕЧАНИЯ Л.С. ВЫГОТСКОГО К КНИГАМ «РЕЧЬ И МЫШЛЕНИЕ РЕБЕНКА» И «СУЖДЕНИЕ И РАССУЖДЕНИЕ РЕБЕНКА», 2008). Вони виходять з положення, що зрозуміти механізм психологічного функціонування дорослого можна, вивчаючи процес мислення дитини (ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ПСИХОЛОГИИ МЫШЛЕНИЯ В КАПИТАЛИСТИЧЕСКИХ СТРАНАХ, 1966), дарма що вважають дитяче мислення якісно відмінним феноменом.

Л.С. Виготський кардинально змінює тогочасні уявлення про сутність формування вищих психічних функцій людини.

В кінці XIX – на початку XX століття 1) нерозчленованими елементарними клітинами процесу відображення вважаються відчуття (БЕРКЛИ, 1905; Кондильяк, 1980; ОДУЕВА, 1963), 2) психічний розвиток оцінюється з позиції поступу – переходу простих форм (відчуттів) у складні (мислення, почуття) за асоціативним принципом (ГЕРБАРТ, 1895; Миль, 1990), що 3) забезпечується наростанням кількісних показників і специфікою взаємодії психічних елементів. В основі ускладнення лежать принципи диференціації, урізноманітнення і визначеності (ЛЕТУРНО, 1907; СИКОРСКИЙ, 1909; ФИЛОСОФИЯ ГЕРБЕРТА СПЕНСЕРА..., 1892).

Такий підхід має наслідком постійні винятки з правила поєднання елементів. Це змушує дослідників виявляти вправність у показі ймовірних причин таких винятків (СИКОРСКИЙ, 1898; 1912а; 1912б). Вчені здійснюють перехід від натурального ряду психіки у культурний шляхом кількісних трансформацій психічних явищ нижчого рівня. Це дозволяє лишати сутність психічного розвитку в інтрапсихічних межах. Поправки на виховання як ключовий чинник психічного розвитку (ОВЭН, 1881; ОППЕНГЕЙМ, 1913) не отримують переконливого пояснення. Расова, національна, родинна приналежність не «випускають» індивіда за межі інтрапсихічної приреченості. Виховання здебільшого вважається залежним від вроджених якостей, а відтак тільки «підтверджує» інтрапсихічну теорію психічного розвитку (ГАЛЬТОН, 1996; ЛЕТУРНО, 1907).

Л.С. Виготський розкриває сутність виховання і протиставляє його концепції вродженої приреченості. Відштовхуючись від положення П. Жане (РАДЗИХОВСКИЙ, 1985)), він розробляє концепцію *інтерпсихічного механізму розвитку людини, що об'єктивується процесом мовлення*. Те, що потім стає внутрішнім змістом людини, спочатку є соціальним відношенням (ВЫГОТСКИЙ, 1960). «Будь-яка функція в культурному розвитку дитини з'являється на сцену двічі, у двох планах, спершу – соціальному, потім – психологічному, спершу між людьми, як категорія інтерпсихічна, потім у середині дитини, як категорія інтрапсихічна» (ВЫГОТСКИЙ, 1984, с. 145). Це означає, що соціальна психологія передує індивідуальній, соціальний фактор домінує над біологічним (КОРНИЛОВ, 1924), а особистість у первинній редакції є діалогічним продуктом, у вторинній – інтрапсихічним утворенням (БОДАЛЕВ, & КОВАЛЕВ, 1985Б; РАДЗИХОВСКИЙ, 1985).

Представлений механізм зумовлює принципово інший шлях формування вищих психічних функцій із числа простих (ВЫГОТСКИЙ, 1960) і змінює уявлення про сутність терапії як про процес «...розгортання внутрішнього діалогу пацієнта і трансформацію в ньому зовнішньо монологічних утворень... в діалогічні відношення і соціальні контексти...» (СОКОЛОВА, & БУРЛАКОВА, 1997, с. 62). Це дає чітке уявлення про генезис феноменів на кшталт трансферу і контртрансферу (ПАЙЗ, 1997).

Разом із тим, Л.С. Виготський не зумів повною мірою подолати дуалізм соціального й біологічного, вказуючи на примат першого (БРУШЛИНСКИЙ, 1966). На його думку, соціальне *перетворює* біологічне, що є вельми сумнівним з огляду на функціонування нижчих поверхів психіки за тими ж біологічними законами на рівні безумовних і навіть умовних рефлексів.

ПОГЛЯД ПІАЖЕ

Швейцарський психолог Ж. Піаже також приходять до вирішення проблеми «психічного нуля» у контексті розробки проблеми мислення. Він прагне ідентифікувати точку дивергенції тваринної і людської психіки. Його схема є продовженням

європейської лінії психологічного аналізу: *розвиток внутрішніх психічних форм (структурних елементів і функцій) у складні зовнішні психічні процеси*. Це спроба показати, як відчуття перетворюються у думки (Будилова, 1966б). Якщо відчуття та уявлення вважати внутрішніми психічними формами, то мислення буде складним зовнішнім процесом, об'єктивованим у мовленні. Це перетворення відбувається шляхом комбінування простих елементів за законами утворення асоціацій (Бэн, 1880; Миль, 1990).

Ж. Піаже вважає вихідним домовленнєвий стан психіки, який називає аутичним мисленням. Це мислення розвивається на підставі вроджених сенсомоторних механізмів (Пиаже, 1965). В онтогенезі до цього типу мислення додається примітивне егоцентричне мовлення. У зв'язку з ним відбуваються зміни процесу мислення, що розгортається поза законами формальної логіки. Основна властивість аутичного мислення – *синкретичність* – здатність пов'язувати будь-які і навіть непок'єднані елементи.

Вчені легковажно ставляться до цього факту. Вони схильні завважувати, що в онтогенезі у дітей зростає здатність до диференціації амбівалентних емоцій (Гордеева, 1994). «Основою для систематики у цьому віці слугує поки що зовнішня схожість предметів, тотожність їхніх ознак. Але вміння виділяти тотожність у предметах є важливим набуттям дитини. З ним пов'язане мислення. Не біда, що спочатку зустрічаються помилки, випадкова подібність часто-густо видається за їх необхідну тотожність...» (Одужева, 1963, с. 46). Синкретизм кваліфікується як *тимчасова пізнавальна недосконалість*, яка коригується і з часом майже зникає (Степанов, (Авт.-упоряд.), 2006). Натомість синкретизм слід вважати основою сприймання і в дорослому віці. Це – не «біда», а надзвичайна еволюційна перевага, яка стає *родовою людською ознакою, прамисленням Ното*. Вчені повсякчас прагнуть розчинити цей феномен, припускаючи, що «різні види мислення – наочно-образне, логічне, наочно-дійове – виникають достатньо рано і співіснують» (Катаева, Обухова, & Стребелева, 1991, с. 23).

Дитина обмежена ситуацією задоволення потреб. Натомість розумовий розвиток полягає у здатності виходити за межі ситуаційного реагування, чому сприяє засвоєння логічних операцій. Мова дитини стає більш соціалізованою, а мислення починає відповідати законам формальної логіки (Пиаже, 2008). Разом із тим,

дослідженнями встановлено, що «...дитину 6-7 років можна навчити повноцінним логічним діям визначення «приналежності до класу» та «співвідношення класів і підкласів» і нівелювати феномени, характерні... для рівня передопераційного мислення...» (ТЕПЛЕНЬКА, 1966, с. 112); при правильному формуванні розумових дій кількість логічних помилок у молодшому шкільному віці можна зменшити втричі (ДУБОВИС-АРАНОВСКАЯ, 1966); у мислительній діяльності молодші школярі поступово «втрачають безпосередній зв'язок з предметами і ситуаціями» (КОСМА, 1964, с. 161). Іншими словами, дітей можливо «відучувати» від егоцентризму (ФРИДМАН, 1999). Ця обережна критика Ж. Піаже небезпідставна, але водночас віддаляє від справжнього розуміння суті мислення.

СТАРТ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

На відміну від Ж. Піаже, Л.С. Виготський вважає, що не існує безпосереднього зв'язку між егоцентричним мовленням та егоцентричним мисленням. Навпаки, призначення егоцентричного мовлення полягає у наближенні індивіда до реалістичного мислення. Разом із тим, Л.С. Виготський зближує феномен мислення вголос дорослої людини й егоцентричного мовлення дитини (ВЫГОТСКИЙ, 1934), дарма що іншого разу обґрунтовує положення про різне генетичне коріння мовлення та мислення, які лише згодом єднуються у значенні слова. На користь останнього свідчить той факт, що у європейських мовах дитяче мовлення має спрощені суфікси, артикуляцію і граматику (МАРКОВА, 1973). Тобто мовлення ніби розвивається разом з організмом, хоча насправді більше залежить від соціально-комунікативного середовища.

На думку Л.С. Виготського, складні психічні елементи розвиваються з простих, але маршрут іде з соціально-психологічних форм у внутрішні. Він фіксує новий принцип психічної саморегуляції: мовлення як взаємодія з оточуючими визначає особливості психічного розвитку дитини і людський спосіб розвитку (ВЫГОТСКИЙ, 1934). Фактично готується підґрунтя для того, щоби рефлексорна теорія поступилася місцем іншим принципам комунікації, зокрема знаковій регуляції поведінки.

Мовлення здійснюється за посередництва знакової системи, яка докорінно відрізняється від тваринної сигналізації. Психічний розвиток дитини – це наростання ролі знакової системи у процесі саморегуляції, її домінування над першою сигнальною системою (Виготський, 1960). Значить вихідним слід вважати не аутичний стан індивідуальної психіки, а його протилежність – соціальну ситуацію розвитку, вербальну комунікацію, яка вибудовується за допомогою знакової системи. Соціальний чинник обумовлює появу мовлення, дарма що попервах егоцентричного.

Питання старту психічного розвитку, причин симультанності мислення і мовлення відкрите. Проблема знаку після Л.С. Виготського майже не розробляється (Гамезо, Ломов, & Рубахин, 1977). Знаку відводять роль посередника, який вводить індивіда у соціум і комунікацію (Ельконин, 1996). Завважається функціональна роль знаку, тоді як його структура нерозкрита. Але саме через пізнання структури можливе досягнення знакової функціональності.

Підхід Л.С. Виготського передбачає, що суб'єкт природно не має потужної першої сигнальної системи, а тому легко регулюється зовнішніми командами, які згодом інтеріоризуються (*концепція соціального мовлення*). У підході Ж. Піаже незрозуміло, звідки виникає друга сигнальна система і чому починає домінувати (*позамовленнєве аутичне мислення*).

Довербальний період психічного розвитку – вже час інтенсивного формування абсурдних зв'язків. Вони складають сигнальну основу знакової системи. Зауважимо, основу, але не знаки чи «протознаки» (Исенина, 1987, с. 112). Демонстровані дітьми у довербальний період психічні реакції вже не рефлексорні у класичному розумінні, але ще не знакові. Вони утворюють абсурдні зв'язки, які не піддаються операціоналізації.

Егоцентричне мовлення – це психічний процес, коли утворюваний абсурд об'єктивується у комбінації звуків і жестів. Останні покликані диференціювати психічні стани, фіксувати їх, уточнювати, доповнювати нюансами. Це *спроба розривати абсурдні зв'язки*. Егоцентричний характер мовлення продиктований тим, що дитина поки виявляє один бік абсурдного утворення; інший перебуває у загальмованому стані. Логіка мислення з'являється пізніше, коли збільшується словниковий запас дитини, і дорослі навчають ним користатися.

Психічний розвиток дитини полягає у спроможності нарощувати здатність до розривання абсурдних зв'язків. Деабсурдизація – це здатність переходити від недиференційованого злитого стану до диференційованого, розчленованого (Костюк, 1959), від плинного інтелекту до кристалізованого (Смольсон, 2001). Психоаналітична терапія за допомогою процесів інтерпретації, конфронтації і реконструкції (Сандлер, Дер, & Ходлер, 2007) націлена розривати «зіпсовані» неврозом зразки абсурду. Когнітивна терапія перериває «зачароване коло» мислення, коли помилкові узагальнення посилюють вплив сформованих нереалістичних переконань (Короленко, & Дмитрієва, 2010). Назагал психотерапія прагне до анігіляції нефункціонального абсурду.

Виокремивши знак в якості основи сигнальної системи людини (Выготский, 1960), Л.С. Виготський встановлює, що внутрішньою структурою знакової операції є *значення*. Воно одночасно є мовленнєвим та інтелектуальним феноменом (Выготский, 2005). Постає питання: яким чином це відбувається?

Мислення має еквівалентом інтелектуальну діяльність творин. Натомість еквівалент мовлення має значно слабші позиції. Але зв'язок мовлення і мислення настільки сильний, що наштавхує на дилему: *мовлення виводить інтелектуальну діяльність на якісно новий рівень (мислення) чи мислення призводить до появи специфічної сигнальної системи людини (мовлення)?*

Таке протиставлення обґрунтовується тим, що на початкових стадіях мовлення і мислення розвиваються автономно: «І на початковій стадії дитячого розвитку ми могли би беззаперечно констатувати наявність доінтелектуальної стадії в процесі формування мовлення і домовленнєвої стадії в розвитку мислення. Думка і слово не пов'язані між собою початковим зв'язком. Цей зв'язок виникає, змінюється і розростається в ході самого розвитку думки і слова» (Выготский, 1934, с. 260). У розвитку дитини граматики випереджає логіку: «Дитина опановує підрядним реченням, такими формами мови, як «тому що», «якби», «коли», «навпаки», або «але», задовго до того, як вона опановує причинні, тимчасові, умовні відносини, протиставлення тощо. Дитина

опановує синтаксисом мови раніше, ніж вона опановує синтаксисом думки» (ТАМ САМО, с. 94).

У процесі онтогенезу слово і думка зливаються, набуваючи монолітної єдності, дарма що їхній зв'язок стає складним і почасті суперечливим (КОСТЮК, 1959). В ситуації психічного розладу вони можуть розпадатися. Це стає очевидним при шизофренії, коли комунікативна функція мовлення відривається від поняттєвої. «Відбувається інтенсивне смислоутворення, яке призводить до того, що всі об'єкти зовнішнього світу втрачають елементи свого об'єктивного значення» (ШОСТАКОВИЧ, ЛИТВИНЦЕВА, & ГУЛЬДАН, 1977, с. 145). Хворий використовує слова, спираючись на іншу систему значень, особливо коли слово вживається у переносному значенні (КОЗУЛИН, 1990).

Чи не є змодельована суперечність висновків природною властивістю елементарної одиниці людської психіки? Йдеться про психічний антагонізм, який можна визначити як нормальний стан, обтяжений невротичним розладом.

Л.С. Виготський і Ж. Піаже відображають по половині цього стану й локалізують на старті психічного розвитку. Жодному не вдається цілісно відобразити початковий стан дитини. Відтак до феномену егоцентричного мовлення вони приходять протилежними шляхами. Абсолютизація значення «половинок» викликана тим, що вчені у своєму дискурсі наштовхуються на психічну суперечність, яку можна назвати станом *абсурду*. Л.С. Виготський розуміє абсурд під кутом «аутичної соціальності», Ж. Піаже – «соціального аутизму». Обґрунтувати єдність цього «оксюмору» видається безперспективною задачею. Вчені розбивають абсурд на окремі скульптури, тоді як пізнання абсурду можливе винятково у монолітній контрапунктній формі (МАЗЯР, 2019б).

У розумінні шляху соціалізації Ж. Піаже йде від аутичності до логіки, Л.С. Виготський – від інтерпсихічної дії до формування інтрапсихічної структури. Теоретичний антагонізм назагал притаманний психології. С.Л. Рубінштейн відстоює положення про заломлення зовнішніх впливів через внутрішні умови (РУБІНШТЕЙН, 1959), О.М. Леонтьєв – про заломлення внутрішніх процесів через зовнішні впливи (ЛЕОНТЬЄВ, 1959; 1972). Це відбувається тому, що фізіологічна суть психічного акту лишається за

скобками психологічних досліджень. Звідси НЕМОЖЛИВІСТЬ ВСТАНОВИТИ ПОЧАТОК І КІНЕЦЬ ПСИХІЧНОГО АКТУ, ОСКІЛЬКИ ВІН СТАНОВИТЬ КОНТРАПУНКТ.

Дискусія приречена на незавершеність: кожна зі сторін має експериментально підтверджені аргументи на власну користь. Натомість слід говорити **не про єдність протилежностей психічних процесів, а про єдиний психічний процес**. Не існує внутрішнього конфлікту, а є бінарна елементарність психічної суперечності (Валлон, 1956), онтологічно вкорінена опозиційність (Калина, 1997), яка дискретно усвідомлюється суб'єктом як конфлікт, суть якого абсурд. А. Уоттс зауважує: «Необхідно побачити, що проблема, яку ми намагаємося вирішити, абсурдна» (Уоттс, 1997, с. 29). Але проблема здається абсурдною тільки тому, що у певний момент ми усвідомлюємо абсурд як такий.

РЕЗЮМЕ

Когнітивна сфера людини формується у процесі онтогенезу взаємообумовлених процесів мовлення і мислення, які є результатом інверсії рефлекторної системи тварини. Друга сигнальна система – перевернута форма першої.

Елементарною когнітивною одиницею психіки людини виступає знак, який належить розглядати в якості інверсії тваринного сигналу. Його відмінність у тому, що він збудований за принципом психічного антагонізму, який запускає інтелектуальний розвиток особистості і тільки в окремих випадках стає невротичним розладом.

СИГНАЛ І ЗНАК

БІОЛОГІЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ЛЮДИНИ

Положення про психічний абсурд людини лежить на поверхні фізіології. У поглядах І.П. Павлова йдеться про першу і другу сигнальні системи, які є антагоністами, але працюють спільно. В результаті отримуємо заломлення першосигнальних імпульсів через другу (знакову) систему саморегуляції, що забезпечує унікальний зміст знаків. Тому в інтелектуальному розвитку дитина виходить не із законів формальної логіки, але йде до логіки, точніше, *її ведуть до неї*, позаяк логічні закони суперечать суті синтезу першої і другої сигнальних систем.

Стартом психічного розвитку є абсурд, який у ситуації невротичного розладу належить нівелювати. Натомість вчені таке нівелювання розглядають як *початок* психічного аналізу, а тому його раціоналізують. Інверсія психічного розвитку підміняється процесом «поступовості» змін, які загострюються під час вікових і соціально-психологічних криз.

Б.Ф. Поршнєв вирішує проблему мислення і мовлення у зв'язку з питаннями філогенезу. Розвиток людини, на його думку, – це не поступова еволюція психіки, а *революційні зміни у психіці*. В їхній основі лежить принцип інверсії психічного розвитку: **мислення треба розглядати як перевернутий інтелект тварини, а мовленнєвий знак – як перевернутий сигнал**. Людська психіка за формою і змістом протилежна тваринній, адже «...на відміну від тварин, психіка людини вся задається ззовні і вся її структура підлягає засвоєнню» (Гальперин, 1966а, с. 44). Найбільш виразно це представлено у культурно-діяльнісній концепції дослідження особистості (Москаленко, 2019а).

Л.С. Виготський правий, що соціальний аспект мовлення первинний. Знакова система нав'язується дитині в якості конкурента першій сигнальній системі і стає домінантною. Але й Ж. Піаже має рацію, коли моделює «аутичне мислення», позаяк знакова система не вроджена, а створює проміжний стан, який є *первинною інверсією першої сигнальної системи*. Суть

психічного абсурду людини складно збагнути тому, що ІНВЕРСІЯ ПЕРШОЇ СИГНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ПОДВІЙНА. *Психічний процес олюднення починається на стадії інверсії інверсії (вторинної інверсії), коли саморегуляція повторно вивертається у протилежну форму. У філогенетичному вимірі людину не можна назвати антитвариною, оскільки ЛЮДИНА – АНТИТЕЗА АНТИТВАРИНИ.*

Подвійне заперечення не повертає початкову тезу. У психічному аспекті «вивертання вивернутого» має інший результат, який відрізняється від початкового настільки, що стає *невпізнаним*. Якщо перша інверсія залишає можливість впізнавати феномен за принципом протилежності, то друга інверсія розчиняє протилежність у категорії «інакшого». Інверсія забезпечує *видові відмінності*. Це означає, що еволюційна відстань між твариною і людиною становить два (!) види. **Перший – антитварина, другий – антитеза антитварині.**

Між твариною і людиною простягається некомпенсована прірва психічного розвитку. Повертаючись до полеміки вчених, маємо підстави припускати, що *Ж. Піаже ідентифікує антитваринний стан дитини, а Л.С. Виготський показує процес формування його антитези, що, втім, однаково об'єктивується в егоцентричному мовленні дитини.*

ПРОБЛЕМА ЗНАКУ У ПСИХОЛОГІЇ

Схема подвійної інверсії показує складну і внутрішньо суперечливу траєкторію психічного розвитку людини. Це виявляється через абсурд, який є антагоністом рефлекторного принципу реагування. Інверсія синкретично утворених бінарних структур (абсурду) призводить до фізіологічної необхідності диференціювати психічний матеріал (дезабсурдизація). Мовлення та мислення формуються і функціонують в якості інструмента дезабсурдизації. Егоцентричне мовлення і мислення у концептуальних поглядах Л.С. Виготського і Ж. Піаже є первинною спробою досягти дезабсурдизацію. Це можна кваліфікувати як формування антитези антитварини.

Еволюційне призначення егоцентричного мислення полягає в окресленні меж першосигнальних імпульсів, у гальмуванні частини абсурдної реакції, що раціоналізує її, наближає до рефлекторного зразку, робить однозначною для суб'єкта. Адже абсурдна реакція є результатом сполучення імпульсів, що призводить до втрати однозначності дій. «Очищення» імпульсу від психічних напруг стає фізіологічною потребою. З цієї точки зору, мислення відтворює первинний антагонізм центрів збудження ще на врівноважувальній стадії парабіозу, а в психотерапії забезпечує здійснення остаточного «вибору» між ними. У Ж. Піаже цей процес завершується формуванням соціалізованого мовлення і логічного мислення, у Л.С. Виготського – переведенням зовнішнього мовлення у внутрішнє (МАЗЯР, 2019Б).

Отже, психічне функціонування людини вирізняє здатність продукувати абсурд (здвоювати антагоністичні реакції). Тому на риторичне питання О.Ф. Бондаренка: «Балаган абсурду вічний. Але чи варто купувати на нього білет?» (БОНДАРЕНКО, 2001, с. 181) правильною буде відповідь: суб'єкт приречений отримати білет на «балаган абсурду», оскільки це *єдина* перепустка у площину людської комунікації.

Психіка тварини не формує тривкі абсурдні зв'язки. Вона їх нівелює вже на першій фазі ультрапарадоксальної стадії парабіозу. *Абсурдність як здатність зв'язувати дві реакції в єдину форму, одна частина якої усвідомлюється (збуджена), а друга – не усвідомлюється (загальмована), є базовим принципом психічного функціонування людини.* Природно абсурд набуває форми контрапунктного консонансу. За його втрати утворюється дисонанс – і тоді абсурд стає доступним для усвідомлення.

Одна з фундаментальних проблем психології – відсутність єдиного теоретичного поля для аналізу, точніше, відсутності елементарної психічної одиниці аналізу. Не вирішивши цього завдання у докризовий період, психологія переключається на аналіз крупних конструктів на кшталт мотивів, відносин, цінностей. Слабка сторона такого підходу полягає у відсутності єдиного критерію аналізу того чи іншого конструкту. Ця проблема починає вирішуватися у концепціях знаку Л.С. Виготського (РАДЗИХОВСКИЙ, 1985) через показ взаємозв'язку мовлення і

мислення, який об'єктивується у значенні слова (Выготский, 1934; 1960), та особистісного смислу (Леонтьев, 1975).

Вирішення проблеми обмежується констатацією системних характеристик знаку. Не здійснюється аналіз його структури, не вивчається функціональна специфіка, не досліджується генезис, механізми та етапи формування. Оскільки природа знаку не розкрита у зв'язку з фізіологічною інтерпретацією генезису мовлення, він лишається в межах спекулятивних припущень і не стає основою вирішення психологічної проблематики.

Поготів Л.С. Виготський закладає спірні положення у культурно-історичну теорію розвитку людини. Зокрема, виходить з ідеї перетворення натурального ряду психіки у культурний за посередництва знакової системи. А.В. Брушлинський слушно зауважує: вищі психічні функції формуються на основі нижчих, проте натуральні процеси не можуть утворювати склад вищих форм поведінки. «Вищий ступінь у розвитку не змінює, а «знімає», тобто заперечує, нижчу, але заперечує, не знищуючи її, а укладаючи в собі як складовий момент... Водночас вищі психічні функції специфічні, розвиваючись на основі використання слова-знаку. Завдяки цьому з'являються нові «поєднання», комбінації, організація і «спрямованість» нижчих функцій» (Брушлинский, 1966, с. 129). Знак необхідно розглядати у зв'язку з фізіологічними процесами, але знаки стають винятково одиницями когнітивного функціонування.

Дискусія Ж. Піаже і Л.С. Виготського – це спроба на підставі спостережень й експериментальних досліджень, але без опори на фізіологію вищої нервової діяльності встановити, що є провідним при формуванні другої сигнальної системи – мовлення чи мислення. Л.С. Виготський відстоює положення, що обидва феномени мають різне генетичне походження і деякий час розвиваються автономно.

То чому мовлення і мислення єднаються в одному психічному процесі? Психологія повинна знайти необхідні й достатні обставини для такого фізіологічного єднання. Адже воно є новим еволюційним утворенням, що передбачає заборону попереднього принципу психічного функціонування.

Причину недостатньої уваги до проблеми знаку слід вбачати у зв'язку психологічної теорії з рефлекторною. Цей зв'язок,

дарма що непрямо, передбачає ототожнення знаку і рефлексу. Знак стає ніби зайвою категорією. Щоби додати рефлексу потрібної (знакової) гнучкості і спонтанності, І.П. Павлов допускає існування вродженого рефлексу свободи (Павлов, 2001). Таким чином поєднується непоєднуване – рефлекторна реакція і вроджена можливість її відмінити. Здійснюється парадоксальна спроба помножити рефлекторну теорію на раціональність свідомості й отримати довільність людської поведінки. Але це вкотре засвідчує, що психічна діяльність людини і здатність здійснювати мислительні операції є результатом не рефлексу, а принципово іншого нервово-психічного процесу.

Необхідно пояснити, яким чином відбувається перехід від першосигнальної системи саморегуляції до другосигнальної – знакової. Психології належить відповісти на питання: **чому і як сигнал тварини еволюціонує у знак людини?** Натомість відповідь заговорена розробниками діяльнісної концепції розвитку психіки. Проблему мовлення зміщують на периферію. Це можна пов'язати з ідеологічними установками радянської психології, яка підтверджує положення про вирішальну роль праці у філогенезі людини (Смирнов, 1975; Хомджян, Токарев, & Анцыферова, 1974). Психологія діяльності підминає психологію мовлення і мислення, тоді як повинна бути одним з її наслідків.

ІНВЕРСІЯ ПОЛОЖЕННЯ ВИГОТСЬКОГО

Після смерті Л.С. Виготського науковці спробували пояснити механізми та закономірності розвитку мовлення, визначити його функціональне призначення, процесуальні властивості, показати зв'язок із формуванням смислової сфери. Натомість його задуми перевернули доріжки догори дригом.

Головним ревізіоністом стає О.М. Леонтьєв: «...положення Л.С. Виготського про те, що свідомість є продуктом мовленнєвого спілкування дитини в умовах її діяльності у відношенні до його зовнішньої дійсності, необхідно *перевернути*: свідомість дитини є продуктом її людської діяльності у відношенні до об'єктивної дійсності, що здійснюється в умовах мови, в умовах

мовленнєвого спілкування» (ЛЕОНТЬЕВ, 1998, с. 122). Підставою є положення, що дитина функціонує у соціальному оточенні, яке нав'язує умови психічного реагування, зокрема й мовлення. Останнє є фундаментом психічного розвитку. Але ж ключове питання якраз полягає у з'ясуванні того, як такий фундамент утворюється і чому, не маючи безпосередньої генетичної детермінації, домінує над генетично обумовленою першою сигнальною системою?!

Натомість О.М. Леонтьєв розглядає проблему психічного розвитку людини, яка вже говорить. Мовлення його цікавить як *наявний* інструмент психічної саморегуляції, а не мета психічного розвитку. «Відв'язування» мовлення від свідомості породжує концепції, у відповідності з якими свідомість може існувати без мовлення (ЧАЛИДЗЕ, 1991).

Причина такого «перевороту» полягає у тому, що О.М. Леонтьєв забігає вперед і цікавиться питаннями наповнення психіки конкретним змістом. На його думку, діяльність стає матрицею психічного розвитку, тоді як ми вважаємо мовлення основним його механізмом. Якщо зміст психічного розвитку – це предмет переважно педагогічної науки (на що значною мірою зорієнтована радянська психологія), то механізм – предмет психології.

Відбувається зближення проблеми діяльності і знаку (ПОЛТОРАЦКИЙ, & ШВЫРЕВ, 1970). Знак формується у діяльності, але як і чому він взагалі виникає? Однак головне зауваження у тому, що знак будує діяльність; без нього діяльність з'явитися не може. Без знаку діяльність залишається тваринною працею, точніше, маніпулюванням із предметами. Така праця спостерігається у приматів роду капуцинових, які впродовж тисяч років використовують каміння задля розколювання горіхів, копання землі та інших дій без з'яви свідомості, мовлення і мислення.

Існують підстави не погодитися з положенням про початкову Автономію мовленнєвої й інтелектуальної діяльності людини (ВЫГОТСКИЙ, 1934; КОСТЮК, 1959). Ці процеси «зливаються» з початку, але їхня монолітність є очевидною згодом, коли мовленнєва діяльність стає повноцінною. Н.К. Одуєва доречно зауважує: «Крик, гуління, лепет, що згадуються Виготським, дійсно не можуть бути віднесені до вираження мислення. Але вони не є і формами

мовлення. Це – домовленнєві засоби спілкування» (ОДУЄВА, 1963, с. 101). На користь такої версії свідчить той факт, що пропуск сензитивного періоду до семи років створює умови, за яких подібне «злиття» не може відбутися (синдром Мауглі). Вторгаючись в інтелект немовляти, слово відмінює тваринну інтелектуальну дію як таку і переводить її у режим мислення. Слово стає винятковим для вироблення і згасання всіх умовних рефлексів у людини (ЧУПРИКОВА, 1967). Друга сигнальна система формує настільки потужну опозицію першій, що це дає підстави протиставляти біосферу та ноосферу (ВЕРНАДСКИЙ, 2002).

Л.С. Виготський стверджує, що у дітей раннього віку розвиток мовлення значною мірою відбувається поза зв'язком з інтелектуальними операціями, а мислення не вимагає мовленнєвого супроводу (ВЫГОТСКИЙ, 1934). Враження про дискретний характер їхнього злиття виникає тому, що мислення і мовлення оцінюються на етапі вже сформованої антитези антитварини (вторинної психічної інверсії), тоді як на попередньому етапі – антитварини – мислення і мовлення є одним психічним процесом. Це питання ступеня сформованості знакової системи, кількісного показника її розвитку.

Наявність жестової мови відображає положення про те, що знакова система здатна функціонувати за межами звуків. Об'єктивація єдності мислення і мовлення через невербальні форми пізнання і лепет лише здається вагомою. Її сутність полягає у рефлексорній невизначеності суб'єкта, зіткненні багатьох центрів збудження, що не дозволяють визначитися з імпульсами без мовленнєвого (другосигнального) гальмування частини з них.

Жестова мова людей і вищих приматів є абсолютно різною. Помилка їх ототожнення базується на сприйманні мовлення, зокрема, жестової мови, винятково як способу передачі інформації. Жест у тварини стає еквівалентом рефлексу, тоді як у людини набуває іншого значення. Спосіб інформування і кількість переданих біт інформації виявляються другорядними. Першочергового значення набуває *форма конструювання інформації*, яка дозволяє людині виходити на абстрактний рівень мислення.

Питання в тому, яка природа абстракції, що робить її, власне, абстракцією, а не рефлексом?

Коротка відповідь: АБСУРД.

Абсурд як умова психічного функціонування позбавляє людину рефлекторної визначеності, але не позбавляє від необхідності реагувати. На місці тваринної рефлекторної реакції у людини виникає синкретичне здвоювання імпульсів і спроби встановити їхні відмінності, що породжуються інертним ультрапарадоксальним станом. У цьому нервово-психічному акті мислення і мовлення з'єднуються. Мовлення стає інструментом формування і диференціації абсурду.

Рефлекторна діяльність тварини – це пошук відомих стимулів і *майже* невідворотне реагування на них. Натомість дитина під дією знакової системи дорослих опиняється у ситуації, коли першосигнальне реагування повсякчас гальмується. Основною проблемою стає необхідність диференціації психічного стану при зіткненні антитетичних сигнальних систем. Місце рефлексу займає протилежна їй синкретична реакція, що інтегрує мало не будь-які нетотожні імпульси. Але й ця реакція згодом потрапляє під дію інверсії і змушує індивіда до диференціації психічного матеріалу. Відбувається «повернення» до рефлекторної визначеності психічної реакції.

У психічній організації дитини принциповим є синкретизм сприймання, а не позамовленнєве мислення або позамислиннєве мовлення. У дорослому віці синкретизм найбільш виразно простежується у метафоричності мовлення (ПАВЛОВА, 1998).

Метафора і рефлексія становлять континуум, де перше «зліплює» нетотожні когнітивні елементи, друге – «розриває» їх із метою «зліплення» нових метафор (когніцій, смислів). Не дарма за метафорами визнають «невичерпне джерело ресурсів для побудови нових семантичних просторів» (ВАЧКОВ, 2003, с. 24). При глибоких психічних розладах хворі нездатні правильно синтезувати когнітивні елементи. При шизофренії мовлення часто-густо розірване, що вказує на адекватний початок мислительного процесу, однак його продовження інкогерентне. При псевдодеменціях відповіді на дражливі питання носять абсурдний характер: «...вони [відповіді – О.М.] даються, хоча і в площину запитання, але ніби повз нього» (ЗАВИЛЯНСКИЙ, & БЛЕЙХЕР, 1979, с. 20). Це –

нездатність синтезувати елементи у відповідності до правил формальної логіки. Відповіді лишаються на рівні «вільного асоціювання».

Важливе припущення: полягає у тому, що на етапі розвитку антитварини немає мислення і мовлення у класичному трактуванні, а є їхня антитеза. В основі тваринної антитези лежить ще не знакова система, а потреба диференціювати абсурд. Мисленням і мовленням вони стануть, коли об'єднаються у симультанному процесі (МАЗЯР, 2019Б).

ВІДМІННОСТІ СИГНАЛУ І ЗНАКУ

Концепція прибавки другої сигнальної системи І.П. Павлова і концепція злиття інтелектуальної діяльності та мовлення Л.С. Виготського – це крок до «перекриття» Декартової прірви, але механізм цього процесу не до кінця розкритий. Операція додавання мовлення до тваринного інтелекту неможлива, оскільки передбачає не механічне вдосконалення процесу сигналізації, а створення принципово іншої форми комунікації. Тому Б.Ф. Поршнев зазначає: «...вторгнення у вищу нервову діяльність специфічних систем людського спілкування не є ні прибудова, ні надбудова над попередньою. Це ПЕРЕВОРОТ» (ПОРШНЕВ, 1966, с. 130).

Інтелектуальну діяльність тварини слід розглядати не як майданчик для розвитку мислення людини, а як біологічну перепону, яку Ното sapiens належало *зламати*. Еволюційний підхід зосереджено на прокладанні містків між інтелектом тварини і мисленням людини, скорочення дистанції, що у науковій літературі почасти набуває антропоморфної стилістики (ДУНАЕВСКИЙ, 1926; КРУШИНСКИЙ, 2006; ЛАНГЕ, 1996; НИКОЛЬСКАЯ, 2011).

Природничі науки рухаються у фарватері положення про «вдосконалення» психічної саморегуляції людини, зокрема розвиток інтелектуальних здібностей до рівня абстрактного мислення. В. Чалідзе, зокрема, припускає наявність у тварин передмови, а всю проблему зводить до техніки комунікації (ЧАЛИДЗЕ, 1991). Навіть деякі класики фізіології схиляються до того, що «...керуючись деякою аналогією із самими собою, ми

припускаємо, що тварини – принаймні вищі – володіють свідомою психічною діяльністю» (БЕХТЕРЕВ, 1913, с. 3). Але як було сказано, проблема не у передаванні інформації, а у способі її обробки. Слід зосередитися на встановленні *відмінностей* між сигнальними системами тварини і людини. Не стирати межі їх інтелектуальних відмінностей, а фіксувати еволюційну розвилку, після якої людина неухильно виокремлюється у тваринному світі (МАЗЯР, 2018А).

Відмінність людини від тварини полягає у користуванні знаковою системою, яка набуває *семантичного значення*. До основних семантичних властивостей відносимо здатність акумулювати суперечливий зміст і *неостаточну сформованість* знаку. Це визначає специфіку мислення, його одночасну варіативність і раціональність.

У порівнянні з рефлексом знак значно більш тривке і пластичне утворення психіки. Цілеспрямованими діями рефлекс можна достатньо легко зламати, сформувавши іншу реакцію. Натомість заміна знаку відбувається складніше і за іншими принципами, адже **знак не ламається**. Знак можна «уточнювати», «коригувати».

І.М. Сеченов вважає: «Думка є перші дві третини психічного рефлексу» (СЕЧЕНОВ, 1952, с. 155). У такий спосіб фізіолог, з одного боку, зберігає природу рефлекторного акту, а з іншого, – показує його варіативність в останній третині, яка у процесі мислення стає очевидною. Ця «третина рефлексу» – зона свободи реагування, потенціал для психічних змін. Тож некоректно говорити, що рефлексія є актом «фіксації думки в розумі» (КОЛЛЕН, 1997, с. 131). Рефлексія фіксує не думку, а її частину, і тим самим думку руйнує, створюючи умови для з'яви нової (ХАЙДЕГГЕР, 1991).

Психотерапія стає боротьбою смислів терапевта і клієнта, які презентують окремі знаки, що є природно несформованими, мають унікальний суперечливий зміст і вимагають доформування. Адже смисл тільки й може утворюватися у діалозі (МИХАЛЬЧУК, 2004).

Л.І. Божович пов'язує тривалість психоаналітичного лікування з перевихованням невротика, для якого психоаналіз стає релігією, яка дає вихід внутрішньому конфлікту (БОЖОВИЧ, 1968). 3

такою оцінкою не можна погодитися, позаяк психоаналіз полягає не у нав'язуванні клієнту смислів терапевта, а допомагає розібратися з власними невротичними смислами. Психоаналітик працює з трансферами клієнта й аналізує та запобігає контртрансферним реакціям, які справді є прихованими форми навіювання (МЕНИНЖЕР, & Лиф, 1998; РУДИНЕСКО, 2008; САНДЛЕР, ДЕР, & ХОДЛЕР, 2007; ТОМЭ, & КЭХЕЛЕ, 1996А; 1996Б).

ТРИУМФ АНТРОПОМОРФІЗМУ

Мислення – одна з найскладніших науково-психологічних проблем. Причина – належним чином не розкрита природа знаку, а сам знак не прийнятий в якості елементарної психічної одиниці. Тому класифікації мислительних операцій здійснюються за формальними характеристиками і послідовністю розвитку. Мета класифікацій – прокладання еволюційного містка між інтелектом тварини і людини, що зводиться до утвердження положення про наростання другої сигнальної системи у психічній регуляції, раціональність й абстрактність інтелектуальних дій.

Натомість мислення тільки й може бути поняттєвим (абстрактно-логічним), дарма що різного ступеня адекватності. Легковажне приписування тваринам чуттєво-образного і технічного мислення є виявом антропоморфізму. Ця тенденція започаткована ще Ч. Дарвіном (ДАРВИН, 2001). Немає достатніх підстав говорити навіть про «конкретне елементарне мислення вищих приматів» (ЛАДЫГИНА-КОТС, 1965). Людина може перевести продукт чуттєво-образного і технічного мислення у понятійне, але тварина не здатна цього зробити. Власне, у чуттєво-образному і технічному мисленні людини вже закладена понятійність, тоді як у тварин вона відсутня. Понятійне мислення має такі якісні характеристики, які не можуть бути отримані жодними кількісними змінами інтелектуальної діяльності тварини. Відтак помилково приписувати тваринам мислення у будь-якій формі (МАЗЯР, 2018А).

Експериментальні дослідження інтелектуальної діяльності окремих видів птахів нібито показують здатність вирішувати складні задачі пошуково-орієнтувального характеру методом

проб і помилок, здійснювати причинне й аналогічне міркування (каледонська ворона) (TAYLOR, HUNT, HOLZHAIDER, & GRAY, 2007 SEPTEMBER 4; TAYLOR, HUNT, MEDINA, & GRAY, 2009 JANUARY 22), логічні операції включення (сіра африканська папуга) (MIKOLASCH, KOTRSCHAL, & SCHLOEGL, 2011, JUNE 22). Це дає підстави обґрунтовувати положення про аналогію між мисленням людини й інтелектуальною діяльністю тварин. Суть порівняльної психології полягає у пошуку точок дотику, які стають когнітивним мостом між людиною і твариною. Тому вчені схильні фіксувати у тварин еквіваленти людської психіки, які вирізняє примітивність і недорозвиненість.

Заклик щодо обережності встановлення спадкоємності у ряду тварина – людина (ХАЛЕЦКИЙ, 1970) поступається спокусі знайти простий еволюційний перехід між ними. Подекуди вчені вбачають аналогії навіть у важких психічних розладах (психозах), дарма що зауважують: «психопатологічні» розлади, які ми спостерігаємо у тварин, лише у спрощеному, елементарному вигляді нагадують відповідну патологію людини. Отримані нами дані лише з обережністю можуть бути використані для психіатрії. Проте надмірна стриманість щодо експериментальних психозів також неправильна» (БРАТКО, ВОЛКОВ, КОЧЕРГИН, & ЦАРЕГОРОДЦЕВ, 1969, с. 340-341). Проблема якраз у тому й полягає, що пошуком «переходу від мавпи до людини» не можна виправдати проведення подібних паралелей.

Спокуса проводити аналогії між інтелектом тварин і людини обумовлена фіксацією зразків складної інтелектуальної поведінки на кшталт будівельної діяльності мурах, бджіл, птахів, бобрів. Виникає думка пов'язати тваринні інстинкти з можливістю розвинути абстрактне мислення. Вчені спрямовують сили на «підвищення» IQ окремих тварин. У процесі стирання інтелектуальних меж неминуче губиться специфіка мислення. Наукова задача полягає у встановленні некомпенсованої відмінності між тваринним і людським інтелектом. Це треба робити хоча би тому, що може виникнути прірва між психікою приматів і рештою високоорганізованих тварин (ШОРОХОВА, 1966). Все одно доведеться шукати акт переривання тривіального ходу еволюції.

Процесуальна і результативна схожість інтелектуальних дій не може слугувати доказом тотожності. Окремі види птахів і ссавців наділені надзвичайно ефективним, проте *рефлекторним*

впізнанням рішення під час маніпулятивних дій із предметами. У людини теж є такий вид розуміння, який не потребує мислення (ЗНАКОВ, 1991). Однак тварини демонструють здібності лише у межах першої сигнальної системи, що доступне людині. Розташовуючи мислення у першій сигнальній системі, ми *відмінємо* колишній рефлекторний принцип орієнтувально-пошукової діяльності. Розуміння тваринами причини дій, здатність проводити аналогії руйнує принцип рефлекторного реагування і призводить до втрати екологічної ніші. Зміна сигнальної системи є початком з'яви нового виду.

ПРИРОДА ІНСАЙТУ

Інсайт вищих тварин – це раптове *впізнання* доцільної дії на підставі досвіду. Такий тип впізнання називають симультанним (ОРФЕЕВ, & ТЮХТИН, 1978). У складній ситуації діставання банану шимпанзе обертається не в пошуках ящика, який зробить її вищою у відповідності з попереднім планом дій (якщо тільки не вироблено відповідний рефлекс). Шимпанзе не осмислює корисність ящика, а *впізнає* її на підставі досвіду. Такі інтелектуальні дії можна кваліфікувати як не «мені потрібен ящик для вирішення задачі», а – «можна залізти». Шимпанзе не має понятійного розуміння ящика і не може наказати «взьми ящик!» або «ящик!». Тварина може сприймати словесні команди тільки у межах рефлекторного реагування.

Вигуки і похвалювання при впізнанні слід трактувати саме як реакцію впізнання. З боку тварин констатуємо швидке формування рефлексів, здатність до «впізнання» і комбінування дій. Як висловився І.П. Павлов, мислення мавп ручне, його можна бачити у вчинках і діях тварини (ШОРОХОВА, 1966). Якщо мавпа «аналізує» і «синтезує» винятково ті елементи, які перебувають у межах зорового контакту, то навіть у дитини це вже не єдине джерело мислення (ОДУЕВА, 1963). «Невиражене ще не є думка, воно може бути почуттям, емоційним ставленням, але не мисленням» (Соколов, 1968, с. 102). Себто «німоти думки» (Михайлов, 2005) бути не може. Думка вимагає слова.

Висловлюється припущення, що діставання палкою банану є актом розуміння, а діставання палкою палки, за допомогою якої можна дістатися банану, – актом узагальнення. «...і розуміння, і узагальнення у тварин засноване тільки на досвіді. Вони уловлюють правильність подій, що призводить до утворення асоціативних ланцюгів, що включають майбутні наслідки. Це далеко від ідеальної моделі у мозку для майбутньої дії, що властиво людині і лиш *умовно* може бути позначено як розуміння» (Дубинин, 1980, с. 83). Наголошуємо, тільки умовно. Справжнє розуміння позначається на здатності екстраполювати «відкриття» у нову ситуацію, тобто зробити це знання абстрактним, а не жорстко прив'язаним до конкретного типу ситуацій. Зокрема, це доведено на прикладі малювання у дітей і приматів (Мухина, 1983).

Математично це можна описати так. Тварина здійснює короткотривалий вихід зі стану «1» (прямого рефлексорного реагування) у стан «2» (парабіоз, коли у стані збудження виявляються два нервово-психічних центри). Створюється прецедент для ухилення від тривіального реагування і «вибору» реакції з числа неадекватних дій у сподіванні, що одна з них виявиться корисною і закріпиться.

Тварина здійснює не інтелектуальну дію за аналогією як складний умовивід. Аналогічне мислення тварини є впізнаванням схожості явищ та процесів і комбінування дій (Мазяр, 2018б). Натомість у людини аналогія є основою для інтелектуальної операції (Третяк, & Гомонюк, 2018), яка перетинає такі когнітивні межі, що отримуваний продукт може не мати очевидного зв'язку з власним праобразом. У дітей до 5 років також правильна реакція формується у дії, випереджаючи здогадку (Рамишвили, 1966), але людське впізнавання має іншу природу. Адже разом із симультанним можливе сукцесивне, або послідовне впізнавання (Орфеев, & Тюхтин, 1978), яке передбачає поетапне розгортання когнітивного процесу, власне мислення. Ці відмінності перегуковуються з тим, що можна назвати константним і варіативним асоціюванням. Якщо у тварин перше домінантне, а друге – факультативне на рівні формування неадекватних рефлексів, то у людини здатність до варіативного асоціювання представлена настільки, що виникають помилки навіть у ситуації знання правила (Шевапєв, 1966б).

Варіативне асоціювання може заміщати константне, тоді як тварини приходять до варіативного «асоціювання» (рефлекторного реагування) тільки після невдач із застосуванням константного.

Тварина може помилятися у діях, але людина, крім помилки, може продукувати *дурницю*. Останнє слід розглядати не як неефективний неадекватний рефлекс (це помилка), а як вироблення *іншої* нервово-психічної реакції. Така реакція суть збудження центрів, які не включені у процес парабіозу. Це суто людська здатність до творчості, яка однаково може призводити до розвитку здібностей, психічних розладів і буденної дурниці. Не дарма їх інколи змішують (ЛОМБРОЗО, 1892).

ПРИРОДА ЗНАКУ

Знак протилежний до тваринного сигналу, тому що вказує на об'єкт, не маючи з ним природного (генетичного) зв'язку. Знак має штучне походження й уникає іконічної подібності з об'єктом. Наявність іконічності (наприклад, у жестовій мові) є відбиттям умови примітивної побудови взаєморозуміння, тоді як призначення знаку – бути незрозумілим для сторонніх (чужих).

Знакова сигналізація *ієрогліфічна* за суттю. Тому існує таке різноманіття мов і діалектів, субкультурної і професійної лексики. Знакова система перебуває у стані безперервного розвитку і трансформації.

К. Прібрам ідентифікує знаки як іконічні символи, а символи – як знаки у тлумаченні Б.Ф. Поршнева. Звідси плутанина і неточності: «Нервова організація знаків і символічних процесів відмінна: знаки стають комунікативними діями, що залишаються незмінними у великому діапазоні контекстів; символічні комунікації майже повністю залежать від контексту, в якому зустрічаються символи» (ПРИБРАМ, 1975, с. 366). Смыслового навантаження набувають лише символи на основі застосування в минулому. Трохи нижче автор остаточно заплутує читача: «Людський мозок у логіко-граматичному мовленні зводить разом знак і символ» (ТАМ САМО, с. 410). Такого «зведення» не сталося би за умови розуміння бінарного характеру елементів структури сигнальної

системи людини, а відтак протиставлення тваринного сигналу і людського знаку, не змішуючи в останньому відмінні феномени.

Помилка К. Прібрама полягає у механістичному підході до проблеми сигналізації у системі психічної саморегуляції. Подібне бачення «ідеального» продукту (мислення) характерне навіть для корифеїв фізіології. І.М. Сеченов, наприклад, вважає, що абстракція, дарма що обов'язково має чуттєве коріння, може посилюватися до втрати зв'язку із фізіологією індивіда і набуває форму думок та ідейних станів (Будилова, 1966б).

Погляд Поршнева

Розвиваючи погляди Б.Ф. Поршнева (Поршнев, 1966; 1974), нами сформульовано припущення: знакова сигналізація виникає як потреба у досягненні *соціальної ідентичності* (приналежності до групи, яка використовує унікальну знакову систему) і *внутрішньогрупової диференціації* (одночасному протистоянні сутестії членів групи). Реалізація першого і другого завдання стають можливими за умови відміни рефлекторного реагування. Індивід стає спроможним опиратися як принципу рефлекторного реагування, так і соціальному тиску через здійснення *контрсугестії*. Знакова система спонукає до поведінкового експериментування, що є об'єктивацією суперечливого змісту знаку, який прагне до встановлення монолітності, але залишається незавершеним.

Б.Ф. Поршнев доводить, що знакова система будується на основі процесів синонімії й антонімії. Будь-який знак має багато синонімів, теоретично безліч, якщо синонімами вважати не тільки слова, а речення і тексти. Проте антонім можливий тільки один. Знакова система продукує тотожність знаків (синонімію) і водночас диференціює їх і виставляє межі у формі опозиції (антонімію).

Ми розходимося у поглядах з Б.Ф. Поршневим щодо того, що знак має точний еквівалент: «Кожне вимовлене, написане або подумане слово тим самим забороняє або «відгальмовує» значну кількість інших слів. Можна сказати, що воно перебуває в антагонізмі з будь-яким іншим словом. Серед них є слова дуже

близькі по формі або по значенню, здатні надати подальшому протіканню мовлення хоч трішки іншого напрямку. Здійснюється безперервний відсів і витіснення всіх варіантів. Заперечуючи всі інші слова, слово зростається зі своїм єдиним і точним смыслом. Нечіткість у виборі слів відповідає раннім стадіям у розвитку дитини, у розвитку інтелекту й освіти» (ПОРШНЕВ, 1966, с. 132).

Таке зростання в принципі не може відбутися. Дитина може відчувати труднощі у доборі слів, але й у дорослому віці труднощі не зникають. Дорослих вирізняє тільки вищий ступінь розуміння похибки і досвід користування знаковою системою. Натомість жодних сумнівів у смислах не мають хіба що патологічні суб'єкти через брак когнітивної свободи в їхньому продукуванні. У нормі можемо говорити про ступінь стійкості зв'язку слова і смислу, але не про зростання. Розвиток у тому й полягає, щоби постійно ускладнювати смислові конструкції (МАЗЯР, 2019А). Показник розвитку – наростання сумніву у власній адекватності, зокрема семантичній.

Синонім ніколи не стає точною заміною знаку. Теорія НЛП розгортає цю неоднозначність у положення щодо логіко-семантичних відношень у мовленні (БЭНДЛЕР, & ГРИНДЛЕР, 1999). Навпаки, чим ширший текст й уточнення, тим більша кількість відмінностей фіксується між синонімами. Через внутрішню суперечність будь-який знак не має вичерпного й однозначного тлумачення.

Знак невичерпний для трактування. У цьому криється розгладка незбігу процесів мовлення і мислення. Питання не в тому, що мовлення настільки бідне, що виявляється нездатним адекватно презентувати продукти мислення. Мислення неможливо цілісно об'єктивувати, оскільки воно безперервно несе семантичну суперечність. Звідси зауваження В. фон Гумбольдта: «...будь-яке розуміння є нерозуміння» (БЕХТЕРЕВ, 1928Б, с. 33). Розуміння чогось приходить через нерозуміння чогось (ЭЙДЛИН, 2012). Мовлення у такому контексті – інструмент диференціації синонімів і продукування антонімів, які кристалізують смисл.

Синонімія – наслідок неможливості повного розуміння знаку, стає *нетотожною тотожністю* знаку. Синонім частково заперечує знак, сприяє його диференціації. Змістовий незбіг синонімії формує універсальну формулу психічної реакції: «те саме, але не те саме».

Дослідження Д.І. Рамендик показують, що процес аналізу й узагальнення слів (знаків) включає як вербальну, так і образну переробку інформації. «Тривалість та успішність цього процесу залежить від частоти використання цих слів. Занадто часте вживання слів, особливо у простих текстах, полегшує знаходження стандартних зв'язків між словами, але позбавляє їх образності, конкретної змістовності. Навпаки, занадто рідкісне використання слів призводить до домінування конкретних ознак, що не дає можливості узагальнювати поняття на більш високому рівні. Найбільш вільне оперування поняттями спостерігається тоді, коли слова мають середню частотність, причому використовуються в основному в літературно-художніх текстах. При цьому складаються оптимальні умови для взаємодії образних і вербальних засобів переробки інформації» (РАМЕНДИК, 1980, с. 94).

Поняття не збігається з мовним значенням і є відкритим для довизначення, уточнення. Як зауважує Г.І. Садовський, питання про поняття – це не семантичне питання про точність позначуваного, а логіко-гносеологічне питання про точність і повноту, тобто адекватність відображення цілісності об'єкта його конкретній логіко-змістовній структурі (САДОВСКИЙ, 1976). Відтак умовно говоримо про «зрілі поняття», які об'єктивно відтворюють внутрішню сутність об'єкта. Тому нерідко зустрічаються протиріччя у розумінні якості поняття: «...повнота, конкретність, функціональність, відкритість до розвитку...» (СТАРОВОЙТЕНКО, 1997, с. 33). Повнота поняття передбачає його закритість для розвитку. Звісно, під повнотою можна розуміти перелік всіх властивостей, але й тут немає певності у завершеності їх формального і змістовного відображення.

Д.М. Узнадзе зауважує: «Засвоєння мови – процес перетворення самого суб'єкта як цілого; свою реалізацію він знаходить у розвитку й уточненні мовної установки суб'єкта» (УЗНАДЗЕ, 1966, с. 440). Адже основна функція мовлення, знакової системи – не об'єктивне відображення властивостей речового світу, а створення механізму, який ослаблюватиме і контролюватиме першу сигнальну систему. Пізнання дійсності, інформаційна функція

комунікації, – побічний результат розвитку знакової системи, який з’являється у процесі утворення нових смислів. Тільки під таким кутом можна збагнути істинну сутність як мовлення, так і мислення, кожне з яких не може сягнути точної відповідності законам формальної логіки.

О.О. Старовойтенко зазначає, що формування поняття обумовлено «...поетапною, системною, творчо-пошуковою діяльністю узагальнення» (СТАРОВОЙТЕНКО, 1997, с. 33). Перелічені процеси стосуються наукової діяльності. У буденній дійсності поняття формуються *періодично, стихійно та ірраціонально*. Тут наявна не стільки планомірність розвитку поняття, скільки періодична корекція у нових життєвих обставинах.

Людина постійно відхиляється від формальної логіки. Вона природно незнайома з нею, як з іншою мовою спілкування. Л.Л. Гурова приходить до висновку: «...реальний процес мислення відрізняється від жорсткого логічного слідування, що визначається формальним правилом або алгоритмом рішення, наявністю евристичних операцій...» (ГУРОВА, 1964, с. 70).

У вірші В. Висоцького «Охота на волков» показана сутність сигнальної регуляції через образ червоних прапорців, які обмежують свободу вовків:

Почему же – воjak, дай ответ –
Мы затравленно мчимся на выстрел
И не пробуем через запрет?

Цей метод полювання не демонструє абсолютної ефективності. І зараз йдеться не про його відповідність науковим положенням. Однак цікавий метод психологічної зміни:

За флажки – жажда жизни сильней!
Только сзади я радостно слышал
Удивленные крики людей.

Йдеться про ламання рефлексу, кардинальну зміну, а не про його «уточнення» чи «переосмислення» за принципом другої сигнальної системи.

Людська і тваринна поведінка мають однаковий знаменник – першу сигнальну систему і рефлекторний принцип реагування. Проте чисельник відмінний. Це зумовлює протилежний результат поведінки, позаяк чисельник людини йде зі знаком мінус – скасування прямого рефлекторного реагування.

Мовлення є процесом розгортання абсурду й одночасного уточнення знаку. Це пошук нового значення. Суб'єкт не здатен розщепити бінарність знаку, як не може загальмувати бінарну емоцію на ультрапарадоксальній стадії парабіозу. Розгортання абсурду включає дезабсурдизацію, оскільки нові значення неминуче заперечують попередні.

Будь-яка дефініція неповна. В ньому закладена можливість перевизначення (нової дефініції). Друга сигнальна система спрямована на примноження значень. Звідси підстави для створення концепції «неявного знання» (Полани, 1985). Будь-яке знання потребує тлумачення, інтерпретації, доповнення. Відтак творчість закладена в основу людської природи (Моляко, 2007). Слід захоплюватися не творчим потенціалом людини, а дивуватися її нездатності повторитися (Мазяр, 2019А).

Діалог – обмін абсурдом, за якого партнери навіюють одне одного. Втім, взаємне навіювання не може відбуватися постійно і безперешкодно, інакше це перетвориться у паралельні монологи, які не виконуватимуть функцій ані впливу, ані відображення. Умови підтримання діалогу забезпечуються процесом *контрсугестії*, яка спрямована на пошук смислу сказаного, повного або часткового заперечення його і відповіді-навіювання.

Процес комунікації поетапний тільки на початку онтогенезу, а згодом згортається до одноактового дійства. Назагал комунікація приховано передбачає виконання низки дій: довільну зупинку впливу іншого, заперечення сказаного, здійснення впливу у відповідь. На когнітивному рівні це супроводжується дезабсурдизацією знакової системи опонента через встановлення синонімів та антонімів. У таких умовах значення знаків не збігаються, а тому конфронтація стає неминучою. Вона живить комунікацію. Але якщо знак не може бути означений через структурну особливість, то й антонім природно втрачає строгість і покликаний «наздоганяти» знакову синонімію. Основним предметом діалогу стає *продукування антонімів, які фіксують значення знаку*, семантично закріплюють його, виокремлюють з-поміж решти знаків і внаслідок цього кристалізують смисл.

3. Фройд зауважує: «...вільні асоціації у дійсності не зовсім вільні» (САНДЛЕР, ДЕР, & ХОДЛЕР, 2007, с. 29). Він пов'язує це із впливом ситуації аналізу. Зауважимо, що в іншому контексті асоціювання неможливе, оскільки завжди прив'язане до життєвої ситуації. Асоціації не здатні цілісно виявляти знак. Можемо лишень безкінечно наближатися до такої мети у мистецтві і метафоричному мовленні.

Знак інтегрує синоніми й антонім. Недостатня синонімічна гнучкість, вузькість синонімічного ряду, неможливість встановлення антоніму обумовлює несформованість знаку. Це зумовлює когнітивні викривлення, подекуди невротичні і психотичні розлади. Тому суб'єкт невтомно прагне до набуття смислів і синонімічної корекції оперованими знаками (МАЗЯР, 2018А).

Некоректним вважаємо положення О.Ф. Лосева: «...знаки мовлення *неминуче наділені* смислом, а свій смисл вони отримують від тих предметів, які їх позначають» (ЛОСЕВ, 1982, с. 42). Знаки не можуть «отримувати» смисл від предметів, бо тоді набудуть рефлекторної функціональності. Навпаки, знаки – це смисловий результат, який не має властивості механічного перенесення. Знаки наділені смисловим ядром, але обов'язково містять смислові відмінності. Вони дозволяють розвивати значення знаку, безкінечно уточнювати його. Тому вчені роблять поправку на те, що знак несе багатство взаємостосунків і взаємодії, що відображається у багатоманітності соціального значення знаків (БАРХАЕВ, 1991). Той же О.Ф. Лосев зауважує: «Значення знаку є знак, взятий у світлі свого контексту» (ЛОСЕВ, 1982, с. 61).

Порахувати кількість значень неможливо. Це становить основну властивість знаку: бути 1) унікальним, 2) відкритим для корекції і 3) багатоозначуваним. Але й життєвий контекст знаку обов'язково накладається на його унікальну суб'єктивну форму.

Цей пункт найбільш дискусійний. Філософи відчували ключову роль суб'єктивності у поясненні сприймання. Вони доводили його до рівня соліпсизму (Дж. Берклі, Д. Юм). Але не могли задовільно пояснити однакове відображення об'єктивної дійсності у свідомості людей. Це змушує їх апелювати до «божественної свідомості» (Дж. Берклі), «врожденного знання» (Р. Декарт), «апріорних форм мислення» (І. Кант).

Розгадка полягає у тому, що суб'єктивність – це наявність неусвідомлюваної частини знаку, яка енігматично доповнює свіdomу, очевидну для всіх частину. Звідси кантівський агностицизм у концепції «речі в собі» і поланівське «неявне знання», які показують, що за зовнішнім сприйманням розташовується інше невичерпне знання.

СПЕРЕЧАЮЧИСЬ ІЗ ПОРШНЕВИМ

На думку Б.Ф. Поршнева, вимовлене слово загальмовує або забороняє решту слів. Слова виявляються у відносинах антагонізму: «Здійснюється безперервний відсів і придушення всіх варіантів. Забороняючи решту слів, слово зростається зі своїм *єдиним і точним* смислом. Нечіткість у доборі слів відповідає раннім стадіям у розвитку дитини, у зростанні інтелекту та освіченості» (ПОРШНЕВ, 1966, с. 132).

Йому на противагу Л.С. Виготський переконаний, що «значення слів розвиваються» (ВЫГОТСКИЙ, 1934, с. 262). Власне, тому області мови і думки не збігається (ХАРИТОНОВ, 1985). Адже «...значення – явище набагато складніше і залежить від відношення цього символу з іншими символами мови» (МИЛЛЕР, 1972, с. 37). Саме тому «мова надзвичайно складна» (ТАМ САМО, с. 44). Якщо певні рефлекторні дуги можуть виявлятися відносно автономними, то знакова система завжди виявляється відкритою для смислотворення. Це забезпечується семантичними відношеннями окремих знаків, але, що не менш важливо, синтаксисом.

Рівень інтелектуального розвитку корелює зі здатністю формувати знакову систему. На противагу цьому суб'єкт із нижчими показниками інтелектуального розвитку має відносно завершену форму знакової системи. Його смисли якщо не фіксовані, то не придатні для розвитку, адже слова «зрослися» із значеннями і не можуть уточнюватися. Найліпше це доводить obsesивна симптоматика і феномен параної (МАЗЯР, 2019А).

Відтак причина того, чому невротичний розлад частіше закладається у дитинстві, полягає не стільки у слабкості нервової системи, підвищеному рівні тривожності і сенсорній чутливості

дітей (Лукаш, 2004; Лейтес, 1971; 1990; Кульчицкая, 2002), скільки у труднощах формування знакової системи. Проблему становить процес утворення синонімів й антонімів, які визначають змістовні та формальні характеристики знаку, специфіку його наповненості і ступінь повноти. Особистісна проблема дітей формується як нездатність інтегрувати подію у досвід, що призводить до психічної травматизації. Суб'єкту не вдається синонімічно й антонімічно утворити зв'язок між подіями.

РЕЗЮМЕ

Інверсія сигнальної системи людини полягає у тому, що мислення є перевернутою формою інтелекту тварини. Людина у філогенетичному аспекті – антитеза антитварини, що слід трактувати як подвійну інверсію психічного розвитку.

Результатом цього складного процесу стає здатність утворювати когнітивний абсурд – зв'язувати дві реакції єдиною формою, лише одна частина якої усвідомлюється. Мовлення виникає як інструмент формування і диференціації абсурдної реакції.

Одним із наслідків стає те, що знак набуває гнучкості і розвитку, що робить його стійким до зовнішніх впливів. Його важко «зламати», проте він може постійно уточнюватися.

КОГНІТИВНА ІНВЕРСІЯ:

ВІД СУБЛОГІКИ ДО ЛОГІКИ

СТРУКТУРА ЗНАКУ

ІДЕЯ ПСИХІЧНОЇ БІНАРНОСТІ

Кульмінація теорії особистісної проблеми – осягнення її когнітивної складової, яка розкриває механізм «поламки» смислів і зумовлює незбалансованість базової психічної суперечності. Нагальне завдання – з’ясування структурно-функціональних аспектів формування когнітивних помилок. Центральним повинно стати питання про «зіпсований» знак і механізм його «псування». Чому знак не ламається остаточно, а продовжує функціонувати і викривлює перцепцію?

Невроз можна визначити як зупинку утворення і смислового розгортання знаку, фіксацію його семантики. У патологічній ситуації це набуває форму парадоксальної стабілізації і звуження кола смислових конструкцій (Зейгарник, 2003). Такий знак *включається* у психічну регуляцію, але *не інтегрується* у досвід. Означення знаку відбувається із затримками та неадекватністю через підбір нерелевантних синонімів й антонімів.

Знакова система – динамічне сигнальне утворення, в основі якого лежить тісний зв’язок і взаємодія між знаками. Осмисленість дій індивіда залежить від інтенсивності і характеру їхньої кореспонденції. Це забезпечує формування нового знання,

здатність уникати плутанини, стикаючись з явищами омонімії й паронімії. Разом із тим, вказує на несамодостатність окремого знаку: він осмислюється тільки у семантико-синтаксичному зв'язку з іншими знаками.

Структурно знак складається з пари елементів, а не одиничного елементу, як сигнал тварини. Це положення у психології, дарма що в іншому контексті, вперше висвітлив А. Валлон. Ще раніше така думка осіяла К. Леві-Стросса, який вважав, що бінарні опозиції складають основу міфів, ритуалів, традицій тощо (ЛЕВИ-СТРОСС, 1994). Деякими вченими бінарність поширюється на структуру людського організму, що виявляється в асиметрії великих півкуль головного мозку (КАЛИНА, 1997).

На думку А. Валлона, первинним психічним елементом може бути **бінарне емоційно-когнітивне утворення** (ВАЛЛОН, 1956; 1967). Існують припущення, що за бінарним принципом формується мовлення. В.І. Бельтюков зазначає: «...елементи здатні залучатися до процесу спілкування лише тоді, коли кожен із них буде протиставлений решті, тобто коли вони стануть дійсно елементами цієї системи. Тільки в цьому випадку *бінарна система* виявиться здатною виконувати функцію спілкування» (БЕЛЬТЮКОВ, 1984, с. 142).

Невиразно окреслену бінарність фіксуємо у категоріях «невдалого витіснення» (З. Фройд), «компенсації комплексу неповноцінності» (А. Адлер) та «еквівалентності психічної енергії» (К. Юнг). Близьке розуміння психічної одиниці простежується у гештальт-психології щодо відношення фігури до фону: «У мисленні відбувається щось подібне до того, що має місце у сприйманні: певні елементи, що утворюють у певний момент одне ціле, несподівано утворюють інше ціле» (МАЙЕР, 1965, с. 246).

В усіх випадках йдеться про мотиваційну роздвоєність. Наголошуємо, під цим слід розуміти не конфлікт антагоністичних психічних елементів, а *неінтегроване психічне утворення, яке складається з двох нетотожних за змістом психічних елементів*. Це – базова психічна суперечність, яка є умовою контрапункту особистості і рушієм психічного розвитку.

Формальна логіка також фіксує цей феномен: «...історія логіки... переконливо свідчить як про реальність факту *роздвоєння поняття* на складові його цілісної структури протилежності

сутності і явища, так і про *єдність цих протилежностей*» (САДОВСКИЙ, 1976, с. 26). Поняття є сплавом структурних протилежностей і в іншій формі існувати не може. Психологічною проблемою це стає за відсутності адекватного синтезу протилежностей.

НАПЕРЕДОДНІ БІНАРНОЇ КОНЦЕПЦІЇ

Півтора століття психологія топчеться на порозі відкриття феномену бінарності. Г. Спенсер пише про вихідні злиті форми почуттєвих продуктів, які згодом піддаються розчленуванню і новому групуванню у різноманітних напрямках (СПЕНСЕР, 1876). Про злиті відчуття та їхню диференціацію, об'єднання і координацію для просторового бачення зазначає Г. Гельмгольц (ГЕЛЬМГОЛЬЦ, 1896). На схожих позиціях перебуває І.М. Сеченов (СЕЧЕНОВ, 2014), який робить висновок, що «...вихідним пунктом впливу ззовні є дійсно не одиничні відчуття, а групи або послідовні ряди їхні» (ЦИТ. ЗА: ОДУЕВА, 1963, с. 23). Помилка полягає тільки у неправильній оцінці чуттєво-відчуттєвої злитості. Вона розглядалася як тимчасовий стан, який долається шляхом диференціації відчуттів у відповідь на властивості предмету. Все ніби завершується створенням нової комбінації відчуттів. Результатом злиття, на їхню думку, є множина монолітних психічних одиниць, які належить розчленувати.

Пізніше Л.С. Виготський зазначав, що розкладені на частини складові не можуть розглядатися як незалежні утворення. Вони *від початку* взаємопов'язані. Їхній синтез – це знаходження місця елементу в ієрархії системи (РАДЗИХОВСКИЙ, 1985). Натомість таке положення не показує суті психічного розвитку, що втілюється у розвитку знакової системи і появи нових знаків.

А. Валлон загострює увагу на бінарності елементарної психічної одиниці. Він припускає, що здвоєність елементів, когнітивна *дуальність передуює одиничності*. «Молекула» мислення складається з двох елементів, а не одного, які стають нероздільними в межах знаку. Вони **ОДНОЧАСНО ПРЕДСТАВЛЕНІ У СВІДОМОСТІ ЯК У ЗМІШАНОМУ СТАНІ (ТОТОЖНІ), ТАК І В ДИФЕРЕНЦІЙОВАНОМУ (НЕТОТОЖНІ)**. Це ключова

характеристика, яка пояснює відмінність мислення від рефлекторного реагування. Точніше, це ще не мислення, а його первинна операція. *Початком мислення може вважатися виділення окремого елемента з цієї пари.*

А.В. Брушлинський визначає: «Мислення як процес є безперервна взаємодія свідомого і несвідомого. У цій неперервності теж проявляється недиз'юнктивність психічного» (Брушлинский, 1976, с. 65). Ф.В. Басін наголошує, що проблема смислу невіддільна від проблеми переживань суб'єкта: «...смысл притаманный конкретному, эмоционально зафарбованому переживанню, характеризується часто-густо не стільки рисами логіки, скільки рисами аналогічності, що витікають з глибокої залежності подібних переживань, не тільки від свідомого, але й від несвідомого» (Басин, 1973, с. 22-23). Тобто логіка стає факультативною. Ключового значення набувають процеси визначення домінантного (свідомого) і субдомінантного (несвідомого) елементів.

Таке розуміння психічної одиниці відчутне в асоціативній психології: «Найпростішим елементом будь-якого знання є проста локальна (до пори до часу) асоціація» (Самарин, 1962, с. 219). Визначаються її відносна ізоляція зв'язку від решти системи, презентація як початкового стану знання і невключеність у найпростішу асоціативну систему. **Одиниця починає мислитися як зв'язок елементів.** Інша справа, що асоціативна психологія не відчуває близькості ключового відкриття бінарності психічного.

Синкретична властивість знаку ототожнювати нетотожні елементи спричинює його неостаточну сформованість. Тому дослідники повсякчас фіксують, що смисли включають як вербальну, так і образну переробку інформації (Рамендик, 1980). Образна інформація здатна піднятися до вербального рівня і становить не до кінця усвідомлюваний аспект знаку. Він створює підґрунтя для відмінностей смислів, непорозумінь і конфліктів.

Пізніше Б.Ф. Поршнев влучно назве бінарність «дипластією»: «...це – зовсім не те, що у фізіології називається умовно-рефлекторними, або часовими, зв'язками. Елементи, об'єднані дипластією, можуть як перебувати у тих чи інших об'єктивних відношеннях, так і не мати ніякого об'єктивного зв'язку між собою, тобто утворюють абсурд – специфічну можливість тільки людського розуму» (Поршнев, 1966, с. 135-136).

Бінарність створює умови для внутрішньої суперечності знаку. Тому до положення про те, що «...внутрішня суперечливість психіки властива самій її структурі та пов'язана з процесами витіснень, опорів, заміщень...» (АВРАМЧЕНКО, 2004, с. 14) ми вносимо суттєву поправку: суперечність іманентна людській психіці, є такою на *елементарному* рівні, а витіснення, опори і заміщення – лише зручні артефакти, які пояснюють її природу у моменти загострення суперечності. «Логічна природа цієї пари [дипластії – О.М.] полягає саме в тому, що вона елементарна, а не здвоєна, тобто що суттю її є сам міст між берегами: вона є тією структурою, поза якою елементи, які сполучаються, взагалі не могли би бути мислимі або представлені порізно» (ГОРШНЕВ, 1966, с. 135).

Під суперечністю розуміється нетотожність, яка зрідка є антонімічністю. Елементи необов'язково перебувають у відносинах *антагоністичної співвідпорядкованості*. Характер зв'язку бінарних елементів непринциповий, оскільки бінарність позбавлена цілепокладання і пошуку специфічних відносин. Наприклад, нетотожність на рівні емоційних реакцій може виявлятися в емоціях страху і любові. Праця К. Юнга «Відповідь Йову» присвячена тому, що перед старозавітним Йовом Бог відкривається не тільки з позиції любові, але й страху: «Бога можна любити і треба боятися» (ЮНГ, 1998б, с. 273). Для апостола Івана це стає відкриттям, адже він проповідує, що «Бог є світло і в Ньому немає темряви». На думку К. Юнга, обидва праведники піднімаються вище Бога, оскільки усвідомлюють його поведінкову суперечність, тоді як той її не рефлексує і в окремих фрагментах не контролює.

Частіше емоційні реакції перебувають у відносинах *непідпорядкованості*, випадкового поєднання. Приміром, В. Сатір відмічає, що діти зазвичай реагують на прихід батька емоціями інтересу і страху (САТИР, 2006).

Бінар – це психічне утворення, яке складається з двох елементів, що ототожнюються за формою, однак змістовно є нетотожними. Зауважимо, що Л.С. Виготський розуміє мислення як єдність форми і змісту (БРУШЛИНСКИЙ, 1966). Проте, на нашу

думку, у людини така єдність набуває унікального характеру, що свого часу надало Д. Локку підстави назвати асоціації *невірними і неприродними сполученнями ідей* (Ждан, 2002).

«Тотожна нетотожність» – умова диференціації знаків, набуття значення, чуттєвої оцінки знаку як «схоже на те, але не те». Можна провести паралель із бачення І.М. Сеченовим сутності феномену відкриття. Під відкриттям розуміється нова сторона відомого, думка, яка викликана невипробуванням зіставленням вже відомих фактів (Сеченов, 2014). Але якщо І.М. Сеченов бачить це по відношенню до фактів зовнішнього світу, то ми екстраполюємо це на психічний устрій людини. Суб'єкт відкриває те, що в ньому наявне, але в несвідомому форматі, і потім «вибухає» в інсайті.

С.Л. Рубінштейн зазначає, що об'єкт у процесі мислення «включається у нові зв'язки і через це виявляється у нових якостях, які фіксуються у нових поняттях; з об'єкта, таким чином, ніби вичерпується новий зміст, він ніби повертається щоразу іншим своїм боком, у ньому виявляються нові властивості» (Рубінштейн, 1958, с. 99). Це – зовнішній бік мислення, його результат, тоді як процесуальна сторона є зворотною. «Нові зв'язки», які виявляються у «нових якостях» і фіксуються у «нових поняттях», – це знакова динаміка, перехід одних знаків в інші, які становлять основу інших понять. Внутрішній бік мислення – це розгортання знакової системи за певними правилами. Ключовий момент цього розгортання: знак повсякчас трансформує значення через свою структурно-функціональну специфіку.

Зрозуміло, що перетворення об'єктивних даних задачі здійснюються завдяки процесам аналізу, синтезу, узагальнення (Славская, 1966). Проте важливо зауважити, що «операції ці є, по суті, радше ймовірними логічними операціями, ніж реальними процесами, що входять у реальне мислення. <...> це – назви деяких явищ, психологічну суть яких ще належить розкрити» (Пушкін, 1971, с. 27). Тому й Л.А. Мойсеєнко (2003) виявляє зв'язок усвідомлених і неусвідомлених компонентів математичного мислення, виокремлює інтуїтивну складову мислительного процесу (Мойсеєнко, 2008). Втім, виникає питання, що є провідним процесом мислення: чи інтуїція «допомагає» логічному дискурсу, чи логічний дискурс «впорядковує» синкретизм сприймання, «систематизує» когнітивний хаос?

Ключовими слід вважати не стільки інтелектуальні операції, скільки зміст того, над чим здійснюються логічні операції. П.Я. Гальперін відмічає: «До дослідження творчого мислення приступали безпосередньо, нехтуючи величезною масою сформованих розумовий дій, що утворюють *різномірні й непостійні системи*. Чи не тому такими малопродуктивними були до цих пір дослідження «продуктивного мислення», що вони «кидалися» на цей спокусливий об'єкт, не з'ясувавши дійсних умов задачі?» (Гальперін, 1966б, с. 276). Системи непостійні і різномірні, оскільки для них немає надійного фундаменту, яким повинні стати положення про структуру знаку як елементарної психічної одиниці.

ФОРМА ЗНАКУ

Форма знаку: A/B (рис. 2.1). Йдеться не про дві форми A і B, а про одну. Елементи A і B формально тотожні, позаяк нерозривні у вияві, але змістовної тотожності становити не можуть. Зв'язок з іншими знаками забезпечується через окремі елементи. Елемент A може входити до знаків A/C, A/D, A/F тощо. Теоретично у таких зв'язків не існує меж. Але ізольовано в автономному режимі елемент A існувати не може. Елементи функціонують тільки у зв'язку один з одним. Наявність внутрішньої опозиції (антагоністичного елемента) у знаках A/B, A/C, A/D, A/F забезпечує можливість усвідомити A як не B, C, D і F. З іншого боку, це дає простір для спонтанності, оригінальності мислення, неповторності суб'єкта навіть щодо себе самого. Це той процес, який найкраще охарактеризувала Л.І. Анциферова: «...особистість існує в процесі постійного *незбігу з собою*, у процесі виходу за свої межі» (Анциферова, 1981, с. 8).

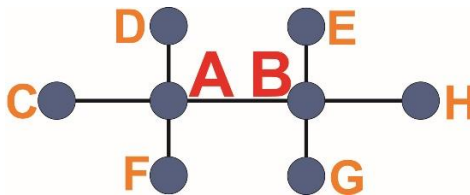

Рис. 2.1. СХЕМА ЗНАКУ A/B І ЙОГО ЗВ'ЯЗКУ З ІНШИМИ ЗНАКАМИ

Якщо спиратися на таку структуру, стає очевидним, що знакова система забезпечує лабіринтно-потокове функціонування психіки (Моляко, 2015). Вона не тільки не заперечує «творчу організацію реагування», але й знаходить *компроміс між творчістю і рефлекторним принципом реагування*. Когнітивний процес отримує можливість проходити як за принципом умовного рефлексу, так і відхилятися від нього, утворюючи нові знаки та слови уточнення. Під рефлекторністю мається на увазі стереотипний комплекс знаків, що має чіткий алгоритм власного відновлення, який не піддається корекції.

У такому погляді немає абсолютної оригінальності. Близькі положення формулює школа асоціанізму. Ю.А. Самарін визнає в якості елементарної психічної одиниці *зв'язок елементів* і постулює, що розумовий розвиток – це накопичення локальних асоціацій, їхнє співвідношення і включення у найпростішу систему зв'язків (САМАРИН, 1962). Тож не вважатимемо, що асоціативна психологія механізує психіку (ИВАНОВСКИЙ, 1906). Вона виходить на ключовий психологічний факт.

ЗНАК ТА АСОЦІАЦІЯ

Асоціативна психологія робить крок уперед від аристотелівського принципу впізнавання до поглядів В. Вундта (Вундт, 1912А) та А. Бена (Бэн, 1880), які в асоціативному принципі вбачають процес творчості. І.О. Сікорський виходить із положення, що існують зв'язані та вільні уявлення, де перші пов'язані з об'єктами безпосереднього впливу, а другі – вільні від нього (СИКОРСКИЙ, 1909). Є.І. Бойко наголошує, що не варто спрощувати теорію асоціанізму, де нібито за комплексом А повинен неодмінно слідувати комплекс В. Складні асоціації передбачають, що за А можуть йти С або D (Бойко, 1976). В. Вундт так трактує принцип творчого синтезу: «...у всіх психічних з'єднаннях продукт синтезу не є простою сумою складових його елементів, а певним новим за якістю утворенням, хоча і зумовлюється цими елементами в тому сенсі, що для виникнення цієї нової якості нічого, крім наявних складових його фактів, не потрібно» (Вундт, 1912А, с. 101).

Найбільша проблема асоціанізму полягає у неспроможності відокремити тривалі асоціативні ряди («осмолені», як їх називає М.М. Ланге) від випадкових асоціацій. Це не дозволяє встановити відмінність судження від простої асоціації, мислення – від маячіння, випадкового набору слів – від осмисленої фрази (ЛАНГЕ, 1996). Асоціативна психологія не пояснює єдності свідомості, її раціональність. Свідомість стає тотожною сумі переживань. Її структуру збудувати настільки складно, що запропоновано значну кількість варіантів. Вихід із тупика забезпечується тільки правильним розумінням суті асоціативного процесу, що покаже відмінність «осмоленої» асоціації від випадкової.

Коли М.М. Ланге пише, що «...емоціональні переживання так само можуть бути цілком елементарні, тобто в подальшому для свідомості такими, що не розкладаються» (ТАМ САМО, С. 137), його слід поправити: не можуть, а *завжди* елементарні. Інша справа, що елементарна сполука не підлягає цілісному усвідомленню, а лише частково піддається вербалізації й означенню.

Вчені розглядають асоціативні зв'язки між знаками, які вважають елементарними. «Асоціація А – Б є таким утворенням у корі півкуль, за наявності якого процес усвідомлення А тягне за собою процес усвідомлення Б» (ШЕВАРЕВ, 1966А, С. 403). Натомість знаки вже складаються з елементів, які по черговою актуалізуються. Відповідно, *асоціації утворюються між окремими елементами знаків*. Асоціативний зв'язок стає надміру складним, позаяк відношення двох усвідомлюваних елементів включає наявність ще двох елементів, які не усвідомлюються, проте імпліцитно присутні у процесі мислення. Тому, аналізуючи зміст асоціативного зв'язку, говоримо лише про потенційні асоціації (РОММЕТВЕЙТ, 1972).

СТАН «2»

Тотожність нетотожних елементів можна виразити логічною фразою $A \equiv B$, де А і В – елементи бінару (знаку), а « \equiv » – логічний символ тотожності. Елемент В – субдомінантний, слабо усвідомлюється, але прагне до актуалізації.

Психоаналіз будує на цьому положенні власну редакцію психотерапії. Здійснюється пошук шляхів усвідомлення елемента В, який, з одного боку, не сягає задовільного витіснення, оскільки є частиною знаку, який суб'єктом усвідомлюється, але з іншого боку, не може бути актуалізованим через дію внутрішньої цензури (конфлікт структур Воно і Над-Я, Воно і Я).

$A \equiv B$ – початкова форма знаку. Суб'єкт нечутливий до власної абсурдності сприймання. Проте абсурд незавершений у формуванні і відкритий для утворення нових смислів, що дозволяє більш ефективно адаптуватися до нових соціальних умов.

Математично бінар – число «2». Тварина постійно стикається з ускладненням нервово-психічної діяльності, коли одночасно актуалізуються антагоністичні реакції. Вони проходять шлях від стану «1» до стану «2», але майже одразу повертаються до тривіального стану «1».

Для людини тривіальним є стан «2». Це помітно на прикладі гумору, який можна розглядати в якості природної дезабсурдизації: руйнування звичних контекстів і пошук нових зв'язків між поняттями (ІВАНОВА, 2002; Мусийчук, 2003). Він стає процесом досягнення короточасного стану «1», коли руйнується абсурд. Тому психічна патологія трансформує здатність продукувати гумор (ШПОРТУН, 2018), оскільки той є провідником прихованого, часто-густо агресивного ставлення й універсальним захисним механізмом у ситуації конфронтації. Не дарма гумор застосовується в якості психотерапевтичної техніки й активно задіяний у раціонально-емотивній терапії А. Елліса, провокативній терапії Ф. Фарреллі, природній інтенсивній терапії У. О'Коннела (МАРТИН, 2009). Він робить психічну суперечність очевидною і таким чином сприяє інтеграції невротичного досвіду, дарма що тимчасово.

Смисл є пізнім надбанням людської психіки. Дослідження показують, що 84 % дошкільників не можуть правильно виокреплювати слова з речень. Причину вбачають у тому, що майже половина дітей розглядає речення як єдину смислову цілісність (КАРПОВА, 1966). Для дошкільників функція аналізу, розчленування смислової композиції помітно ускладнена. Їй треба навчатися. Надто це стосується більш абстрактних частин мови (чисельники, прикметники).

Що говорити, коли мовленню дорослих повсякчас притаманна синтаксична неоднозначність, граматична неузгодженість, синтаксичні помилки і неправильні граматичні звороти. Це вказує на труднощі зв'язку мовлення і мислення, які долаються тільки високим рівнем освіченості та виховання.

У філогенезі стан «2» стає психічною нормою. Перевагами такої психічної організації є антирефлекторність сприймання. Згодом це дозволяє виходити за ситуаційні межі. Людина виробляє здібність поєднувати непоєднувані антагоністичні елементи досвіду, комбінувати їх, бути винахідливим у доланні перешкод. Звідси іманентна здатність до творчості (Пономаренко, 2002), виходу за межі ситуації у вирішенні задач (Москаленко, 2019б), невтомна раціоналізація винайденого. У цьому положенні криється сутність **фізіології свободи** людини. Втім, окремими фізіологами вона вважається фікцією, адже за фізіологією бачать винятково закономірну обумовленість (Аркін, 1927). Хоча звідки взятися свободі як не з фізіології?

Негативним результатом іманентної творчості є нестримний потяг до експериментування, що об'єктивується у когнітивній неадекватності суб'єкта, та магічний характер сприймання реальності (різноманітні ірраціональні вірування (Леви-Брюль, 1937)).

Синкретичність сприймання не зникає в ході онтогенезу. «Здатність логічного мислення може бути тільки результатом оволодіння логікою... У людини, яка живе з раннього дитинства без дотичності з об'єктивними формами, в яких втілена людська логіка, і поза спілкуванням з людьми, процеси логічного мислення не можуть сформуватися, хоча би він стрічався незліченну кількість разів із такими проблемними ситуаціями, пристосування до яких вимагає формування саме цієї здібності» (Леонтьєв, 1959, с. 23). Дослідження Н.О. Підгорецької доводять, що у дорослих прийоми класифікації понять не сформовані достатньою мірою. Причому, на її думку, їх повноцінному формуванню не сприяють ані середня, ані вища освіта (Подгорецкая, 1973).

Іншими словами, посилюється здатність суб'єкта до дезабсудизації, але абсурдність сприймання не зникає і залишається базовою. Перехід індивіда на рефлексивний рівень – результат додання абсурду. Він здійснюється тоді, коли елементи знаку є

несумісно-суперечними, меншою мірою – несумісно-протилежними. Суперечні елементи створюють пряму опозицію один одному, оскільки вичерпують обсяг родового їм поняття, а протилежні, хоча й становлять опозицію, такого обсягу не вичерпують, а відтак суб'єкт менш чутливий до їхньої протилежності. У першому випадку абсурд швидше усвідомлюється як суперечність і вимагає дезабсурдизації. У ситуації неуспіху це набуває невротичного характеру.

РЕЗЮМЕ

Унікальність знаку полягає у бінарній структурі, суть якої зводиться до утворення абсурду. При цьому домінантна частина знаку підлягає усвідомленню, субдомінантна – ні, що відповідає бінарним емоційним реакціям, одна частина яких перебуває у стані збудження, інша – гальмування.

Процес мислення можна визначити як диференціацію здвоєних елементів знаку, які поєднуються з іншими елементами знаків і в такий спосіб утворюють нові смислові конструкції. Мовлення – інструмент мислення, тобто короткочасної дезінтеграції абсурду і нового синтезу знакових елементів.

«ЗІПСОВАНИЙ» ЗНАК

ТРЕТІЙ ЕЛЕМЕНТ ЗНАКУ

Суб'єкт не диференціює елементи, які входять до знаку. Рефлексується тільки домінантний елемент знаку, тоді як субдомінантний недоступний до ясного усвідомлення. Він «уточнює» домінантний елемент, вказує діапазон і вектор знакового вияву.

Невротичний розлад виникає за умови процесуальних труднощів у формуванні знаку. Тоді замість «2» формується «3». Третій елемент дозволяє фіксувати відмінності домінантного і субдомінантного елементів. Однак «3» не є повноцінною альтернативою «2». Це – зіпсована «2», яка прагне до корекції. «3» спрямована або до «1» (матеріалу для утворення знаків) або «4» (розвиток двох повноцінних знаків) (МАЗЯР, 2018г).

Невроз – це точка досвіду, коли абсурд усвідомлюється і потребує дезабсурдизації. Це – рубікон, після якого суб'єкт здогадується про нетотожність елементів знаку; знання, яке мучить і вимагає відповіді. Суть невротичного дискомфорту у тому, що третій елемент стає запереченням елементу А.

З'ява третього елементу – спроба шляхом синонімії усвідомити елемент А (насправді знаку А/В). Когнітивний елемент А відповідає збудженому центру, елемент В – загальмованому. На другій фазі ультрапарадоксальної стадії парабіозу елемент А синонімізується у ряду когнітивних елементів $A_1, A_2, \dots A_n$. Проте синонім не повною мірою відображає сутність знаку, не становить тотожність.

Паралельно суб'єкт відкриває сферу заперечення А: \bar{A} (не-А). Цей елемент стає провідним, оскільки змістовно контрастує з А. Правильним шляхом усвідомлення знаку є досягнення сутності елемента В. Але його простір для суб'єкта закритий (неусвідомлюваний). Йому лишається відкривати опозицію до елемента А, який, у свою чергу, не обов'язково є антагоністом елемента В. Якщо до цього часу зв'язок елементів А і В майже не усвідомлюється (і суб'єктом зазвичай заперечується), то поява опозиційного

елемента \bar{A} дозволяє дискретно відкрити елемент В. Третій елемент дає підстави диференціювати елементи знаку, показує їхній абсурдний зв'язок. Графічно це можна зобразити на квадраті абсурду (рис. 2.2).

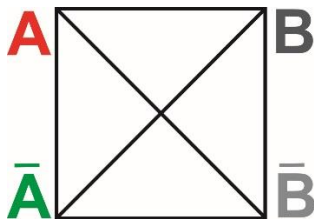

РИС. 2.2. КВАДРАТ КОГНІТИВНОГО АБСУРДУ

Елемент А можна кваліфікувати як незавершене знання, В – незнання, \bar{A} – інше знання (знання не-А), \bar{B} – інше незнання (незнання області не-В). Кінцевою метою мислення (як і терапії) є розуміння сутності елемента В, але це відбувається тільки через розуміння його антагоніста \bar{B} (Мазяр, 2019а). Ця мета майже недосяжна через великий об'єм шуканих елементів.

Помислити – здійснити дезабсурдизацію знаку – розірвати невротичну «3» на три «1», виокремивши три складових елементи знаку. Але ці «1» спрямовані на формування нових «2» – повноцінних знаків, абсурд яких можна знову розривати для розвитку знакової системи. Мислити – це не стільки синтезувати елементи в асоціативних зв'язках, скільки *запускати процес розпаду двохелементних утворень*, який спрямовано на формування нового синтезу суміжних елементів.

МЕХАНІЗМ МИСЛЕННЯ

Який механізм мислення? Б.Ф. Поршнев вважає, що об'єднання двох дипластів у випадку спільного елемента дає трипластію, яку можна вважати «дверима у мислення» (ПОРШНЕВ, 1968, с. 28). Форма *трипластії*: два слова (синоніми), які позначають одну річ. На матеріалі двох трипластій утворюється *тетрапластія*, яка дозволяє виходити із сублогіки у логіку.

Ми не оспорюємо запропонованої схеми, але відмічаємо, що невроз змушує індивіда порівнювати об'єкти і наближатися до формальної логіки.

Відтак постає питання про об'єктивність проблеми несвідомого і навіть релевантність цього терміну (СИМОНОВ, 1986). Апологети адлерівської теорії зазначають: «Строго кажучи, несвідомого ніякого не існує. Ми створюємо його щоразу самі, коли віднаходимо між ідеями та образами нові смислові зв'язки, яких раніше не помічали» (СОКОЛОВ, 1997, с. 11). Тобто несвідоме – це те, що не набуло синтезу нової «2». Смислові зв'язки є поєднанням численних стихійно-ситуаційних «1» у тривкі «2». Подекуди вони набувають такого змісту, що навіть психоаналітики, які віднаходять несвідомий смисл у всьому, вважають це безглуздом: «...пацієнти несвідомо переслідують мету – довести вимоги лікаря до абсурду» (ШАНДОР, 2001, с. 134). Насправді це неминучий побічний продукт невротизованого мислення.

Формування нових «2» є процесом інтеграції досвіду. Це виявляється у духовності (БОРИШЕВСЬКИЙ, 2006; ПОМИТКІН, 2006) та міцності релігійних переконань (ЕПИСКОП ДИОКЛИЙСКИЙ КАЛЛИСТ, 1997; ИЛЬИН, 2006; СТАСЮК, 2006), у повноті наративної структури й досконалості наративу (КОШОВА, 2008), у метафоричності мислення (КОЛЛЕН, 1997; ПАВЛОВА, 1998), у здатності конструктивно використовувати гумор у соціальній взаємодії (МАРТИН, 2009), у консультуванні і терапії (ВАСИЛЕВСЬКА, & ДВОРНІЧЕНКО, 2018). Це дає підстави зробити висновок: «Справа не в тому, що проблема не має рішення, а в тому, що вона настільки безглузда, що немає жодної можливості або необхідності відчувати її як проблему» (УОТТС, 1997, с. 29). Суб'єкт *приречений повертатися до стану абсурду*. Незначна помилка вище цитованого А. Уоттса полягає у тому, що не відчувати проблему неможливо, позаяк суб'єкт потрапляє у невротичну ситуацію, коли прийняття рішення необхідне, дарма що воно проміжне і неостаточне в терапії.

Виникає питання про феномен інсайту, який вважають загальним для людини і тварини. Інсайт тварини можна описати як інтелектуальний шлях від «2» до «1». Для тварини утворення бінару стає задачею, для людини – вихідна умова психічної діяльності. *Інсайт людини – це інсайт тварини мінус процес утворення бінару*.

Еволюційна перевага людини – можливість здійснювати миттєву дезабсурдизацію, адже для людини стан інертного абсурду початковий, тоді як тварина ще повинна його досягти. Але й після досягнення стану «2» тварина не здатна затримуватись у ньому. Висока мозкова лабільність тварин не сприяє фіксації на абсурдних станах, тоді як для людини абсурд тривіальний і спонукає до поведінкового «експериментування». І.О. Сікорський зауважує, що у тварин порівняно мало так званих вільних асоціацій, які не прив'язані до об'єкту впливу (Сикорский, 1909). Деякий час тварина може перебувати у стані неадекватності, коли формується неадекватний рефлекс. Натомість людина може перебувати у ньому значно триваліший час. Встановлюючи нові нервово-психічні зв'язки, вона отримує значно більше часу для експериментування з неадекватними рефлексами. У цьому виявляється інтелектуальна унікальність і перевага, дарма що її ефективність негарантована (Мазяр, 2018б).

ВІД ВПІЗНАВАННЯ ДО СМISЛУ

Ультрапарадоксальний стан невротичний для тварин і тривіальний для людини. Це початок відліку психічної реакції, хоча у нього є історія формування. Друга фаза ультрапарадоксальної стадії парабіозу стає спробою нівелювати невротичність, регресуючи до парадоксальної стадії. **Третя фаза – повторний провал у невроз і можливе застрягання у невротичному стані за умови відсутності природного зв'язку з іншими знаками.**

Відправна точка мислення – інверсія першої фази ультрапарадоксальної стадії парабіозу – перехід на другу фазу, яка тотожна парадоксальній стадії парабіозу за принципом «і те, і не те». Друга фаза розпочинає друге коло інверсії, а це – необхідна умова для початку рефлексії.

Індивід отримує нагоду порівнювати, фіксувати відношення і протиставляти елементи знаків, здійснювати пошук подібності і відмінностей. Це не акт впізнання як у тварин, а вже мислительний процес утворення синонімії й антонімії елементів знакової системи, для чого, власне, мовлення і виникає.

З цієї позиції зрозумілий погляд О.О. Потебні на проблему розуміння як спрощення думки, перекладання її на іншу мову (ПОТЕБНЯ, 1926). «Іншою мовою» є субдомінантні несвідомі елементи знаків, які не можуть бути передані іншому. Комунікація відбувається *половинами знаків*. Співбесідники обмінюються домінантними елементами, значення яких у них здебільшого збігається. Вони лишень здогадуються про субдомінантні елементи. Тому, сприймаючи елемент А, додають власний елемент, який не збігається з елементом співбесідника. Комунікація відбувається довкола з'ясування нюансів знаку – *спроби встановити субдомінантний елемент*.

Ми припускаємо, що здатність «вгадувати» елементи знакової системи співбесідника в процесі спілкування становить суть феномену *емпатії*. Елементарні форми вияву емпатії – це уміння безпомилково ідентифікувати домінантні елементи знакової системи співбесідників (ЖУРАВЛЬОВА, 2007). Але досягнення найвищих типів емпатійного ставлення – діалогічного, трансцендентного, універсального (ЖУРАВЛЬОВА, 2014) – є «даром» відчуття субдомінантних елементів. Натомість вміння визначати субдомінантні елементи власної знакової системи є *конгруентність*.

Комунікативні труднощі зводяться до того, що суб'єкт не має гадки про субдомінантний елемент. Співбесідник, у свою чергу, поготів не може про це знати. Він переймається ідентифікацією власного субдомінантного елементу, який вислизає з рефлексивного процесу. Звідси походять труднощі інтерпретації, неможливість розібратися із нашаровуваннями смислів на смисли у процесі діалогу (ЧЕПЕЛЄВА, 2007), але, разом із тим, це відкриває шлях до творчості (ЧЕПЕЛЄВА, 1998).

Перша фаза ультрапарадоксальної стадії парабіозу забезпечує інтелектуальну діяльність на рівні інсайту. Дискурсивне мислення відбувається *на другій фазі* внаслідок психічної інверсії. *Третя фаза* ультрапарадоксальної стадії стає можливою тільки в результаті того, що інсайт і мислення унеможливорюються, стають неефективними. За таких обставин абсурд фіксується і стає для суб'єкта очевидним і нестерпним.

На третій фазі втрачається здатність здійснювати рефлексію – диференціацію психічного стану. Відбувається фіксація

нав'язливих думок і дій. Це слід трактувати як необхідність забезпечити динаміку формування конкретних знаків, яка призупинена (МАЗЯР, 2018Б). Йдеться про загибель процесу смислоутворення, зупинку її динаміки, що об'єктивується у таких різновидах смислових структур як особистісний смисл, особистісна установка, мотив, смислова диспозиція, смисловий конструкт, особистісна цінність (ЛЕОНТЬЕВ, 2003). Саме цей процес закладено у феномені мудрості (СМУЛЬСОН, НАЗАР, & МЕХТІХАНОВА, 2013).

В.Н. Пушкін вважає: «Смисл виникає під впливом двох факторів – актуалізації минулого досвіду і виявлення властивостей, що складають задачу елементів. Це – зустрічні процеси, що утворюють у своїй сукупності ту пізнавальну динаміку, яка й може бути охарактеризована як семантичний, або смислотвірний процес» (ПУШКИН, 1971, с. 38). Минулий досвід можна трактувати як попередні стадії парабіозу. Але не менш важливим чинником є встановлення зв'язків між знаками. Це забезпечує глибину смислової конструкції, її гнучкість і здатність до трансформації.

Смисл виникає в умовах неможливості здійснення регресії на парадоксальну стадію парабіозу і нездатності коригувати стан на першій фазі ультрапарадоксальної стадії. Рефлексія – це спроба сформувати домінанту збудження (сконцентруватися, визначитись із мотивами, цінностями, здійснити вибір) і досягти гальмівної стадії парабіозу. Утворення смислів – це фіксація домінанти у ситуації, коли існують кілька вогнищ збудження.

Третя фаза ультрапарадоксальної стадії – смислова основа особистісного розвитку. Перехід третьої фази у гальмівну стадію парабіозу народжує смисли. Смисли як когнітивні диспозиції діють ніби за рефлекторним принципом (МАЗЯР, 2019В). **Невроз – це досягнення третьої фази ультрапарадоксальної стадії парабіозу, яка не завершується гальмуванням.** Суб'єкт постійно до неї повертається у спробі сформувати і зафіксувати смисл.

Збалансованість базової психічної суперечності, контрапунктний консонанс особистості визначаються здатністю змінювати смисли. Але так само важливою є здатність їх утворювати (ФРАНКЛ, 1990). Тобто фіксація на першій і другій фазах парабіозу є неадекватною. Смисл не втрачається індивідом, а не набувається в ситуації, коли повинен сформуватися.

І. Ялом зауважує: «...ніякого «смыслу», ніякого великого замислу всесвіту, ніяких направляючих життєвих орієнтирів життя не існує, за винятком тих, які створює сам індивід» (Ялом, 2005б, с. 473). Суб'єкт їх створює тому, що не може не створювати. Він повинен проходити всі етапи ультрапарадоксальної стадії – головне! – *досягати стадії гальмування*. Це обов'язкова умова повернення до стану «2». Звідси наявність «особливої потреби – бути особистістю» (ПЕТРОВСКИЙ (РЕД.), 1987, с. 16). Але це варто розуміти не як потребу, а як соціальну приреченість, яка об'єктивується у функціонуванні смислової сфери. Вона спрямована на утворення смислів-знань, які І.О. Сікорський називає «директивами», позбавленими асоціацій (СИКОРСКИЙ, 1912б). Ми трактуємо це як відсутність усвідомлення не тільки субдомінантного елемента знаку, але й суперечності знаку загалом, необхідності його розривати. Директиви можна назвати «супер-двійками», які суть переконання, об'єкт віри.

Трудність утворення смислів криється у дворівневій конструкції, у неможливості ідентифікувати субдомінантні елементи знаків. Тому виникає відчуття неповноти смислів. Цим обумовлена проблематика самоідентичності. Звідси непереборний опір і викривлення в ситуації самоаналізу (ТЕРЛЕЦЬКА, 2005). Самоактуалізація, конгруентність стають можливими у контексті розкриття субдомінантного елемента окремих знаків.

Смисл є результатом взаємодії знаків (A/B, A/C, A/D тощо). Мають бути інші субдомінантні елементи, ідентифікація яких змушує суб'єкта зіставляти знаки і виходити на інші смислові конструкції.

КОГНІТИВНА ФОРМУЛА НЕВРОЗУ

Когнітивна формула неврозу на початковому етапі має такий вигляд: $(A \cup \cap \bar{A}) \equiv B$. У ситуації «ізоляції» знаку, коли А не може бути зв'язаним з іншими елементами, виникає необхідність збагнути зв'язок із найближчим елементом В. Але й це складає значні труднощі. Найпростіший шлях до усвідомлення А – одностороннє додавання і виключення не-А (\bar{A}) як природного

антагоніста. Елемент В лишається у субдомінантному стані. За- разом відбувається розрив зв'язку між А та В, які починають сприйматися як нетотожні ($A \neq B$) (МАЗЯР, 2018В). Тобто елемент А набуває дужчої внутрішньої конфронтації, тоді як елемент В стає ще більш віддаленим від можливості бути усвідомленим.

Вихід суб'єкта з невротичного стану передбачає здійснення дезабсурдизації «зіпсованого» (невротизованого) знаку, що завершується утворенням нових знаків. **Глибинну суть проблеми становить ситуація помилкового сприйняття елементу \bar{A} в якості субдомінантного елементу В.** Мовою формальної логіки це можна прочитати як вираз: $(A \neq \bar{A}) \cup (\bar{A} = B)$. Це запускає процес трансформації «зіпсованого» знаку, що дужче заплутує суб'єкта.

Фундаментальна когнітивна помилка суб'єкта, яка виокремлюється А. Адлером, полягає в ототожненні різних знаків, які утворюють *фіктивну ціль* (Адлер, 2003; Соколов, 1997). Це тривіальний психічний процес абсурдизації, який за інших умов завершується утворенням нового знаку. Проте за цих обставин диференціація елементів не отримує успіху. Психотерапія полягає у здатності утворити із «зіпсованого» знаку функціональний, коли *абсурдний зв'язок елементів не усвідомлюється як абсурд* внаслідок того, що той загальмовується на третій фазі ультрапарадоксального стану.

Клієнт звертається зі скаргою, оскільки субдомінантний елемент В перебуває за межами усвідомлення. Ж.-П. Сартр влучно зазначає, що поведінка для суб'єкта одночасно є «тотально прозорою» (рівень скарги) і «тотально прихованою» (істинний рівень проблеми) (Филиппов, 1977).

По суті клієнт скаржиться на з'яву у свідомості елемента \bar{A} . Скарга – це безкінечна кількість спроб розібратися з НЕІСНУЮЧИМ ЗНАКОМ A/\bar{A} . Це *суб'єктний артефакт, ерзац-проблема*, тоді як справжню проблему становлять знаки A/B , A/C , A/D , але насамперед A/B . Втім, психологічна допомога полягатиме у тому, щоби спершу звільнитися від цього суб'єктного артефакту – ерзац-проблеми A/\bar{A} ($A \equiv \bar{A}$).

Психологічну проблему становить те, що дезабсурдизація A/\bar{A} та A/B не відбувається зовсім або частково («невдале витіснення», «незавершений гештальт»). Суть труднощів

психотерапевтичного процесу полягає у тому, що **помилковим предметом роботи стає знак A/\bar{A} , тоді як це – лише частина «зіпсованого» знаку A/B** . Відтак вихідними умовами стають: A – усвідомлювана половина знаку, B – неусвідомлювана половина знаку (що суб'єкт не знає), \bar{A} – область заперечення усвідомлюваної частини знаку (чого суб'єкт не хоче).

Таким чином, невроз – це когнітивна «2» (абсурд A/B), яка стає «3» (усвідомленням абсурду $A/B/\bar{A}$), але ніяк не може стати «1» (дезабсурдизованими елементами), щоби знову стати «2» (неусвідомлюваним абсурдом A/C , A/D). Це усвідомлення антагоністичності, логічної необґрунтованості абсурду, але водночас неможливість досягти тимчасової «1» (МАЗЯР, 2019А).

МЕХАНІЗМИ МИСЛЕННЯ

Розвиток знакової системи можна розглядати як перманентну короткочасну дезабсурдизацію знаків і новий синтез елементів. Призупинення розвитку призводить до усвідомлення «зіпсованих» знаків й утворення невротичної симптоматики. При цьому доцільно розрізняти тривіальну когнітивну діяльність і власне мислення.

Перше є безперервним процесом формування абсурдних зв'язків. Ця робота згорнута і мінімально усвідомлюється. Короткотривала з'ява невротичних «3» долається шляхом *додавання абсурду* за принципом «2+2». Елемент \bar{A} замість того, щоби розривати «зіпсований» знак A/B , трансформується в абсурдний зв'язок з елементом іншого знаку \bar{A}/C . Найбільш тривіальний випадок – зв'язок з A як найближчим елементом. У такому випадку суб'єкт нечутливий до очевидної суперечності. Тоді елемент \bar{A} втрачає статус третього елементу «зіпсованого» знаку A/B . За іншого варіанту елемент \bar{A} може «притягуватися» умовним елементом C й утворювати з ним знак \bar{A}/C .

Ще однієї неневротичною формою утворення знаку є *добуток абсурду* «2•2». Це когнітивні стрибки, притаманні насамперед дитячому мисленню (ТЕРЕЩУК, 2004) й особливо відчутні у психічних розладах і в творчому процесі, що зближує їх у концепції

Ч. Ломброзо (Вельдбрехт, 2005; Ломброзо, 1892). Йдеться про властивість продукувати знаки без спільного елемента і без третього елемента (умовного \bar{A}). Перехід від знаку A/B до знаку C/D відбувається без дезабсурдизації. Його можна вважати справжньою формою творчості (Мазяр, 2018г; 2019в). Саме такий механізм творення знаків дає найбільш виражену оригінальність ідей. Власне, тому ми вважаємо творчість природним антиподом невротичному розладу, яка може виступати терапевтичним засобом.

На відміну від тривіальної когнітивної діяльності, мислення вирізняє дезабсурдизація. Її результатом є продукування «1», яка дозволяє цілеспрямовано конструювати нові «2». Це – маршрут від сублогіки до формальної логіки, який не тільки не синкретичний, але й будується за строгими правилами аналізу та синтезу.

Як операція додавання абсурду, так і добуток утворюють число «4», яке є необхідною умовою когнітивної діяльності, оскільки дозволяє двом абсурдним утворенням здійснювати когнітивну взаємодію (кореспонденцію).

Таке розуміння структури елементарної психічної одиниці розкриває сутність психодинаміки, дає метатеоретичне пояснення психічним феноменам, які до цього часу фігурували в межах окремих концепцій і тлумачилися через артефакти. З іншого боку, це дозволяє оцінити слабкість традиційного діагностичного підходу у вивченні психологічної проблематики.

КОГНІТИВНА ДИНАМІКА НЕВРОЗУ

Когнітивна динаміка невротичного розладу представлена у табл. 2.4. Суть неврозу полягає у проходженні стадій, які показують послідовність формування невротичних смислів на етапі початку і буття неврозу, а також можливості нівелювати невроз на етапі інтриги, коли частково відбувається дезабсурдизація «зіпсованого» знаку. Тоді у суб'єкта виникають підозри, що антонім домінантного елемента A нетотожний неусвідомлюваному субдомінантному елементу. Але ця ідея не знаходить належного підтвердження. Суб'єкт повертається до нав'язливої спроби розірвати «зіпсований» знак ($A \neq B$) шляхом розривання A/\bar{A} .

КОГНІТИВНА ДИНАМІКА НЕВРОЗУ

етапи невро- тизації	переду- мова	початок	інтрига	буття	терапія
етапи форму- вання знаку	$A/(\bar{A} \equiv B)$ без \bar{B}	$A/(\bar{A} \equiv \bar{B})$ без B	$A/(\bar{B} \equiv B)$ без \bar{A}	$\bar{B}/(\bar{A} \equiv B)$ без A	$A \neq \bar{B} \rightarrow$ $A/C, B/D$
когні- тивна дія	травма	скарга	інсайт	дезабсур- дизація	абсурди- зація
когні- тивні помилки	помилка заснов- ків	помилка виснов- ків	помилка здогадки	помилка рішення	суб'єкти- візація
тип знаку	тип «двійка»	тип «трійка»	тип «оди- ниця»	тип «четві- рка»	інтегрова- ний знак

Повний цикл психотерапії завершується досягненням форми $A \neq \bar{B}$. Тоді суб'єкт розриває «зіпсований» знак A/B шляхом утвердження положень, що не тільки $\bar{A} \neq B$ (реалізуючи інтригу), але й, сягаючи інсайту, домінантний елемент не тотожний антоніму субдомінантного елементу. Кінцевий варіант знаку – «2», яка набуває форми тривіального абсурду (A/C та B/D), що не усвідомлюється суб'єктом як суперечність. Це є результатом того, що елементи «зіпсованого» знаку утворюють нові «правильні» знаки.

Закономірно постає питання: яким чином виникають елементи \bar{A} та \bar{B} ? Сьогодні ми схильні припускати, що вони є елементами інших знаків, які виявляються найбільш релевантними для того, щоби дезабсурдизувати невротичний знак, власне, як і синонімічні знаки $A_1, A_2 \dots A_n$. Вони не можуть бути відірваними від власних бінарів, і саме тому набувають такої змістовної специфічності, яка обумовлює неточну антонімічність щодо елементів A і B . З іншого боку, це дозволяє елементам \bar{A} та \bar{B} досягати свідомих шарів психіки завдяки власним бінарам, де вони зазвичай є домінантними елементами.

Якщо узагальнити, когнітивна суть неврозу полягає у тому, що певний знак не піддається обов'язковому «розпаду» на елементи, які стають робочим матеріалом для утворення нових знаків. Навпаки, він притягує до себе інші елементи, які не здатні його диференціювати, і таким чином метастазує на інші знаки, робить їх неадекватними, «зіпсованими», негнучкими. Точніше, вся ця асоціативна мережа вибудовується довкола такого патологічного знаку і втрачає потенціал смислотворення. Будь-які когнітивні процеси, зрештою, приводять до нього як до глухого кута мислительного процесу.

РЕЗЮМЕ

У ситуації особистісної проблеми суб'єкт гостро усвідомлює абсурдність знаку, однак не здатен здійснити його дезінтеграцію.

Це призводить до стагнації «зіпсованого» знаку. Завершення його дезінтеграції і вторинної інтеграції здійснюється у відповідності з певною процедурою, де головними стають процеси синонімії й антонімії домінантної частини знаку, вихід на субдомінантні елементи знаку. Цей процес відповідає повному циклу парабіозу бінарної емоційної реакції.

ВИМІРЮВАННЯ ТА КОРЕКЦІЯ ЗНАКУ

ІСТОРИЧНІ ЧИННИКИ ПСИХОДІАГНОСТИКИ

Психологічна проблематика досліджується шляхом встановлення кореляційних зв'язків між окремими феноменами. Подекуди на їх основі здійснюються різні види багатомірного статистичного аналізу. При цьому емпіричними даними вважаються артикульовані частини дискретно усвідомленого знаку.

Психологія впритул наблизилась до біполярного розуміння елементарної психічної одиниці (знаку). Це зафіксовано у принципах асоціативного розуміння психодинаміки (Бэн, 1866; 1880; Сикорский, 1909; 1912б), фрейдівській спробі виокремити конфлікт антагоністичних психічних сфер (Брилл, 1998; Фрейд, 1998а; 1999б), що трансформовано у варіантах конфлікту інтрапсихічного й інтерпсихічного (Берн, 2001; Перлз, & Гудмен, 2001; Франкл, 1990; Фромм, 2000). Більшість емпіричних досліджень із застосуванням факторного аналізу фіксують біполярність сформованих образів (Гавриловська, 2016; Портницька, & Хомутовська, 2019), що можна вважати психологічним фактом.

Вченими запропоновано концепцію знаку в якості сигнального компоненту психічної регуляції (Виготский, 1934; 1960; Леонтьев, 1975). Однак при цьому акценти зміщуються на кінцеві результати психічного діяльності, на її продукт, що показано на прикладі осмислення спадщини Л.С. Виготського (Леонтьев, 1998). Таким продуктом є процес дезабсурдизації знаків, але абсурдна форма психічної одиниці не досліджена. Точніше, абсурдність трактується як конфліктне зіткнення одиничних феноменів, тоді як її слід розуміти в якості **вихідного психічного стану людини**.

Академічна психологія оперує диференційованими психічними одиницями, а задачею бачить показ синтезу її елементів. Вона вважає, що такою операцією пояснює складність психічної організації людини, тоді як складність закладена у процесах, які передують утворенню окремих елементів. Йї тому важко утримати диференційовані елементи в автономному стані, що він для них неприродний. Природною є бінарність (Мазяр, 2019а).

Відкрита криза у психології обумовлена тим, що початковим вважається одиничний психічний елемент, тоді як таким є двохелементний знак. Вчені підходять до предмету дослідження на середині шляху – з розщепленої асоціації, не розуміючи, що **асоціація є первинною умовою психічної одиниці, а не вторинним продуктом синтезу простих елементів**. Хоча виникають передбачення щодо існування простих (відношення та порівняння) і складних (аналіз та синтез) аперцептивних зв'язків (Вундт, 1912в), але ці операції мисляться як часткові випадки асоціювання, а не дисоціації (дезабсурдизації).

Наслідком помилки стає теоретико-методологічний розрив, відсутність єдиного предмета дослідження. Психологія зосереджується на раціоналізації психічної діяльності людини – на процесі і результаті дезабсурдизації психічних елементів. Натомість психотерапія шукає шляхи створення абсурдних психічних зв'язків, бо насправді тільки так людина може ефективно функціонувати. Розрив виявляється у нездатності академічної і прикладної психології зв'язати в єдину систему структурно-функціональну сутність людської психіки.

Зостається непоясненим **основний принцип психічного функціонування людини – здатність продукувати абсурдні зв'язки, які є антирефлекторними за природою**. Невипадково гештальттерапія вважає будь-який контакт творчим пристосування організму до середовища: «...усвідомлення – це не розмірковування про проблему, воно саме по собі є творчою інтеграцією проблеми» (Перлз, & Гудмен, 2001, с. 14-15). Тому такого успіху набувають різноманітні ірраціональні терапевтичні (Бойерс-Штолл, 1997; Бурно, 1989; 1993; Менегетти, 1993; Позднякова, 2013) і квазітерапевтичні (Валентайн, 2001) школи, які використовують абсурд в якості засобу роботи, різноманітні квазінаукові вчення, що ґрунтуються на сенсаційному абсурді (Образцов, 2004). На відміну від психотерапії, вони націлені не на дезабсурдизацію, а на *посилення абсурду* клієнта, продукування його нових зразків. Не випадково класична терапія почала опановувати «творчий елемент» лікування (Мухаметзянова, 2010). Альтернативи йому не існує.

Звідси «ситуаційна поправка» У. Мішела: результати особистісних опитувальників не прогнозують реальну поведінку (Росс, & Нисбетт, 1999). У його дослідженнях рівень кореляції поведінки і результатів опитувальників не перевищує 0,3. Результати У. Мішела ставлять під сумнів не тільки валідність опитувальників, а й психологію особистості загалом. Згруповані і класифіковані декларації часто-густо не відповідають поведінці суб'єкта. Поведінкові реакції виявляються прогнозованими у тривіальних ситуаціях, проте у змінених обставинах поведінкова прогностичність помітно знижується. Це пов'язують з ієрархічною зміною особистісних рис, координацією і взаємодією структурних елементів особистості, їх інваріантністю та індивідуальною єдністю (Либин, 2006). Ми вважаємо таке пояснення спрощеним, оскільки в основі саморегуляції розглядаються елементи як автономні психічні одиниці, тоді як вони не автономні, а є частиною психічних одиниць (знаків).

Опитувальник виявляє психічну одиницю в однополюсному форматі – усвідомлювану половину знаків. Це процедура встановлення числового вираження *частини знаку*, у той час як інша частина незауважена. Відтак не маємо нагоди оцінити знак (як рису особистості) цілісно, у взаємодії з іншими елементами, які входять до його структури. Натомість розробники опитувальників абсолютизують диспозиційну роль окремо виявлених елементів. Головна діагностична недосконалість полягає не стільки в абсолютизації домінантних елементів, скільки у неможливості встановити зв'язок елементу окремого знаку з елементами інших знаків. Перед психодіагностикою стоїть задача **встановити унікальну форму зв'язку елементів у знаковій системі**.

ПРОЕКТИВНИЙ ПІДХІД

Діагностичну альтернативу дослідження особистості становлять проєктивні техніки (Джос, 1990; Соколова, 1998; Шапарь, & Шапарь, 2006). Їхня перевага полягає у здатності виявляти знаки в єдності свідомих і несвідомих компонентів психічної одиниці – символи. Вони маскують витіснений зміст психіки шляхом

згущення образів, зміщення їхніх частин, заміщення протилежними образами, порушеннями у поєднанні елементів образу (БАБЕНКО, 2007; ЄВТУШЕНКО, 2007; РАНК, & ЗАКС, 2001). Символіка презентує абсурдний зв'язок знаку. Знакова цілісність також виявляється через метафору (ВАЧКОВ, 2003; ЗАВ'ЯЛОВА, 1998; ПАВЛОВА, 1998).

Втім, це ускладнює інтерпретацію результатів дослідження, викликає сумніви через багатозначність символічної мови, її універсальність (ТЕСЛЮК, 2004; ШПОНГЕР-ШЬОНГЕРР, 2002). В аналітичній психології чітко визначається сутність символу: «...символічним є таке слово чи образ, значення якого виходить за межі прямого і не піддається точному визначенню або поясненню. Коли розум намагається охопити певний символ, то неминуче приходить до ідей, що лежать за межами логіки» (ЮНГ, ФОН ФРАНЦ, ХЕНДЕРСОН, ЯКОБИ, & ЯФФЕ, 1998, с. 15). Т.С. Яценко обґрунтовує причини багатозначності символів (ЯЦЕНКО, КМИТ, & МОШЕНСКАЯ, 2000; ЯЦЕНКО, 2006).

Полегшити інтерпретацію проєктивних технік можуть так звані ключі, або каталоги, що наближають психомалюнкові методи до тестових стандартів. Але це, в свою чергу, порушує методологічні засади дослідження зв'язку свідомих і несвідомих аспектів знакової системи. Адже проєктивні техніки повинні бути позбавлені однозначності в інтерпретації психічного матеріалу. Їхня мета – встановлення унікального характеру зв'язку свідомої і несвідомої сфер. Разом із тим, це підвищує небезпеку впливу суб'єктивного фактору дослідника.

Іншими словами, проєктивні методи приречені залишатися на периферії психодіагностики. Їх використання щоразу призводить до втрати валідності: або через специфіку методики, або через суб'єктивний фактор дослідника. Між тим, нас цікавить питання співвідношення знаку та символу, який вони діагностують.

Апологети аналітичної психології зазначають: «Знак завжди менше, ніж представлене ним поняття, тоді як символ завжди містить в собі більше, ніж його очевидне значення» (ЮНГ, ФОН ФРАНЦ, ХЕНДЕРСОН, ЯКОБИ, & ЯФФЕ, 1998). З такою думкою не можна погодитися. Знак так само має невичерпне значення. У цьому знак і символ єднаються. Натомість відмінність полягає у тому, що знак у перспективі спрямований до звуження значення, його намагаються зафіксувати у дефініції, а символ – до розширення значення, а тому всіляко уникають строгої дефініції.

Труднощі діагностики особистості, вже не говорячи про дослідження причин її невротизації, мають закономірним наслідком суттєві труднощі у психотерапії.

Окремі напрямки психотерапії спеціалізуються на дослідженні **когнітивної сфери** особистості, оскільки вбачають у ній основну причину невротичного розладу (БЕК, РАШ, ШО, & ЭМЕРИ, 2003; БЕК, 2006). Ранній транзакційний аналіз робить ставку у лікуванні на розвиток потенціалу стану Я Дорослого (ХАРРИС, 2006), що представлено у терапії нового рішення школи Гулдінгів (Гулдінг, & Гулдінг, 1997). А. Адлер першочергово спрямовує зусилля на корекцію помилок у сприйманні світу (Адлер, 1997; 2003). Радянська психотерапія значною мірою спирається на метод переконання (ЛЕБЕДИНСКИЙ, 1958).

Вказані напрямки збігаються у положенні, що в основі психотерапії лежить процес дезабсурдизації. Ця процедура передбачає пошук прихованих смислів, що супроводжується досягненням інсайту клієнта. Втім, психоаналіз наголошує на необхідності інсайту без «підказок» терапевта, щоб отримати вищий ступінь ефекту. Але й ця умова не гарантує задовільного результату. Інсайт є тільки початком порушення абсурдної конструкції, тоді як кінцевий результат дезабсурдизації можливий за умови синтезу елементів абсурду з іншими знаками, а сам «зіпсований» знак загальмовується і не здійснює авторотацію.

На рівні *консультації* психолог формує переконаність клієнта у помилковості формули $\bar{A}=B$. Оскільки відбувається хибне ототожнення двох окремих елементів знаку, консультація має на меті виявити приховане бажання клієнта фіксувати синонімію. Когнітивна синонімія відкриває шлях до суті абсурду $A \neq \bar{A}$, тоді як на місці елемента \bar{A} повинен бути елемент B. Формула $A \neq \bar{A}$ відображає побутове розуміння психологічної проблематики. Це *хибна поверхнева дезабсурдизація*, яка слугує винятково усвідомленню змісту елемента A.

Глибиннопсихологічна сутність проблеми – змістовне осягнення «зіпсованого» знаку A/B. Реалізація формули $A \neq \bar{A}$ може допомогти попервах, коли пильність і вольові здібності клієнта

загальмовані авторотацією «зіпсованого» знаку, а значить дозволяють утримуватися від «гачків» психологічних ігор (СТЮАРТ, & ДЖОЙНС, 2002). Натомість баланс базової психічної суперечності залишається недосяжним, допоки елемент \bar{A} не набуде змістовних змін. Тоді елемент В зможе періодично актуалізуватися без небезпеки бути «прив'язаним» до елементу \bar{A} в якості абсурду.

Успішним результатом консультації є диференціація елементів А та В. Якщо формула скарги має вигляд $A \neq (\bar{A}=B)$, то мета консультації – констатація формули $\bar{A} \neq B$. Тобто дезабсурдизація ще не здійснюється у повному обсязі, проте суб'єкт уже не отожднює антонім домінантного елементу із субдомінантним елементом «зіпсованого» знаку.

Позитивний ефект консультації повертає суб'єкта до моменту вибудовування нефункціонального захисту, продукуючи антонімічні елементи домінантного елемента А. Психологічна допомога полягає у здійсненні дезабсурдизації «зіпсованого» знаку, його трансформації у тривіальну форму й інтеграції у знакову систему. Для цього належить розкрити зміст елемента В, що передбачає обов'язкове відкриття простору елемента \bar{B} (антоніма субдомінантного елементу).

Елемент В доступний свідомості суб'єкта внаслідок авторотації знаку. Про елемент В суб'єкт здогадується, причому може пов'язувати його з елементом А. Однак елемент \bar{B} взагалі не пов'язується з елементом А, що й обумовлює складність психотерапії. Цією обставиною пояснюється шалений опір психоаналізу на початку ХХ століття, адже інтерпретація культурних традицій (ФРЕЙД, 1999б), генезису релігії (ФРЕЙД, 1998б), суспільних явищ націлена на встановлення неочевидного зв'язку між елементами А та \bar{B} . Разом із тим, синкретизм дозволяє збудувати такі когнітивні системи, які можуть не мати навіть віддаленого логічного зв'язку (ТАЙЛОР, 1988).

«Гріх» 3. Фрейда полягав у тому, що він пропонував лише дезабсурдизацію в якості психотерапевтичного інструменту, тобто аналіз абсурду. Натомість людство повсякчас потребує синтезу абсурду. З. Фрейд не міг створити нової наукової релігії просто тому, що пропагував наукову антирелігію. Звідси стільки «ересі» у психоаналізі.

Процес *психотерапії* утруднюється тим, що клієнт звертається за допомогою, в основі якої лежить відновлення абсурдної форми «зіпсованого» знаку. Традиційна психотерапія прагне до очищення свідомості клієнта від абсурду, тоді як абсурд складає специфіку психічного функціонування людини. Звідси популярність нетрадиційних і в переважній більшості шарлатанських методів лікування. Вони дають можливість відтворити і посилити «зіпсований» абсурд (ГРАБОВОЙ, 2004). Важливо відмітити, що у таких випадках «зіпсований» знак залишається майже неушкодженим, а «корекція» здійснюється шляхом *множення* абсурду. В результаті «зіпсований» знак втрачає невротичні властивості й інтегрується у суттєво оновлену знакову систему.

Натомість дезабсурдизація науково зорієнтованої психотерапії сприймається суб'єктом як нерелевантний процес. Адже він не отримує миттєвого полегшення. Поготів психотерапія перетворює дезабсурдизацію на основний інструмент самодопомоги й екстраполює його на принципи життєдіяльності. Клієнта навчають здійснювати дезабсурдизацію без участі терапевта, тоді як це є надміру складним завданням. Тому сучасна психотерапія стала на шлях спрощення своїх положень і навіть відмови від дезабсурдизації як такої (наприклад, клієнт-центрована терапія К. Роджерса). Тому нерідко психотерапія стає прообразом релігії зі своїми віруючими і пасторами (БОЖОВИЧ, 1968). *Клієнту простіше повірити у психотерапію, аніж навчитися користатися її інструментарієм.*

Оптимальною формою психотерапії є така, коли дезабсурдизація стає не кінцевою та єдиною метою роботи, а буде проміжним етапом допомоги. Її мета – інтеграція нових абсурдних конструкцій. Тільки у такій формі знак дає змогу бути ефективним у побудові нових знаків, що є визначальним у процесі соціальної адаптації та інтеграції. Зміст нових знаків не повинен підлягати суб'єктній ревізії. Парадокс психотерапії полягає у тому, що ми повинні залишити клієнта у тому ж засліпленому стані, що й до початку лікування з тією різницею, що тепер йому не різатиме око блиск чергового абсурду. Він сам повинен спроектувати себе заново на матеріалі дезабсурдизації і приречений не припиняти цього когнітивного процесу (СМУЛЬСОН, 2014).

Психотерапевтична робота з когнітивним абсурдом повинна відбуватися у послідовності, яка є відображенням психодинаміки «зіпсованого» знаку (ТАБЛ. 2.4).

На етапі *передумови* невротичного розвитку відбувається травмування суб'єкта (РИС. 2.3). Елемент В припиняє осмислюватися у зв'язку з елементом А і бути доступним для усвідомлення навіть на символічному рівні. Це поготів закриває простір для вияву елементу \bar{B} .

Суб'єкт по суті неправильно записує умову когнітивної задачі (її засновки), а тому його «2» потребує трансформації. Її розриває інший елемент, який найближче стоїть до усвідомленого елементу А – його заперечення \bar{A} . Це сприяє тому, що з психологічного простору зникає елемент В, дарма що неповністю. Елемент В витісняється невдало (недостатньо загальмовується), тому що по-іншому витіснитися не може, адже органічно спаяний з елементом А: вони складають когнітивну цілісність.

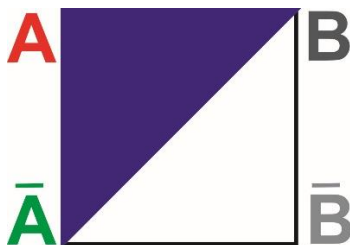

РИС. 2.3. ПЕРЕДУМОВА (КОГНІТИВНИЙ РІВЕНЬ ТРАВМИ)

Початок неврозу збігається зі скаргами клієнта (РИС. 2.4). Той не може самотужки впоратися з особистісною проблемою, оскільки на основі помилкових засновків робить помилкові висновки. Помилка полягає у тому, що місце елементу В займає \bar{A} . Це тільки укріплює «союз трьох» (А, В, \bar{A}). Елемент В пульсує у цій взаємодії імпліцитно. Однак на цьому етапі психічного розвитку суб'єкт не може функціонувати безкінечно довго, адже отримує постійний незбіг між деклараціями і діями за відсутності належного психологічного захисту.

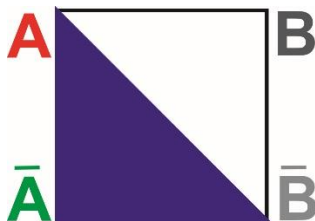

Рис. 2.4. Початок неврозу (когнітивний рівень скарги)

Вибудова більш надійних психологічних захистів передбачає неминучу з'яву *інтриги*, коли може статися інсайт щодо вирішення проблеми (рис. 2.5). Адже рано чи пізно суб'єкт виключить з квадрату когнітивного абсурду елемент \bar{A} . Це саме той елемент, з якого починався процес «псування» знаку (фіксувалася невротизація). Суб'єкт здогадується і навіть виразно формулює, що $\bar{A} \neq B$. Це правильний висновок, але зовсім недостатній для усвідомлення суті зв'язку A та B . Відтак здогадка у кінцевому варіанті залишається хибною. Втім, її варто розглядати в якості важливого ресурсу для подальших особистісних змін.

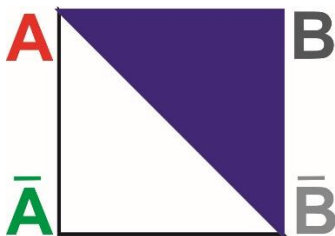

Рис. 2.5. Інтрига (когнітивний рівень інсайту)

Буття неврозу – це фіксація на останньому з можливих зв'язків елементів B та \bar{B} (рис. 2.6). Суб'єкт приймає хибне рішення, оскільки з поля свідомості зникає раніше усвідомлюваний елемент A . Суб'єкт здійснює повне коло когнітивної інверсії. На зміну когнітивній помилці $A = \bar{A}$ приходять помилка $B \neq \bar{B}$. Отримуємо парадоксальну «четвірку» елементів, які не можуть інтегруватися. У цій взаємодії наявна дезабсурдизація, яка не завершується абсурдизацією на вищому рівні когнітивного розвитку суб'єкта.

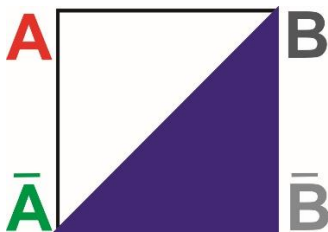

РИС. 2.6. НЕВРОТИЧНЕ БУТТЯ (ДЕЗАБСУРДИЗАЦІЯ БЕЗ УТВОРЕННЯ АБСУРДУ)

Вирішити особистісну проблему означає повернутися до інсайту, розширити і поглибити його. Втім, головна мета – завершити його правильно («здійснити правильне витіснення», «завершити гештальт»). Фактично в одному полі повинні зустрітися елементи A та \bar{B} , які за тривіальних обставин зустрітися могли тільки випадково. Їхня «свідома» зустріч повинна призвести до встановлення не тільки когнітивних відмінностей, але й встановлення нової тотожності, яка дозволить в подальшому повернути елементам A та B органічний зв'язок у складі інших елементів (A/C та B/D).

Зауважимо, що зазвичай знак A/B після успішного курсу психотерапії «розвалюється». Разом із тим, ми не виключаємо умов, за яких цей знак може зберігатися (коли клієнт не може відпустити певну травматичну ситуації – розлучення, смерть). Тоді цей знак набуває особливої когнітивної сили, сакрального місця у знаковій системі індивіда. Часто це об'єктивується у збереженні пам'ятних речей, святості певних дат, традиціях тощо. Відмінність полягає у тому, що тепер клієнт вміє без психічних втрат каналізувати цей знак, не намагається його дезабсурдизувати.

Якщо коротко, повний курс психотерапії передбачає, що всі складові «зіпсованого» знаку A/B по черзі повинні бути виключеними з процесу усвідомлення, а потім знову бути включеними у процес усвідомлення. Ці елементи та їхні антоніми повинні «розчинитися» у знаковій системі, а не паралізувати її діяльність, «зв'язатися» з іншими елементами функціональних знаків. Вони повинні стати досвідом суб'єкта.

РЕЗЮМЕ

Психотерапія когнітивної сфери являє собою ідентифікацію елементів «зіпсованого» знаку, їхніх синонімів та антонімів. Загальними задачами є спростування положення про тотожність антоніму домінантного елементу та субдомінантного елементу (на рівні психологічної консультації) і встановлення змісту антоніма субдомінантного знаку (на рівні глибинної психотерапії).

Вирішення цих завдань повинно призвести до остаточного розривання бінару і включення його елементів до складу нових знаків.

Мета психотерапії – відновлення тривіального когнітивного абсурду. Це досягається шляхом повного циклу інверсії «зіпсованого» знаку, коли всі його елементи проходять через процес повного витіснення й усвідомлення.

ПОВЕДІНКОВА ІНВЕРСІЯ: ВІД ІНТЕРДИКЦІЇ ДО КОНТРКОНТРСУГЕСТІЇ

ГЕНЕЗИС КОМУНІКАЦІЇ

ОСОБИСТІСТЬ У СИТУАЦІЇ

Перехід від психічного інтер'єру психіки до екстер'єру становить труднощі у зв'язку з неочевидністю їхньої кореляції в межах контрапункту особистості. Перед дослідниками постає задача мало не на осліп обрати той поворот в інтрапсихічному лабіринті, який приведе до розуміння поведінкової логіки. Психофізіологічні і когнітивні процеси закономірно об'єктивуються в одному з поведінкових варіантів.

Ідентифікація поведінкового аспекту незбалансованої психічної суперечності особистості є складним завданням. Це підтверджують дослідження розуміння психологічної ситуації клієнта майбутніми психологами (ТКАЧЕНКО, 2001). Разом із тим, поведінковий аспект особистісної проблеми є основним матеріалом для діагностики і терапії.

Повертаючись до вчення про парабіоз і припущення щодо інертного характеру протікання ультрапарадоксального стану, нагадаємо, що домінанти збудження і гальмування двічі змінюють психофізіологічний статус на протилежний. Зміна плеяди нервово-психічних центрів створює умови для формування центрів збудження, які можна назвати *супердомінантою*. Під останньою

розуміємо закріплений і повторюваний поведінковий патерн (психологічні ігри), комплекс фіксованих думок (настанови і заборони), завчені почуття (вимагацькі почуття) (БЕРН, 1999; 2001; СТЮАРТ, & ДЖОЙНС, 2002; ШТАЙНЕР, 2003). Тоді говоримо про тривку нервово-психічну реакцію, яка схильна до рецидиву й об'єктивується у невроті нав'язливості (МАЗЯР, 2018б).

Проаналізуємо феномен *психологічної ситуації*, яка є макрорівнем аналізу поведінки суб'єкта. Вона є провідником особистісних змін, які стають найбільш вірогідними в умовах стресу, конфлікту і кризи. Адже механізм ситуаційної саморегуляції включає як мінливі і випадкові чинники психічної активності, так і диспозиційні характеристики суб'єкта (МАЗЯР, 2014а).

У. Мішел, Н. Ендлер і Д. Магнуссон обґрунтовують необхідність аналізу не ізольованої особистості, а «особистісно-ситуаційної взаємодії» (КОРЖОВА, 1994). О.Л. Музика (2008) зауважує на відсутності транситуаційного характеру диспозиційних регуляторів і вказує на ситуаційно-адаптивну схему регуляцію поведінки. Іншими словами, дедалі більше визріває вимога говорити про *особистість у ситуації* (РОСС, & НИСБЕТТ, 1999). Позаситуативної, препарованої особистості не існує.

Предметом дослідження повинен стати суб'єкт у контексті життєвої ситуації. Вже на етапі визначення ситуаційної регуляції вчені пропонують виокремлювати ситуативний і ситуаційний рівні, які різняться ступенем повноти спектру орієнтувальних дій. В результаті такого поділу Я.В. Васильєв виокремлює три типи особистісних позицій: ситуативний тип – егоцентрична особистісна позиція, ситуаційний – раціоналістична, надситуативний – альтруїстична (ВАСИЛЬЄВ, 2005).

Н.В. Грішина зазначає, що «цінність будь-якої класифікації визначається її пояснючими можливостями при переході на рівень опису конкретних об'єктів» (ГРИШИНА, 1997, с. 126). *Робоча типологія* ситуацій виявлятиме тенденції до суб'єктивної реконструкції реальності у цілісні квазісистемні конструкти (БОХОНКОВА, & ЗАВАЦЬКИЙ, 2015). Натомість психологія більше уваги приділяє розробці класифікації особистостей, що робить ситуаційний вплив нейтральним фактором поведінки. Це, звісно, полегшує завдання діагностики, однак ціною втрати значної частки валідності.

Остання може бути підвищена тільки за рахунок знання специфіки ситуації.

ТИПОЛОГІЯ СИТУАЦІЙ

Значним недоліком ситуаційних типологій є зорієнтованість на соціально-видові ознаки ситуацій, які не дозволяють розкрити суб'єктну сутність індивіда. Ці ситуації є безсуб'єктними *соціальними епізодами*. До таких можна віднести типологію К. Левіна, в якій виокремлюються ситуації спонукання, заборони тощо (Левин, 2001); Н. Кантор, У. Мішел і Дж. Шварц виділяють ідеологічні, соціальні, стресові і культурні ситуації (Гришина, 1997); М. Аргайл, А. Фернем і Дж. Грехем говорять про формальні соціальні події, інтимні зустрічі з близькими друзями чи родичами, випадкові зустрічі зі знайомими, формальні контакти у крамницях та офісах, асиметричні ситуації, пов'язані з соціальними уміннями, переговори та конфлікти, групові дискусії (Коржова, 1994). Слабке місце подібних класифікацій полягає у 1) зорієнтованості на соціальні ознаки ситуації і невичерпності ряду соціальних епізодів; 2) відсутності пояснюючих і прогностичних можливостей; 3) неможливості їхнього застосування у практичних цілях (Мазяр, 2008а).

Враховуючи це, О.В. Філіппов і С.В. Ковальов виокремлюють об'єктивні та суб'єктивні ситуації за домінуючим впливом зовнішніх обставин чи самої особистості (Філіппов, & Ковалёв, 1986). Втім, будь-яка ситуація суб'єктивна, навіть якщо обставини визначають поведінку індивіда. Ситуація відрізняється від соціального епізоду *суб'єктивною трактовкою* (Левин, 2001). Разом із тим, суб'єктивне трактування не віддзеркалює ситуацію повністю, але й ситуація не стає продуктом довільного конструювання об'єктивної реальності (Росс, & Нисбетт, 1999).

Таким чином, відмічаємо спільну проблему для особистісних і ситуаційних типологій: вони не перетинаються, стають протилежними точками поведінкового континууму, вважають одне одного нейтральним чинником. Тож безперспективно накладати їх одна на одну. Втім, головний висновок має бути таким:

ситуаційна типологія створює межі для типологічного вияву особистості.

Індивід потрапляє в обставини, які частково створені самим суб'єктом, частково – незалежні від нього. Він прагне реалізувати ситуаційні цілі. При цьому *ситуацію* ми оцінюємо як *соціально-психологічний вимір обставин, суб'єктно визначених і життєво інтегрованих суб'єктом, які вимагають певних дій*. Ситуація – це єдність зовнішніх умов, які задають об'єктивні параметри поведінки індивіда, їх суб'єктивної оцінки й унікального способу дій (МАЗЯР, 2008А). Тобто ситуація так само як особистість несе суперечність між ілюзією та реальністю. При цьому саме ілюзія інтегрує суперечність.

В результаті теоретичного зіставлення соціального і психологічного параметрів ми виокремлюємо чотири типи життєвих ситуацій.

Соціальний параметр – об'єктивні ситуаційні умови, які являють собою обмеження (бар'єри) і можливості (вектори) поведінки. Об'єктивно соціальний параметр ситуації задає ступінь її *альтернативності*. Відповідно, ситуації можна поділити на альтернативні і безальтернативні. Перші мають слабкі бар'єри, другі – міцні. Це визначає ступінь суб'єктності і свободи поведінки певного типу особистості. Безальтернативні ситуації є нав'язаними ззовні, їх не можна поміняти на інші, «покинути».

Психологічний параметр – ступінь *суб'єктивної значимості ситуації*. У значимих ситуаціях індивід поводитьсь більш активно, вмотивовано, емоційно; до незначимих ситуацій ставиться нейтрально, пасивно.

Виокремлені типи ситуацій (рис. 2.7):

Захоплення (альтернативна значима ситуація). Індивід активний, вмотивований, вільно регулює поведінку, відчувається творцем ситуації і відчуває психологічну силу.

Залежність (безальтернативна значима ситуація). Індивід активний, емоційно заряджений, не може вільно регулювати поведінку, відчуває слабкість і вразливість перед обставинами.

Знеохочення (альтернативна незначима ситуація). Індивід пасивний, немотивований, вільно регулює поведінку, не планує дій.

Примус (безальтернативна незначима ситуація). Індивід пасивний, недостатньо вмотивований, слабо регулює поведінку, відчувається психологічно слабким і керованим ззовні.

Рис. 2.7. Типологія ситуацій

Розроблена типологія ситуацій дещо покращує можливість прогнозувати поведінку індивіда, визначати межі суб'єктності, загальну спрямованість, ресурсність особистості. Розуміння суті ситуації відкриває можливість для вирішення проблеми саморегуляції як складного багатоаспектного уміння вибудовувати і керувати власною активністю (Конопкін, 1995; Музика, 2006; Наумчик, 2005). Саморегуляція включає весь спектр психофізіологічних і психічних процесів – від несвідомих рефлексивних актів до усвідомлюваних вищих психічних функцій.

Психологічна допомога полягає у виведенні процесу саморегуляції на свідомий рівень. Йдеться про оволодіння різними видами довільної активності.

Якщо виходити з системно-функціонального підходу О.О. Конопкіна, то регулятивні процеси являють цілісну, структурно замкнену, але інформаційно відкриту систему. Вона реалізується через взаємодію функціональних ланок, співробітництво

яких забезпечує досягнення мети (Конопкин, 1995). Науково-психологічна проблема полягає у визначенні диспозиційних і ситуаційних чинників, які обумовлюють характер взаємодії функціональних ланок системи.

Отже, слід аналізувати особливості взаємозв'язку диспозиційних характеристик особистості і тип ситуації. Поведінка стає прогнозованою, якщо ситуація 1) ізоморфна (схожа з тривіальними життєвими ситуаціями суб'єкта), 2) значима й 3) альтернативна (яку відносно легко змінити). У випадку негативної валентності бодай одного з трьох параметрів ситуація стає менш прогнозованою (Мазяр, 2014а). Такі ситуації сприяють виникненню психічного розладу.

Базова психічна суперечність втрачає баланс переважно у ситуаціях залежності та примусу. За цих умов найбільш вірогідне формування знаків антагоністичного змісту. Такі ситуації стають майданчиком для розбіжностей інтрапсихічної активності суб'єкта і не дозволяють знаковій системі послідовно розвиватися. Вони затискають знаки у лещатах окремих елементів, які не піддаються синонімії й антонімії. Субдомінантний елемент «зіпсованого» знаку неприродно нав'язується ззовні (навіюється) і не може «прижитися».

Ситуації залежності і примусу вимагають такого типу реагування, що не збігається з імпульсами суб'єкта: *залежність* стає ситуацією незбігу між потужною мотивацією і браком можливостей її задовольнити, а *примус* є ситуацією незбігу між різновекторними зовнішніми вимогами і суб'єктними інтересами. В результаті отримуємо *об'єктивні умови* для формування змістовно непрогнозованих неадекватних рефлексів. Зіткнення антагоністичних реакцій стає можливим тому, що неізоморфна, незначима, безальтернативна ситуація породжує емоційну опозицію: одна реакція є вимушеною відповіддю на жорсткі ситуаційні вимоги, інша – вияв першосигнального імпульсу.

Психотерапія – це спроба відновити суперечність реагування. Це – вихід на ситуацію формування «зіпсованого» знаку. Ключова причина «псування» полягає у тому, що обидві реакції антагоністичні і не можуть ситуативно узгоджуватися. Невроз стає результатом необхідності трансформації знаку, яка тільки й

може відбутися у подібній ситуації. Це зумовлює поведінковий феномен вимушеного повторення (ЯЦЕНКО, 1996). На нашу думку, повторювану поведінку слід розглядати як нав'язливе прагнення розірвати «зіпсований» знак на складові, які утворюватимуть нові знаки тривіального змісту.

ФІЛОГЕНЕТИЧНА СИТУАЦІЯ

Типологічне дослідження ситуацій – макроскопічний інструмент вивчення особистісної проблематики. Втім, для розуміння інтерпсихічного механізму необхідно оперувати мікроскопічним інструментарієм, який розкладає комунікацію на складові. Він доступний при аналізі *філогенетичних аспектів розвитку людської комунікації*.

У філогенезі частота, сила й багатоманітність *неадекватних рефлексів* збільшується (ПОРШНЕВ, 1974). Пояснити це можна розширенням свободи формування умовних рефлексів. Саме неадекватні рефлекси розривають стереотипні реакції. Супутньо у філогенезі суттєво зростає *імітагенність* поведінки, яка набуває особливої вираженості у вищих приматів.

Б.Ф. Поршнев припускає, що здатність до формування неадекватних рефлексів й імітативність досягають найвищої точки розвитку і перехрещування у Номо. Результат їхнього взаємопроникнення: «...неадекватний рефлекс одного організму може провокувати імітативний рефлекс в іншого організму» (ТАМ САМО, с. 333). Цей фізіологічний акт він називає «інтердикцією». Її сутність полягає у *гальмуванні поведінки іншого*.

Інтердикція не тотожна транзакційному акту (БЕРН, 2001), оскільки не слугує лише передачею інформації. Інформаційна функція у філогенезі з'являється значно пізніше. Спочатку людська інтердикція – це *можливість загальмувати першосигнальний імпульс іншого індивіда*. **Інтердикція – це перехід від першої до другої сигнальної системи, який закладений у першій, проте ще не став надбанням другої.** Цей той проміжний психічний акт, який є мостом між твариною і людиною, але водночас протистоять обом. Це вище означений стан *антитварини*.

Інтердикція є прообразом інтерпсихічної дії, якій належить стати інтрапсихічною реальністю. Це початковий етап шляху від сугестії до контрсугестії. Другою сигнальною системою інтердикція стане тоді, коли до функції гальмування іншої особи буде додано **сугестію** – навіювання певної дії на основі вербальної команди. Тоді на зміну первинному гальмуванню приходить інше гальмування, яке є аберацією (відхиленням) попередньої нервово-психічної реакції і нав'язуванням іншої. Коротко: *зупинка іншого і наказ діяти*. Згодом сугестія зазнає трансформації у зв'язку з виробленням уміння відхилятися від розуміння іншого (мовний бар'єр). У суб'єкта формується здатність до **контрсугестії**. Тобто не зупинятися і не сприймати наказ. Ще пізніше виникає можливість здійснювати сугестію у відповідь, себто **контр-контрсугестію**. Йдеться не тільки про відхилення сугестії іншого, але й здійснення власного впливу. Саме її можна вважати сучасним етапом людської комунікації.

Філогенетичний перехід першої сигнальної системи у другу сигнальну систему Б.Ф. Поршнев показує у схемі розгортання інтердикції (ПОРШНЕВ, 1974):

Інтердикція I – генералізоване гальмування поведінки іншої особи: «Не можна!».

Інтердикція II (інтердикція інтердикції) – сигнал, що гальмує генералізоване гальмування інтердикції I (збудження гальмівної домінанти): «Можна!».

Інтердикція III (інтердикція інтердикції інтердикції) – гальмування сигналу на попередньому етапі: «Треба!», «Потрібно!», «Належить!», що складає суть навіювання.

Інтердикція на пізньому етапі філогенезу може бути представлена у такій послідовності: **гальмування** → **гальмування гальмування** → **збудження**. Цей процес складає сутність тривіальної транзакції як одиниці спілкування (БЕРН, 2001). Без розуміння складових цієї одиниці не можна адекватно проаналізувати поведінковий механізм невротизації.

Якщо застосувати цю схему на онтогенетичному рівні й одночасно розгорнути у ситуації незбалансованої психічної суперечності особистості, то можна виокремити наступні етапи комунікативного процесу (табл. 2.5).

КОМУНІКАТИВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ПРОБЛЕМИ

<i>Етап</i>	<i>Універсальна вербальна формула</i>
інтердикція I (заборона)	«Не можна!»
інтердикція II (дозвіл)	«Можна!», «Будь іншим!»
інтердикція III (сугестія/імітація)	«Роби так!»
неповна контрсугестія	«Робити так?» замість «Не роблю так!»
відсутність контрконтрсугестії	«Я інший?» замість «А роблю так!»
інтердикція III (сугестія/імітація)	«Роби так/інакше!»
контрсугестія	«Роблю не так!», «Роблю інакше інакше!»
контрконтрсугестія	«Не треба робити не так!» при терапії «Не треба так робити!»

ІМІТАЦІЯ У ФІЛОГЕНЕЗІ ЛЮДИНИ

Процес імітації у Номо відбувається значно складніше, ніж у тварин, оскільки включає другу сигнальну систему (процес мовлення). Те, що у тваринному світі є прецедентом зриву нервово-психічної діяльності, у випадку гальмування першосигнальних імпульсів людини стає початком формування нової сигнальної системи.

Дитяча імітативність неадекватних рефлексів проявляється у формуванні життєвих сценаріїв (на матеріалі казок як готових життєвих сюжетів). Е. Берн зауважує, що тричі повторений пращурами життєвий сценарій набуває для суб'єкта «магічної» сили, значних труднощів у його уникненні (БЕРН, 2004). Діти не мають достатніх контрсугестивних ресурсів відхилити навіювання дорослих, навіть якщо воно нецілеспрямоване, звучить як нейтральна інформація і спрямоване не до дитини.

З цієї позиції особистісна проблема може трактуватися як *невміння протистояти неадекватній імітації*, яка ніби обіцяє дитині набути психологічну силу у ситуації відчуття або комплексу меншовартості. Звідси фундаментальні когнітивні помилки оцінки світу (Адлер, 1997; 2003). Потужне навіювання індивіда значною мірою полегшується у момент розгубленості, коли зовнішньому агенту навіть не потрібно гальмувати адекватні реакції суб'єкта. Той сам стає надміру імітагенним щодо інформації, яка дозволяє прогнозувати розгортання ситуації. Контрсугестивний потенціал суб'єкта стає надто слабким, щоби не «заразитися» неадекватною думкою або дією.

У чому небезпека слабкої контрсугестії? Втрачається природність знакової системи. В неї імплантуються елементи, які виходять за межі тривіального абсурду. Штучність елементів створює прецедент для фіксації інтерпсихічної суперечності. Ці елементи належить інтегрувати у знакову систему з уже сформованою структурою. Причому штучні елементи займають домінантне місце, не підлягають суттєвій трансформації і навіть самі трансформують природну знакову систему.

Б.Ф. Поршнев зауважує щодо первинного значення другої сигнальної системи. Вона не виконує функцій відображення дійсності чи специфічного інформування як перша, а слугує для гальмування активності інших людей (ПОРШНЕВ, 1968). Тобто, наголошуємо ми, друга сигнальна система є винятково інтерпсихічним феноменом, який у ранньому філогенезі ще не виконує мисленевих функцій, а полягає у здійсненні впливу на інших людей і захисту від їхнього впливу. Звідси така сила штучних знаків.

Проблема штучного знаку полягає у тому, що він не має природної здатності до диференціації, а засвоюється в якості «чужорідного тіла», нездатного зростати разом із суб'єктом. По суті він стримує психічний розвиток індивіда, інфантилізує його, мимоволі змушуючи шукати йому автентичну заміну. Суб'єкту належить в подальшому загальмувати його сугестивний вплив і здійснити ефективну контрсугестивну дію. Дарма що із заміщеними особами та у зміненій ситуації. Але зробити це надзвичайно складно через когнітивні помилки й численні емоційні нашарування, які утворилися за час багаторічного парабіотичного маршруту.

У своїй концепції Б.Ф. Поршнев пропонує розрізняти два етапи інфлюації (впливу на індивіда). На першому *імітативно-інтердиктивному* етапі дії іншої особи гальмуються шляхом провокування антагоністичної реакції. На другому етапі – *сугестивному* – відбувається збудження необхідної реакції шляхом *гальмування гальмування*. Проте йдеться не про повернення до попереднього психофізіологічного стану. Це кардинально інша ситуація збудження, що розгортається у процесі парабіозу.

Сутність особистісної проблеми на комунікативному рівні полягає у тому, що суб'єкт у ситуації примусу або залежності **не здатен здійснити повної контрсугестивної дії**. У психоаналізі це кваліфікується як невдале витіснення. Замість команди «Не роблю так!» суб'єкт фактично перепитує: «Робити так?». Це має наслідком неспроможність здійснити контрконтрсугестію (сугестію у відповідь). Замість команди «А роблю так!» або «Роби так!» суб'єкт формулює перед собою питання, на яке не існує відповіді: «Я інший?». Власне, основна стратегія вирішення особистісної проблеми полягає у тому, що суб'єкт у моделюванні подібних ситуацій намагається з'ясувати, хто він є. Тому виникає екзистенційна психотерапевтична школа, яка спрямована на осмислення свого існування (Ялом, 2005б).

Ситуація може сприяти невдалій контрсугестії опонента, який здійснює (неадекватне) навіювання (рис. 2.8). Суб'єкт вимушений прийняти неадекватний зміст транзакції, але не може його засвоїти через невідповідність сформованим установкам. Він потрапляє у ситуацію, коли СУГЕСТІЯ ОПОНЕНТА НЕ ЗАСВОЮЄТЬСЯ, АЛЕ Й ЗАПЕРЕЧИТИ ЇЇ ПОВНІСТЮ НЕ ВДАЄТЬСЯ. Отримуємо незагальмовану ультрапарадоксальну стадію парабіозу, яка робить абсурд *неасимільованим*. Це спонукає до комунікативного реваншу й асиміляції. З цією метою суб'єкт несвідомо створює ситуації, в яких можливо здійснити контрсугестію, дарма що із заміщеними особами. Всі спроби завершуються фрустрацією, яка є повтором первинної фрустрації.

Таким чином, суб'єкт не може вийти за межі невротичної ситуації, а ситуація стає центром *емоційної спекуляції* (блокування

першосигнальних імпульсів та їхнє заміщення емоційним комплексом третьої фази ультрапарадоксальної стадії парабіозу) і безкінечного продукування *псевдосмислів* (субдомінантний елемент \bar{B} ототожнюється з нескінченною кількістю синонімів та їхніх антонімів домінантного елемента A). У найліпшому випадку суб'єкт віднаходить елемент \bar{A} , який задає основний вид діяльності (хобі, покликання, самопожертва), що мотивується рецидивами сформованого емоційного комплексу.

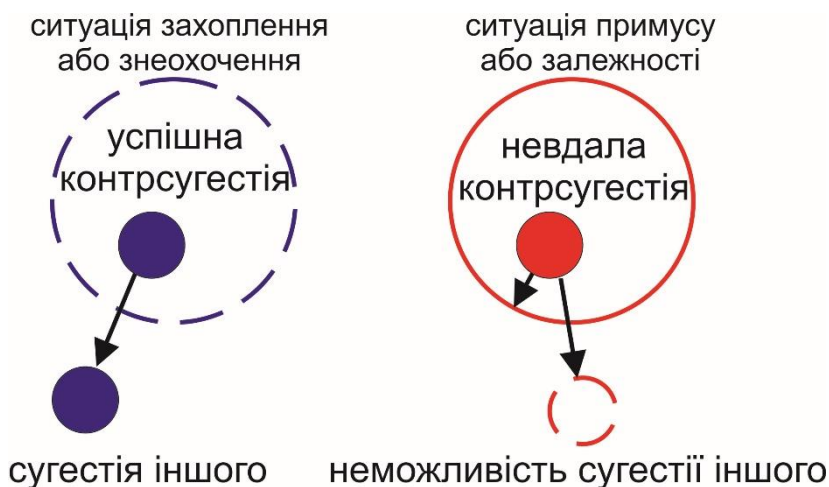

Рис. 2.8. МАКРО- і МІКРОРІВЕНЬ ОСОБИСТІСНОЇ ПРОБЛЕМИ

Натомість у випадку успішної контрсугесії суб'єкт здатен виходити за межі ситуації, здійснювати сугесію у відповідь і бути адекватним, адаптованим і соціально інтегрованим. Це знаходить відображення на емоційному і когнітивному рівнях. Відбувається гальмування двох центрів збудження (повний цикл парабіозу). «Зіпсований» знак дезабсурдизується і стає матеріалом для формування інших знаків, які успішно інтегруються у знакову систему.

Життєва ситуація задає об'єктивні межі психічного функціонування людини. Її конфігурація обумовлена суб'єктивною значимістю і ступенем свободи для альтернативних дій. Ці параметри покладені в основу типології ситуацій, яка дозволяє виокремити ситуації примусу, залежності, знеохочення і захоплення. Перші дві сприяють формуванню особистісної проблематики.

На мікрорівні комунікації невротичний розлад виникає у ситуації неможливості здійснити контрсугестію зовнішнього впливу. Створюючи подібні ситуації (феномен вимушеного повторення), суб'єкт прагне у нових умовах успішно завершити контрсугестію неадекватної сугестії із заміщеними особами.

КОМУНІКАТИВНІ ТРИКУТНИКИ

СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНІ КОНТРАГЕНТИ

Розгляд макро- і мікрорівня невротичної поведінки дозволяє виставити межі поведінкового механізму. Однак традиційний психологічний аналіз невротичної поведінки відбувається на мезорівні, який встановлює динаміку рольової комунікації. Її мета – показати траєкторію поведінки, яка стає умовою як утворення психічного розладу (лінія психотизації), так і терапії (лінія самоактуалізації).

Основний предмет дослідження невротичної поведінки – динаміка соціального конфлікту. Останній формується, фіксується і розігрується у певному колі контрагентів. *Контрагенти* – виконавці соціально-психологічних ролей. Прикладом є концепція Драматичного Трикутника, розроблена С. Карпманом: Жертва, Переслідувач і Рятівник (Інглиш, 2006; СТЮАРТ, & ДЖОЙНС, 2002). А.В. Петровський трансформує її у Трагікомічну Піраміду, в яку додає роль Щасливчика (ПЕТРОВСКИЙ, 2001). Більш дискусійним прикладом є школа системних сімейних розстановок Б. Хеллінгера (ВЕРШИНІН, & ВОЛКОВ, 2013, июль 5; ХЕЛЛИНГЕР, 2003). Особливої уваги заслуговує рольова динаміка у психодрамі (БЛАТНЕР, 2002). Втім, всі ці теорії можна назвати емпіричними, які формувалися на основі спостережливості їхніх авторів. Їм бракує інтрапсихічного та ситуаційного фундаменту.

У розумінні соціальної динаміки особистісної проблематики ми виходимо з припущення, що *усталеному механізму невротичного розладу має відповідати певна плеяда суб'єктів*. Етапи невротизації пов'язані з чіткими соціальними умовами, які разом із індивідом створюють інші суб'єкти ситуації залежності або примусу. Контрагенти на соціально-психологічному рівні забезпечують невротичну психодинаміку.

У ході соціально-психологічного аналізу матимемо справу з контрагентами, які сприяють суб'єкту у соціальній інтеграції і приводять до одного з небагатьох варіантів особистісного розвитку: невротичного буття, загострення психозу, конгруентності.

Контрагент – особа з оточення невротизованого суб'єкта. Його соціально-функціональне призначення не залежить від особистісних характеристик. *Контрагент оцінюється з соціальної позиції, а не особистісної диспозиції.* Знання характерологічних особливостей сприяє точності прогнозу поведінки, але не є визначальним. Інколи навіть може заплутувати дослідника, який екстраполює особистісні характеристики індивіда на специфіку його взаємин із суб'єктом.

Ми виокремлюємо п'ять контрагентів, які утворюють універсальну комунікативну систему суб'єкта. У ній визначається характер соціальної інтеграції і психічного здоров'я особистості. При цьому контрагенти необов'язково знайомі між собою.

Соціально-комунікативна специфіка контрагентів відображена у метафоричних прізвиськах: Повітряний Змій, Кобра, П'явка, Удав, Вуж. Оцінюючи їхнє функціональне призначення, виокремлюємо дві антагоністичні пари контрагентів, які створюють і посилюють ситуацію конфлікту: Повітряний Змій – Кобра, П'явка – Удав. Один контрагент не має опонента – Вуж. Він ситуаційно може ставати союзником чи опонентом іншого контрагента і допомагає досягти чи порушити соціально-комунікативний баланс (МАЗЯР, 2017г).

Перша пара контрагентів відображає переважно психологічну *вертикаль* комунікації – глибину усвідомлення суб'єктом власного абсурду/амбівалентності. Друга пара – *соціальна горизонталь* комунікації, яка забезпечує поведінкову інверсію суб'єкта. Роль Вужа полягає у зв'язуванні двох рівнів у єдину комунікативну систему.

ХАРАКТЕРИСТИКИ КОНТРАГЕНТІВ

Повітряний Змій кваліфікується суб'єктом як небезпечний опонент, однак його небезпека перебільшена. Паперовою змією можна лякати інфантильне, некритичне оточення (Вужів). Натомість ця особа суб'єктом добре контролюється. Рівень свободи поведінки Повітряного Змія суттєво обмежений професійними відносинами (колега, часто підлеглий) або соціальними

стосунками (фінансово залежний, несамостійний). Суб'єкт періодично вступає з ним у конфронтацію навіть у ситуації знеохочення, яка становить непринциповий і показовий характер. Мета конфронтації – відобразити життєву або професійну позицію суб'єкта, компенсувати комплекси, самоствердитися, насолодитися владою. Часто-густо Повітряний Змій стає цапом відбувайлом, який не має достатніх ресурсів захищатися.

Повітряний Змій уособлює *поверхневий вияв когнітивного абсурду та емоційної амбівалентності* суб'єкта. Суб'єкт схильний поглиблювати конфронтацію з ним, оскільки той не загрожує йому викриттям абсурду, не здатен розірвати його емоційну амбівалентність. Повітряний Змій лишає суб'єкта у межах когнітивної «2» та бінарних емоцій і «картонною» конфронтацією навіть посилює ці межі. Стеля їхньої комунікації – перша фаза ультрапарадоксального стану, що може виглядати як різка зміна настрою, ситуаційне самодурство тощо. Бурхливість вияву емоцій не відповідає реальній глибині.

Кобра – контрагент, якого суб'єкт несвідомо наслідує: хоче навчитися так само «смертельно кусати». Це один із його психологічних двійників, але з більш акцентованими рисами і соціальним потенціалом. Причина вибору – характерологічні риси Кобри (нарцисизм, егоїзм, агресивність, впертість, нахабство тощо), які дозволяють досягати складних цілей. Ці риси сприймаються як такі, що забезпечують психологічну силу. Але на свідомому рівні суб'єкт дистанціюється від Кобри, щоб уникнути внутрішнього етичного конфлікту. Несвідомо суб'єкт сподівається перевершити Кобру. Їхня конфронтація прихована, інколи заочна, подекуди посередником виступає Повітряний Змій.

Кобра уособлює *глибинний вияв абсурду* суб'єкта. Тому той уникає частоті конфронтації, адже вона загрожує викриттям його абсурду. Кобра потенційно виводить суб'єкта на стан «3». Тривіальний рівень комунікації – друга фаза ультрапарадоксальної стадії, екстремальний – третя фаза, що може об'єктивуватися у субдепресивному стані, адиктивній поведінці, соматичному захворюванні тощо.

Удав – це авторитетна для суб'єкта персона, до думки якої той дослухається. З Удавом відсутня навіть прихована конфронтація. Це своєрідний гуру суб'єкта (старший колега,

психотерапевт, священник, педагог, справжній друг). Внутрішньо суб'єкт готовий слідувати настановам Удава, оскільки той видається безпечним («не кусає») і могутнім (вміє «душити» повагою, любов'ю). Удави переконливі і знаходять аргументи, які спроможні спрямувати суб'єкта до некритичних рішень. Суб'єкт перебуває в ілюзії, що ця особа хоче допомогти, підтримати, що, втім, зазвичай збігається з намірами контрагента. Однак по факту контрагент не стільки «обіймає» суб'єкта, скільки «душить» неадекватними порадами і провокаціями.

Удав сприяє *деструктивній поведінковій інверсії* суб'єкта, характер якої тривалий час лишається нерозкритим. Розгортання деструкції стає можливою тому, що дії Удава оцінюються як вияв приязності. Удав може сприяти утворенню стану «З», однак суб'єкт не вбачає небезпеки руйнації абсурду, викриття емоційної амбівалентності. Тривіальний рівень комунікації – поведінкове орієнтування суб'єкта на першій або третій фазі ультрапарадоксальної стадії, коли той приймає рішення щодо змін.

П'явка – найбільш адекватна і конструктивна особа. Цей контрагент перебуває із суб'єктом у конфронтації різного ступеня складності, що останнім неоднозначно сприймається. Тому суб'єкт дистанціюється від П'явки, функція якої полягає у руйнуванні його невротичної поведінки і створенні умов для особистісного розвитку. П'явками частіше стають колеги, родичі, друзі, загалом особи, яких суб'єкт не може ігнорувати.

П'явка сприяє *конструктивній поведінковій інверсії*, що суб'єктом часто оцінюється неадекватно (як прояв заздрості, спроба нашкодити, помститися тощо). П'явка підтримує у суб'єкта стан «З» і провокує на дезабсурдизацію. Суб'єктом така активність сприймається як вияв неприязного ставлення, цілеспрямована акція з нав'язування відчуття «психологічної слабкості», меншовартості. Тривіальний рівень комунікації – суперечка. Її мета – вказати на когнітивні помилки, виявити неадекватність емоційних реакцій і помилковість поведінкової тактики. Це – ситуація доведення другої фази ультрапарадоксальної стадії парабіозу до гальмування.

Вуж відданий, але нещирий у взаємодії з суб'єктом, створює і підсилює ілюзію психічної адекватності останнього. Своє соціально-психологічне призначення вбачає у тому, щоби не

опинитися в опозиції до суб'єкта, оскільки перебуває з ним в інфантильних відносинах. Підтримує невротичну ситуацію суб'єкта, вважаючи її якщо не адекватною, то такою, яка має право на визнання, справедливості, пошану. Серед Вужів виявляються родичі, молодші колеги, найближчі друзі.

Вуж підтримує *деструктивну поведінкову інверсію* суб'єкта, за що той вдячний, хоча насправді зневажає Вужа за безпринципну позицію. Цей контрагент створює ілюзію стану «2» й оберігає суб'єкта від дезабсурдизації, періодично жертвуючи власними інтересами. Тривіальний рівень комунікації – підтакування, згода, лестощі, визнання правоти, відсутність критики, поцінування. Мета поведінки – обмежити суб'єкта від усвідомлення емоційної неадекватності, усвідомлення когнітивних і поведінкових помилок. Вуж є супутником суб'єкта під час розгортання всіх фаз ультрапарадоксальної стадії парабіозу.

СОЦІАЛЬНИЙ РОМБ

Для наочності соціально-психологічного аналізу розташуємо контрагентів у Соціальному Ромбі (рис. 2.9). Фігура представлена антагоністичною психологічною вертикаллю (Кобра – Повітряний Змій) та антагоністичною соціальною горизонталлю (Удав – П'явка). На перетині комунікативну систему зв'язують Вужі. Соціальний Ромб дає можливість визначати особливості комунікації суб'єкта і прогнозувати динаміку його соціально-психологічного розвитку.

Рис. 2.9. Соціальний Ромб: СИСТЕМА КОМУНІКАЦІЇ З КОНТРАГЕНТАМИ

Вершини психологічної вертикалі вказують на ступінь близькості суб'єкта до соціально-психологічної дезінтеграції: в актуальній взаємодії з Повітряним Змієм вона мінімальна, з Коброю – максимальна. На психологічному рівні визначається ступінь ситуаційної невротизації суб'єкта. Тут захована соціально-психологічна суть ультрапарадоксальної стадії парабіозу.

Вершини соціальної горизонталі вказують на стимулювання вектору розвитку, а відтак близькості суб'єкта до психозу чи здоров'я. Актуальна взаємодія з Удавом наближає до психотичного розвитку, з П'явкою – до психічної норми.

Соціальний Ромб дає змогу виділяти типові комунікативні ситуації. Доцільним є розгляд двох рівнів аналізу: стратегічного і тактичного. На *стратегічному рівні* аналізуємо великі трикутники, на *тактичному* – малі.

ВЕЛИКІ КОМУНІКАТИВНІ ТРИКУТНИКИ

Великі трикутники вказують на актуальний життєвий вектор і прогнозують можливий фінал. Це еквівалент життєвого сценарію (БЕРН, 2004; ШТАЙНЕР, 2003), особистого міфу (КАЛИНА, 1997).

Великі комунікативні трикутники:

- **нівелювання неврозу:** Кобра – Повітряний Змій – П'явка.
- **фундаментальна фрустрація:** Кобра – Повітряний Змій – Удав.
- **гострий психоз:** Кобра – Удав – П'явка.
- **невротичне буття:** Повітряний Змій – Удав – П'явка.

Великі трикутники стабілізуються на тривалий проміжок часу. Актуальна взаємодія суб'єкта відбувається з трьома контрагентами. Четвертий стає факультативним. Вуж не береться до уваги, оскільки у стратегічному аспекті не відіграє помітної ролі.

Така кількість актуальних контрагентів пояснюється тим, що індивід взаємодіє з однією антагоністичною парою. Дві антагоністичні пари його остаточно дезорієнтують і критично послаблюють. Але й наявність однієї антагоністичної пари вказує на

несвідоме бажання вирішити особистісну проблему (досягти дезабсурдизації). **Ключовим чинником соціальної динаміки невротичного розладу стає не стільки конфлікт антагоністичної пари, скільки вільний контрагент.** Це пояснюється тим, що вільний контрагент не врівноважується природним опонентом. Наприклад, у трикутнику фундаментальної фрустрації комунікативний вплив Удава стає найбільш потужним, оскільки йому не «заважає» П'явка.

Соціодинаміка неврозу на стратегічному рівні здійснюється шляхом змін на тактичному рівні: великі трикутники змінюються лише внаслідок зрушень у малих трикутниках. Останнє відбувається шляхом включення у стабільний комунікативний процес нового контрагента.

На тактичному рівні набуває ваги персона Вужа, що забезпечує підтримку невротичного розладу суб'єкта у конкретних ситуаціях. Ця вага пояснюється унікальністю його соціальної ролі: вона єдина не має природного опонента.

Найпростіший і найшвидший шлях до результативної психотерапії – усунення Вужів, які складають соціально-психологічний фундамент невротичного розладу суб'єкта. Тривіальними прикладами стають ситуації примусу: перебування у концтаборі, вилучення з родинного і професійного оточення у лікарняний стаціонар, внаслідок чого зникають психосоматичні захворювання (Берн, 2002). Проте складно передбачити результат змін. Розвиток може піти не тільки шляхом оздоровлення (під впливом П'явки), але й психотичного розладу (під впливом Удава). Такий варіант можливий тільки у випадку усунення всіх Вужів, адже суб'єкт зазвичай має достатню їхню кількість, щоби не помічати втрати деяких із них. Суб'єкт повсякчас дбає про поновлення їхньої популяції, оскільки від цього залежить самопочуття і відчуття психологічної сили.

Найбільш поширеним випадком миттєвої втрати Вужів у повному складі є потрапляння до тоталітарного культу. Це миттєва втрата соціальної підтримки абсурду, що призводить до радикальних психологічних змін (Буайє, 1990; Волков, 1996; Сикорский, 1897б; Хассен, 2002). Представникам секти, які стають Удавами, легко «задушити» його в обіймах (техніка «бомбардування любов'ю»).

Тоталітарна секта отримує змогу перевести індивіда з невротизованого стану у потрібний тип особистості: конформний («тривіальний сектант»), ізольований («монах-відлюдник»), психотичний («релігійний фундаменталіст-бомбіст»).

Комунікація малих трикутників – це почергова взаємодія вільного контрагента (Вужа) з нейтральним контрагентом й одним з антагоністичних контрагентів.

Повернемось до великого трикутника фундаментальної фрустрації (Кобра – Повітряний Змій – Удав). В його межах існує два малих трикутника, які забезпечують невротичну динаміку: Кобра – Удав – Вуж і Повітряний Змій – Удав – Вуж (МАЗЯР, 2017г). Ці трикутники відрізняються включенням одного з антагоністичних контрагентів – Кобри або Повітряного Змія. Обидва контрагента подібні в тому, що суб'єкт ставиться до них неприязно – до одного відкрито (Повітряний Змій), до іншого – приховано (Кобра). Ця ситуація створює соціальні умови для виникнення невротизованого абсурду за типом «і те – і не те». «Те» – тому що два з трьох контрагентів однакові; «не те» – трикутники різняться одним контрагентом-антагоністом. Оскільки два малих трикутники утворюють один великий трикутник неврозу, то комунікація у малих трикутниках у перспективі є об'єднаною. Це – *об'єктивація невротизованого абсурду у соціодинамічному вимірі*.

МАЛІ КОМУНІКАТИВНІ ТРИКУТНИКИ

Малі комунікативні трикутники відбивають ситуаційний стан суб'єкта (рис. 2.10), який може набувати значної інертності і стабілізуватися впродовж місяців і навіть років. Ми виокремлюємо чотири основних стани: Вразливий, Мінливий, Стишений (Заспокоєний) та Усталений.

Вразливий стан суб'єкта формує трикутник Удав – Вуж – Кобра. Зазвичай це початок розгортання особистісної проблематики, коли суб'єкт виявляє високу дратівливість, агресивність, конфліктність, афективність. Симптоматика може набувати клінічної форми. Це пов'язано із руйнацією картини світу, а саме з деструктивними процесами у знаковій системі, коли суб'єкт

усвідомлює наявність абсурдних точок досвіду. Спроба швидко раціоналізувати абсурд зазнає фрустрації, і суб'єкт випробовує різні варіанти виходу з проблеми.

Рис. 2.10. МАЛІ КОМУНІКАТИВНІ ТРИКУТНИКИ

Зазвичай цей стан набуває інерції, яка допомагає перейти в інший малий трикутник у межах великого. Суб'єкт змінює небезпечну Кобру на Повітряного Змія. На нього здійснюється перенос внутрішньої боротьби з Коброю. Така взаємодія набуває компенсаторного характеру.

Усталений стан суб'єкта формує трикутник Удав – Вуж – Повітряний Змій. Часто це момент звернення за психологічною допомогою, але водночас цей стан найбільш віддалений від психічного здоров'я. Він є неклінічною формою психопатії. Неадекватність суб'єкта зберігається у межах загальноприйнятої поведінки. Це вже не рівень загострення конфліктних стосунків. Проте суб'єкт перебуває у фантазуванні й намірах вирішити особистісну проблему. Щонайменші спроби його відкоригувати нашкодуються на значний *опір*, появу і посилення психосоматичної симптоматики. Суб'єкт не готовий аналізувати абсурд та емоційну амбівалентність, заперечуючи або ігноруючи їх. Через хронічну втому йому бракує емоційних і вольових ресурсів для терапевтичної роботи.

Втім, постать Удава стає такою звичною, що суб'єкт допускає отримання альтернативної і ризикованої інформації від П'явки. Удав і Вужі присипляють пильність: вони не

позбавляють неврозу, але забезпечують його товстим шаром захисту. Суб'єкт відчуває їхню підтримку.

Це сприяє ситуаційному виходу у малий трикутник – Повітряний Змій – Вуж – П'явка, де суб'єкт перебуває у **Стишеному** стані. Він певен, що не існує загрози невротичній концепції буття і допускає можливість експериментувати, йти на ризик. Невдачі списує на обставини й оточуючих. Емоційні зриви стають нечастими. Стосунки з Повітряним Змієм пом'якшуються. Суб'єкт може дослухатися до порад, демонстративно наслідувати їх, погоджуватися на компроміс, позаяк йому здається, що в цьому виявляється здатність контролювати особистісну проблему. Насправді суб'єкт накопичує невдачі («купони» – у транзакційному аналізі (СТЮАРТ, & ДЖОЙНС, 2002)), укріплюючи невротичну концепцію, переконуючись у справедливості попередніх висновків.

Інтрига системних змін залежить від участі П'явки. Якщо конфронтація буде поступовою і м'якою, можна сподіватися на досягнення терапевтичних цілей. У протилежному випадку відбувається регрес до попереднього трикутника, в якому Удав забезпечує відчуття захисту і підтримки.

Можливим наступним станом суб'єкта є **Мінливість** у трикутнику Кобра – Вуж – П'явка. У ньому стають реальними терапевтичні зміни. Справа в тому, що Повітряний Змій у попередньому малому трикутнику не міг забезпечити достатнього ризику змін, адже суб'єкт його надійно контролював. Повернення в актуальну комунікацію Кобри розбалансовує суб'єкта. За умов зміни уявного опонента в особі Повітряного Змія на реального противника Кобру суб'єкт втрачає емоційну стабільність, відчуває абсурд неврозу, а тому подекуди приймає імпульсивні рішення. Виникає загроза потрапити у глухий кут. А тому періодично відчувається незахищеним і готовим до змін. Терапевтична роль П'явки полягає у спроможності відчувати такі моменти і вчасно та влучно здійснювати інтервенції. Таким чином суб'єкт дотискається до стану, коли зміни на інтрапсихічному рівні стають неминучими, дарма що без належного внутрішнього та зовнішнього контролю і гарантованого просоціального результату. Наголошуємо, можливість психотичного зриву лишається достатньо високою.

Соціодинаміка неврозу – один із варіантів психологічних змін: балансування між фундаментальною фрустрацією у великому трикутнику Удав – Кобра – Повітряний Змій, що може завершитися психотичним розладом, скоєнням злочину чи суїцидом, та нівелюванням неврозу у трикутнику П'явка – Кобра – Повітряний Змій, що виявляється у конгруентності суб'єкта і самоактуалізації особистості.

Емоційна стабільність суб'єкта підвищується у випадку ситуаційного виключення з комунікативного процесу Кобри. Натомість включення Кобри призводить до послаблення психологічних захистів, втрати соціального контролю, зростання імпульсивності суб'єкта. Кобра індукує усвідомлення абсурду, його тактичної неадекватності і стратегічної нереалістичності. Адже Кобра є двійником суб'єкта, віддзеркалює його властивості, змушує рефлексувати, відчувати необґрунтованість фантазій. Відтак стає тим контрагентом, який приводить суб'єкта до фрустрації і психозу (останнє здійснюється за обов'язкової, дарма що не завжди помітної участі Удава) або у стан конгруентності (за співучасті П'явки). Метафорично це можна висловити так: *«кусає» Кобра, «душить» Удав, «виліковує» П'явка.*

Самодопомога недостатня тому, що природні «укуси» Кобри не викликають адекватної реакції суб'єкта. Він переймається тим, щоби убезпечити себе від Кобри наступного разу. Кобра здатна спричинити лише фрустрацію, яку не вдається компенсувати самотужки. Для цього бракує емоційних, когнітивних і поведінкових ресурсів, які обмежені дефектами знакової сигнальної системи. Суб'єкт шукає інших контрагентів, які забезпечать такі ресурси. Причому як у бік збереження й укріплення абсурду, що може супроводжуватися гострою симптоматикою, психотизацією і протиправними діями (за участі Удава), так і нівелювання неадаптивного абсурду і створення нових, більш адекватних його форм (за участі П'явки).

Комфортною є комунікація з Вужами і Повітряними Зміями. Адже вони, з одного боку, забезпечують соціально-психологічну підтримку, а з іншого – контролюється рівень конфліктності з

ними, що допомагає створювати ілюзію значимості, адекватності і конкуренції. Повітряний Змій ніби захищає суб’єкта від ревізії його адекватності, оскільки виконує роль «керованої опозиції», яка не ставить під сумнів його абсурд.

Психотерапевт досягає успіху, коли навчається відрізняти Кобру від Повітряного Змія, актуалізує взаємодію з Коброю і сам стає для клієнта П’явкою. Основна мета психотерапії зводиться до 1) усвідомлення прихованого значення Кобри і його поступового нівелювання, 2) вміння виявляти провокаційні психотичні пропозиції Удава, 3) обмеження впливу Вужів. Це стає можливим при переведенні комунікації суб’єкта у трикутник нівелювання неврозу.

Поведінкову динаміку неврозу можна представити за такою схемою (табл. 2.6). Вона не може вважатися еталонною, оскільки можливими стають різноманітні конфігурації контрагентів. Проте основна диспозиція контрагентів повинна бути саме такою. Її зміни супроводжуються помітними психічними зрушеннями вектору поведінки особистості.

ТАБЛИЦЯ 2.6

ПОВЕДІНКОВА ДИНАМІКА НЕВРОЗУ

<i>Етапи формування комунікативних трикутників</i>	<i>Етапи невротизації особистості</i>				
	переду- мова	початок	інтрига	буття	терапія
	Кобра – Удав – Вуж	Повітряний Змій – Удав – Вуж	Повітряний Змій – П’явка – Вуж	Кобра – П’явка – Вуж	вихід із трикутників
	вразливий	усталений	стишений	мінливий	спонтанна адекватність

Запропонований соціодинамічний підхід дозволяє

- ідентифікувати актуальне (малий трикутник) і потенційне (великий трикутник) соціальне оточення суб’єкта;

- прогнозувати психологічний стан особистості і найбільш вірогідні результати її розвитку;
- здійснювати моніторинг психотерапевтичного процесу.

Соціально-психологічна діагностика особистісної проблеми полягає у з'ясуванні системи комунікації контрагентів. Основне завдання на початку дослідження – виявлення всіх контрагентів суб'єкта.

ТЕРАПЕВТИЧНІ ТРУДНОЩІ

Основними поведінковими симптомами особистісної проблеми є суперечність вчинків суб'єкта. Ця суперечність стрічається і в тривіальному стані на рівні побутового абсурду, що у найпростіших формах захована у побутовій психопатології (ФРЕЙД, 1999б). Але в цьому стані вона не усвідомлюється, оскільки обидві психічні дії не перебувають у прямій опозиції, а є тільки несумісними, непослідовними.

Повернення суб'єкта до ефективного функціонування – це вміння не здійснювати суперечливих вчинків. Суб'єкту належить дотримуватись єдиної логіки дій, яка може бути збережена в умовах ефективної контрсугестії. Тобто вдасться уникнути прямого впливу з боку інших і реалізувати власні імпульси. Тож психотерапевтичний процес полягає у вибудові психологічно правильної контрсугестії. Це відповідає гальмуванню бінарної емоції (вдале витіснення), задовільній дезабсурдизації певного знаку й утворенню нового синтезу когнітивних елементів (знаків).

Повертаючись до комунікативних етапів формування особистісної проблеми (ТАБЛ. 2.5), відмічаємо, що суб'єкт спроможний лише заявити опоненту: *«Роблю не так!»* або *«Роблю інакше інакше!»*. Індивід утверджує суб'єктність через принципове заперечення. Але продовжує повторювати невротичну поведінку, дарма що на деякий час вона стає для нього невідомою. У транзакційному аналізі говорять, що суб'єкт не розриває сценарій життя, а перевертає його; натомість фінал буде фрустраційним, дарма що оновленим (БЕРН, 2004).

Терапія повинна орієнтуватися на вербальну формулу «*Не треба так робити!*», що тільки й здатна повністю загальмувати повторювану поведінку. Квазітерапія у редакції непроханих порадників, родичів, друзів, низькокваліфікованих терапевтів закликає до іншої формули: «*Не треба робити не так!*». Ця формула виправдовує інші спроби, передбачає наявність «*А треба так!*», тоді як ці дії лише поглиблюють особистісну проблематику, коли суб'єкт починає залюбки грати у «Чому б вам не спробувати...? Так, але...» (БЕРН, 1999). У такий спосіб суб'єкта підштовхують до повторення невротичної поведінки, дарма що із додаванням непринципових модифікацій. Від фрустрації вони не вберігають; натомість затягують ще глибше у невротичне буття.

«Зіпсований» знак «укріплюється» ситуаційними зв'язками з іншими елементами, ще більше віддаляючись від дезабсурдизації. Посилення захисту виявляється у збільшенні аргументів на користь доцільності і незмінності проблеми, переведення її у розряд вічності, а себе – у розряд супержертви, якій ніхто не може зарадити. Це своєрідна гіперкомпенсація особистісної проблеми, коли остання не вирішується, але стає неперевершеною, «кращою», ніж у решти.

З точки зору транзакційного аналізу, встановлення соціального контролю можна визначити як свідому відмову від участі у психологічних іграх і наближення до спонтанності. Тобто імпульси Вільної Дитини оцінюються щодо відповідності принципу реалістичності з боку Родителя і коригуються Дорослим (СТЮАРТ, & ДЖОЙНС, 2002; ШТАЙНЕР, 2003). Трудність дотримання цієї вимоги полягає у неможливості відрізнити потреби Вільної Дитини і Дитини-Пристосованця, встановити раціональність Дорослого, доречність обмежень Родителя.

Терапія стає заручником адекватності станів Я суб'єкта, що змушує Е. Берна розробляти концепцію зараження станів Я. На їхнє структурне очищення йде часу не менше, ніж у класичному психоаналізі. Транзакційний аналіз, як і більшість поведінкових форм терапії, працює постфактум, роз'яснюючи сутність проблеми. Натомість інтерес являє така форма лікування, яка здатна вклинитися у комунікацію і встановити точки неадекватної контрсугестії, які спричинюють особистісну проблематику.

Спираючись на запропоновану вище поведінкову теорію невротичного розладу, можна запропонувати такий алгоритм психотерапії.

1. Рольова ідентифікація близького оточення суб'єкта. Особлива увага приділяється виявленню Кобри. Саме з цією особою відсутній адекватний процес комунікації і не встановлюється належна контрсугестія.

2. По можливості дистанціювати, а то й ізолювати суб'єкта від впливу Вужів, оскільки вони надають пряму або опосередковану підтримку неадекватної поведінки. Вужі атрофують здатність здійснювати контрсугестію, адже в ній не виникає потреби.

3. Припинення квазіконфліктної взаємодії з Повітряними Зміями, що повинно посилити внутрішню напругу суб'єкта і зробити її предметом аналізу. Під час аналізу клієнт повинен прийти до висновку про недостатню обґрунтованість конфронтації, її захисну функцію, яка виражається у дистанціюванні від конфлікту з Коброю та її компенсації з Повітряним Змієм. Адже Повітряні Змії створюють хибну ціль для контрсугестії.

4. Суб'єкту належить прийняти думку, що єдиним опонентом є Кобра. Прийняття цього положення супроводжується усвідомленням відчуття меншовартості перед Коброю, прагненням перевершити її, дарма що для цього істотно бракує ресурсів. Терапевту слід налагодити реальну конфронтацію з Коброю, дарма що для цього можуть використовуватися непрямі методи (через уяву, творчість, заміщення).

5. Найважчою задачею є добровільна відмова від спілкування з Удавами. Останнім вдається оминати контрсугестію суб'єкта і навіювати їм неадекватні рішення. Якщо з Кобрами суб'єкт не допускає відкритої контрсугестії, то з Удавами уникає її. Спроба терапевта ініціювати контрсугестію з Удавом супроводжується ризиком припинення терапії як такої.

6. Актуалізація і підтримка комунікації суб'єкта з П'явкою. Слід стежити за тим, щоб їхня взаємодія тривала якомога довше. Суб'єкт буде прагнути перервати спілкування з П'явкою за першої-ліпшої нагоди, нагнітаючи конфронтацію і вдаючись до

неадекватної контрсугестії. Терапевту слід зупиняти таку поведінкову деструктивність.

Терапевт повинен стежити за зміною комунікативних трикутників. Мета терапії – формування великого трикутника нівелювання неврозу: Кобра – Повітряний Змій – П’явка. Але попередньо слід розхитати комунікацію у трикутнику невротичного буття: Повітряний Змій – Удав – П’явка.

Терапія є більш ефективною, коли суб’єкт послідовно проходить всі етапи соціодинаміки. Спроба перестрибувати через трикутники (наприклад, із трикутника Удав – Вуж – Кобра у трикутник Повітряний Змій – Вуж – П’явка) може призвести до з’яви або загострення психотичного розладу, оскільки відбувається заміна одразу двох ключових контрагентів великого трикутника. Звісно, при цьому ймовірний позитивний ефект, що практикує провокаційна психотерапія. Однак ризик психозу і соціальної дезінтеграції є надміру високим.

Ключовим етапом психотерапії є виведенням суб’єкта з трикутника Удав – Вуж – Повітряний Змій (Усталеність). Цей стан є найбільш комфортний для суб’єкта. Однак за будь-якої схеми психотерапії обов’язковим є вихід у трикутник Кобра – Вуж – П’явка (Мінливість). Це передбачає конфронтацію з П’явкою при заочній конфронтації з Коброю. Однак лікування втрачає ефект, коли терапевт сприймається суб’єктом в якості Кобри.

Варто звернути увагу на реалізацію *інтриги*, яка стає можливою у трикутнику Стишеного. Це ситуація, коли П’явці вдається на мить переконати суб’єкта у тому, що його конфронтація з Повітряним Змієм фальшива, а сам суб’єкт чинить необґрунтовано. Йдеться про те, що суб’єкт на короткий час сам блокує непродуктивну контрсугестію з Повітряним Змієм, а значить отримує шанс повернути її проти Кобри і таким чином змінює малий трикутник, з якого виключає Повітряного Змія.

Це *поворотний пункт* терапевтичного процесу. Без нього суб’єкт залишатиметься у колі повторюваної непродуктивної конфронтації, яка компенсує контрсугестію з Коброю.

РЕЗЮМЕ

На мезорівні комунікації особистісна проблема стає результатом такої зміни великих і малих комунікативних трикутників, які відсікають можливість здійснення конструктивних впливів із боку окремих контрагентів. Суб'єкт несвідомо зацікавлений у збереженні невротичного буття, що позначається на підтримуванні непродуктивної конфронтації й уникненні таких її форм, які призведуть до реалізації інтриги психотерапевтичного процесу.

Радикальні особистісні зміни стають можливими внаслідок виключення з поля комунікації окремих контрагентів і посилення впливу інших. Суб'єкту належить відновити або здійснити адекватну контрсугестію, що передбачає необхідність обмеження впливу певних осіб із власного оточення та відрегулювання процесу конфронтації, а саме переведення її у конструктивне річище і відмова від конфронтації з окремими контрагентами в якості захисного механізму.

СТРУКТУРНА ІНВЕРСІЯ:

СУБОСОБИСТІСНИЙ АНАЛІЗ

СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ

МОДЕЛЮВАННЯ СТРУКТУРИ ОСОБИСТОСТІ

Психологія особистісної проблеми починається з уміння за психофізіологією, логікою і соціологією активності індивіда бачити труднощі переструктурування особистості під впливом актуальної ситуації. Йдеться про зміну не окремих емоцій, когнітивних схем чи комунікативного оточення, а про фіксацію стану функціонування цілісної особистості. Це розуміння не тільки її минулого і сьогодення (З. Фройд), але стратегії розвитку (А. Адлер), яка полягає у тому, що *минуле не минає у теперішньому і прагне стати майбутнім особистості*.

Після визначення психофізіологічних, когнітивних і соціально-психологічних умов виникнення особистісної проблематики і динаміки невротичного розладу закономірним завданням є створення релевантної моделі особистості. «...моделювання є ніби завершальним етапом психологічного дослідження, що органічно об'єднує таке дослідження з побудовою психологічної теорії, яка з нього слідує» (БРАТКО, ВОЛКОВ, КОЧЕРГИН, & ЦАРЕГОРОДЦЕВ, 1969, с. 105). Процес моделювання розширює пізнавальні можливості вчених (ФРИДМАН, 1974), оскільки виявляє такі властивості психічної системи, які могли бути не враховані на етапі

попереднього збору інформації. У нашому випадку моделювання дозволяє структурно зафіксувати контрапункт особистості, узгодити уявлення про міжрівневі відносини та внутрішньорівневу взаємодію системи особистості в умовах інверсії психічного розвитку, дозволить досягнути механізм структурної патології особистості як незбалансованої психічної суперечності.

Ми ставимо задачу змодельовати структуру особистості, яка матиме потенціал для показу *контрапункту особистості* і його *структурної інверсії*. Структура особистості повинна демонструвати таку специфічну конфігурацію елементів, яка відповідатиме картині невротичного розладу. Адже без чіткого розуміння структури особистості неможливо здійснювати діагностику, моніторинг і терапію незбалансованої психічної суперечності.

Структурне розуміння особистості є тим містком, який об'єднує академічну і практичну психологію: «Будь-яка теорія, якщо це дійсно теорія, може бути формалізована і представлена у вигляді моделі, а адекватна модель є ніщо інше як формалізована теорія. Неможливість формалізувати теорію є ознакою її неадекватності» (БРАТКО, ВОЛКОВ, КОЧЕРГИН, & ЦАРЕГОРОДЦЕВ, 1969, с. 100).

Структуру особистості, яка має потенціал для показу невротичних змін, можна вважати перевіркою адекватності теорії. Звісно, структура не здатна відобразити всього спектру особистісних елементів. Їхня редукція неминуча, але основна мета – сфокусувати увагу на ключових системних елементах, які забезпечують особистісну інтеграцію.

У розумінні *структури* ми виходимо з положення, що це *система взаємопов'язаних елементів* (Суходольский, 1976). Її елементами є автономно функціонуючі підсистеми. При цьому вся *система* особистості є суб'єктивним відображенням її об'єктивної структури (Платонов, 1972), індивідуальним вираженням, що презентує унікальність суб'єкта. Функціонування системи об'єктивується у механізмі особистісного розвитку. *Механізм* являє собою динаміку переходу від однієї ланки (стану) системи до іншої (Жинкин, 1959).

Система має бути сконструйована таким чином, щоб одночасно забезпечити аналіз таких її рівнів як елементарно-системний, компонентно-системний і макросистемний, що включає

зовнішнє середовище суб'єкта (СТЕПАНСКИЙ, & ОСНИЦКИЙ, 1977). Це завдання важко втілюване, адже передбачає аналіз не лінійної залежності, а багато-багатозначних зв'язків (МЕРЛИН, 1986), що забезпечують варіативність психічного функціонування.

Дослідники пропонують приблизно однаковий набір елементів (підсистем) структури особистості. С.Л. Рубінштейн виокремлює спрямованість (інтереси, потреби, переконання, мотиви), знання, вміння й індивідуально-типологічні особливості (темперамент, характер, здібності) (РУБИНШТЕЙН, 2009). У поглядах Б.Г. Ананьєва структура особистості представлена психічними станами (вольовими, емоційними, інтелектуальними), спрямованістю, здібностями, характером, психічними процесами (АНАНЬЕВ, 1968). О.В. Ковальов виділяє такі структурні елементи як темперамент (природні властивості), характер (синтез відносин і способів поведінки), здібності (ансамбль інтелектуальних, вольових та емоційних властивостей) і спрямованість (система потреб, інтересів та ідеалів) (КОВАЛЕВ, 1963). К.К. Платонов виокремлює спрямованість, соціальний досвід, особливості психічних процесів і біопсихічні властивості особистості (ПЛАТОНОВ, 1986).

Вказані підсистеми та елементи є настільки відмінними психічними феноменами, що складно запропонувати принципи їхнього зв'язку. Ця взаємодія повинна забезпечувати психодинаміку, натомість постійно залишається за дужками структури особистості, є імпліцитною, а значить сприятливою для спекуляцій і малопродуктивних дискусій. Це «колекціонерський» підхід до розуміння особистості (ДОДОНОВ, 1985) – «шлях перерахування того, з чого утворюється особистість» (ПЕТРОВСКИЙ, 1982, с. 215).

Вчені ведуть дискусію щодо наповненості структури елементами і специфіки їхніх взаємозв'язків. Основний недолік вказаних структур полягає у труднощах «видобування» на їхньому ґрунті *суб'єктності* індивіда. Вони відображують горизонтальну площину виміру і не мають вертикальної глибини, крім хіба що структури К.К. Платонова, який показує її функціонально-динамічну сферу застосування. Тому, певно, у класичних варіантах структури заведена підсистема спрямованості особистості (БОЖОВИЧ, 1968), на яку покладається забезпечення суб'єктної інтенціональності і психодинаміки. Проте, власне, динаміки і варіативності розвитку у таких структурах бракує. Мовиться тільки

про розвиток структурних елементів, але системний механізм змін лишається уможлядним.

Ми виходимо з положення про цілісність особистості, що передбачає аналіз динаміки підсистем (емоційних, когнітивних і поведінкових кластерів), які функціонують автономно на кшталт станів Я у транзакційному аналізі. Стани Я показують суттєві психологічні відмінності особистості на рівні різкої трансформації емоційного фону, когнітивної продуктивності та поведінкової адекватності (СТЮАРТ, & ДЖОЙНС, 2002) і розглядаються в якості компонентів, які складають каркас структури особистості.

СУБОСОБИСТІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ КЛАСТЕР

Елемент особистісної структури є максимально широким емоційно-когнітивно-поведінковим кластером, який відповідає феноменологічному виміру особистості. У психології такими традиційно є генетично-вроджений і соціально-набутий кластери. Після тривалої боротьби біологізаторського і соціологізаторського підходів їхні фаталістичні позиції суттєво пом'якшилися. Вчені сходяться на думці про **багато-багатозначне відношення генетично-вродженого і соціально-набутого у детермінації особистісного розвитку**. Проте якщо генетично-вроджений кластер у психологічних системах не отримує диференціювання (розуміється як потреби та інстинкти), то соціально-набутий кластер розуміють у вимірах *власного досвіду, досвіду інших і ситуаційної саморегуляції*. Схожа конфігурація соціального джерела особистісного розвитку наявна у психоаналізі (ФРЕЙД, 1998А) і транзакційному аналізі (БЕРН, 2001).

На позначення такого кластеру пропонуємо термін «субособистість». Це поняття використовується у психодинамічних концепціях й не отримує широкого вжитку в академічній психології, оскільки несе загрозу порушення принципів цілісності та системності особистісної організації. У нотатках його вживає Л.С. Виготський (ЗАВЕРШНЕВА, 2009).

Дарма що теоретичний потенціал цього поняття достатньо потужний, чіткої наукової прописки «субособистість» не

отримує. Головна причина полягає у тому, що цей термін використовується для позначення окремих поведінкових феноменів і стає синонімом таких понять як архетипи, стани Я, соціально-психологічні ролі, які, у свою чергу, передбачають, що субособистостей може існувати багато (АССАНДЖОЛИ, 1994; РУФФЛЕР, 1998). Це спонукає вирішувати задачу створення моделі *системної кореспонденції* субособистостей.

Теоретичний притулок поняття «субособистості» отримує у теорії психосинтезу. Цей конструкт мислиться там як автономний та опозиційний до особистості елемент, який, на думку Дж. Рован, може діяти як повноцінна особистість. М. Руфлер вважає, що субособистість є складною психодинамічною структурою, яка прагне до автономії й задовольняє свої потреби і бажання через особистість (РУФФЛЕР, 1998). П. Феруччі пропонує дещо інший кут зору на проблему субособистості: «...це психологічні утворення, подібні живим істотам, що співіснують у спільному просторі нашої особистості. Кожна субособистість веде власний стиль життя і має свої власні рушійні мотиви, які часто-густо різняться від стилю життя і мотивів інших субособистостей» (ЦИТ. ЗА: АССАНДЖОЛИ, 1994, С. 70). Узагальнюючи думку теоретиків психосинтезу, можемо сказати, що субособистості – це унікальні, автономно функціонуючі психічні феномени, які не диференціюються, існують у довільній кількості і не піддаються класифікації.

У відповідності з нашим підходом, субособистість як будь-яка підсистема не володіє абсолютною автономією. Водночас є емпіричним фактом, що кваліфікується на побутовому рівні («коли він вип'є, стає іншою людиною», «після цього її ніби підмінили»). Положення про субособистість з'являється як відповідь на різку й докорінну зміну установок, цінностей, нервово-психічних реакцій. Проте ми вважаємо субособистісні «переключення» лише одним із наслідків зміни соціальної стимуляції. Призначення субособистостей – *створювати баланс психічної адекватності й адаптивності, що виявляється в обмеженні активності одна одною, витісненні і конкуренції*.

На нашу думку, контрпродуктивно припускати функціонування довільної множини субособистостей, кожна з яких нібито прагне до незалежного функціонування і задоволення потреб

(Руффлер, 1998). Фактично психосинтез через ідею субособистості втілює положення про умовні рефлекси: «Субособистості кристалізуються шляхом *повторення набутих реакцій*. Кожне повторення слугує *підкріпленням*... <...> Впродовж всього нашого життя субособистості формуються шляхом постійних повторень» (ТАМ САМО, с. 26-27). Іншими словами, вони стають праобразом умовних рефлексів, причому некоректно. Субособистість, вочевидь, не може зводитися до певного комплексу рефлекторних дуг, а становить собою більш гнучке психічне утворення, відкрите для подальшого розвитку.

На рівні мікроаналізу особистості можна говорити про дискретні психічні утворення невротичного змісту (змістовне наповнення субособистостей). Але психологічний висновок доцільно здійснювати на рівні макро- та мезоаналізу, де відбувається вивчення структури особистості (*ступінь розвитку всіх елементів*), її патології (*співвідношення елементів*) і системної неефективності (*особливості кореспонденції субособистостей*).

Ми виокремлюємо обмежену кількість універсальних субособистостей, які мають чітко визначене функціональне навантаження і траєкторію розвитку.

Субособистість – це ментальний, цілеспрямований і функціонально обмежений кластер системно пов'язаних емоцій, думок і поведінкових патернів (МАЗЯР, 2017г). Субособистісні підсистеми утворюють систему особистості. Проте невірно стверджувати, що виникнення особистісної системи зводиться до формування субособистостей. Системність існує від початку, а субособистості виникають не за принципом розвитку незалежних формувань, а їхньої *кристалізації* в межах системи (КОЗУЛИН, 1977). Субособистості можна уявити як продукт внутрішньої диференціації і специфікації особистісної системи.

Акцентоване функціонування субособистості свідчить про порушення субособистісного балансу, а відтак про дезадаптацію особистості, вказує на односторонність психічного розвитку, що вважається однією з ознак невротичності (ЮНГ, 1998А; 2001). Зокрема, йтиметься про баланс *жадань, наслідування (імітації), рефлексії та самоактуалізації*.

Доросла повноцінно функціонуюча особистість – результат складної кореспонденції психічних метаутворень *Его* та *Альтер-Его*. Це найзагальніші психічні системи активності суб'єкта – біологічної та соціальної. Ці підсистеми створюють те, що М.С. Каган називає «двоєдиною цілісністю» (КАГАН, 1974, с. 253), а Р.Д. Тукаєв – «синтетичною моделлю особистості» (ТУКАЕВ, 2018). Конкурентна боротьба за актуалізацію *Его* та *Альтер-Его* формує увесь спектр психічної суперечливості і сприяє його розвитку при збереженні цілісності особистості.

Его та *Альтер-Его* як природні антагоністи створюють умову для фундаментального внутрішнього протиріччя. Особливості його формування складають контрапунктний зміст особистості, визначають ступінь її цілісності і розвитку. Психічно здоровий, самоактуалізований суб'єкт здатний трансформувати фундаментальне протиріччя у соціально прийнятній формі. У випадку виникнення труднощів протиріччя призводить до короточасної стагнації і деградації особистості з широким спектром конформної, невротичної або психотичної симптоматики, самоізоляції.

Его є матрицею особистості, генетичним еством людини, її біологічною суттю. *Альтер-Его* – соціально-психологічне продовження *Его*, культурний зміст особистості. Відношення між ними можна охарактеризувати як боротьбу та єдність протилежностей. *Альтер-Его* є вивернутим змістом *Его*, його *інверсією*, що у психофізіологічному аспекті проходить два етапи: гальмування першосигнальних імпульсів та їх подальше часткове розгальмування з додаванням інших психічних реакцій.

Его є психічною *невизначеною однорідністю*, *Альтер-Его* – формування *визначеної різнорідності*. Їхнє співвідношення можна виразити класичною взаємодією функціональних систем: «Система нижчого порядку при включенні у систему вищого порядку організації в якості елемента «втрачає» зайві ступені свободи. Елементи системи функціонують вже не «самі по собі», а у відповідності з метою всієї системи, що «залишає» їм тільки ті ступені свободи, які ведуть до виживання всієї системи в цілому» (ЛОМОВ, & ШВЫРКОВ, 1978, с. 5).

Его – первинне генетичне єство людини, яке є джерелом потреб і жадань. Це – першосигнальне психічне утворення, автономний біологічний вектор розвитку особистості з достатнім набором безумовних рефлексів, інстинктів, які забезпечують елементарне виживання і розмноження індивіда. Якщо потреби є найбільш стійким спонукальним структурним елементом особистості (АНЦЫФЕРОВА, 1992), то Его володіє найбільш потужним мотиваційним ресурсом. Активність особистості на глибинному рівні обумовлена імпульсами Его; у психофізіологічному плані – системою збуджень.

У структурі особистості З. Фрейда структурна одиниця Его відповідає функціям Воно (ТОМЭ, & КЭХЕЛЕ, 1996А), в аналітичній психології К. Юнга – Тіні (ЮНГ, 1998А), у психосинтезі Р. Ассанджолі – нижчому несвідомому (АССАНДЖОЛИ, 1994), у транзакційному аналізі Е. Берна – стану Я Вільної Дитини (СТЮАРТ, & ДЖОЙНС, 2002). В ієрархічній піраміді потреб А. Маслоу Его представлено фізіологічними потребами й потребою у безпеці (МАСЛОУ, 1999). Здебільшого імпульси Его недостатньо усвідомлюються суб'єктом, але повсякчас прагнуть до актуалізації, дарма що у непрямій, символічній формі, що детально розкрито у глибинній психології (ЯЦЕНКО, КМИТ, & МОШЕНСКАЯ, 2000).

В онтогенезі Его лишається примітивною ірраціональною психічною структурою, яка майже не розвивається, змінюється у відповідності з генетичною програмою і біологічним віком індивіда. В його зміст неможливо вносити корективи, проте можливо змінювати ступінь активності. Его здатне регулювати активність шляхом гальмування імпульсів, відстрочування насолоди внаслідок фрустрації. *Патологічна фіксація жадань* відбувається в результаті травматизації, потужної фрустрації Его, коли збудження підпадає під жорсткі зовнішні санкції (примусове гальмування).

Принципи та форми функціонування: домінування (виживання) і насолода. Потреба у домінантності є результатом пошуку виживання і досягнення насолоди.

Мета: насолода і домінування у тривалому житті, безпечна і тривала фізична розрядка.

Метариси особистості: агресивність, сексуальність, нарцисизм.

Шляхи формування Его:

- *нормальний розвиток*: Его змінюється у відповідності із генетичними, статевими і віковими особливостями дозрівання;
- *інфантильний розвиток*: блокування розвитку соціальних субособистостей;
- *акцентований розвиток*: фіксація окремих жадань і формування метарис.

Его є цілісною структурною одиницею, яка не схильна до диференціації. Звідси потужний потяг до збереження внутрішньої цілісності й узгодженості. Разом із тим, у певний момент онтогенезу Его стає джерелом формування свого контрагента – Альтер-Его (рис. 2.11).

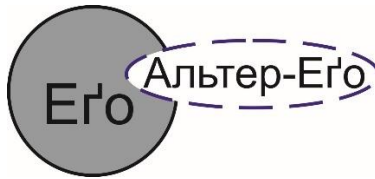

Рис. 2.11. ПЕРВИННА СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ

Той факт, що Его розколюється, на основі чого формується соціально зумовлена антагоністична психічна структура, є психологічною суттю еволюції *Homo sapiens*. Причина розколу криється у трансформації ультрапарадоксальної стадії парабіозу на психофізіологічному рівні, утворення й утримання абсурду як еволюційної переваги – на когнітивному рівні. Сепарація Альтер-Его – це гальмування вогнищ збудження Его, які підкріплюються і стають умовними рефlekсами.

Цей фундаментальний процес забезпечується завдяки дії мовленнєвої інфлюації. Інфлюація складається з первинної фази інтердикції (заборони), тобто процесу гальмування першосигнальних імпульсів, і вторинної фази – сугестії.

Б.Ф. Поршнев, аналізуючи численні експерименти в області мовленнєвої діяльності, приходить до висновку, що гальмування виявляється на самому дні людської комунікації (ПОРШНЕВ, 1974). У

концепції субособистісного аналізу це відповідає гальмуванню першосигнальної активності Его і подальшої екстероінструкції, яка є суттю другосигнальної системи – за змістом психічної надбудови Альтер-Его.

У структурі особистості Его представлене єдиною субособистістю – Жадаючим Я. Поняття «Его» і «Жадаюче Я» ми вважаємо тотожними, однак використовуємо у різному контексті. Перше – протиставлення біологічно-вроджених чинників розвитку особистості, друге – біологічно детермінована субособистість.

Сутність феномену особистості формує антагоніст Его Альтер-Его як форма його регулярної і системної фрустрації. У психоаналізі цей процес означається так: «...недиференційований стан, з якого починають швидко формуватися рівні свідомості» (Блюм, 1999, с. 40). Однак питання в тому, чому відбувається розвиток, адже психоаналіз постулює, що інстинкти і потяги вільні від суперечностей й не анулюють одне одного, а, комбінуючись, формують компромісну мету (ТАМ САМО).

АЛЬТЕР-ЕГО

Поняття «Его» використовується у значенні генетичної програми індивіда. Натомість Альтер-Его являє психологічну систему, яка протистоїть імпульсам Его. Це призводить до акумуляції частини її енергії.

Альтер-Его стає соціальним агентом, який змушує Его диференціюватися. Його енергія стає опозиційною до першосигнальних імпульсів. Вона – її загальмована форма, яка додає гнучкості поведінки, спрямованої до реалізації біологічних потреб, дарма що соціально трансформованих. У такий спосіб розвивається альтернативна і подекуди строго протилежна програма поведінки, яка виникає у соціальному контексті функціонування суб'єкта.

Альтер-Его – вторинна сутність людини, яка формується винятково внаслідок впливу конкретного соціального оточення. Це – соціальний вектор розвитку особистості, сформований на основі другої сигнальної системи. Альтер-Его – система гальмування індивіда, яка покликана його соціально інтегрувати.

У структурі особистості З. Фрейда структурна одиниця Альтер-Его відповідає функціям Я та Над-Я, в аналітичній психології К. Юнга – архетипу Персони, у психосинтезі Р. Ассанджоллі до нього близьке свідоме Я і вище Я, у транзакційному аналізі Е. Берна – стани Я Дорослого і Родителя, а також стан Я Дитини-Пристосованця. В ієрархічній піраміді потреб А. Маслоу Альтер-Его об'єктивується потребами у соціальних зв'язках, спілкуванні, самоповазі, визнанні та самоактуалізації. Імпульси Альтер-Его краще усвідомлюються й артикулюються суб'єктом. Втім, деякі його шари можуть перебувати на глибині, недоступній для свідомості, і невинновдано ототожнюватися з Жадаючим Я.

Назагал Альтер-Его – це залишкові образи Іншого, які функціонують по типу Опонента або Партнера, що залишаються у процесі комунікації. В інших ситуаціях ці образи обов'язково притуплюються, а то й зникають; їхнє місце заступають інші образи. Партнер – сприяє розвитку Его; Опонент – пригнічує Его. Проте вони не можуть до кінця інтегруватися у структуру Его. Повністю інтегровані елементи потрапляють в Імітоване Я, що становить залишок Іншого поза актуальною життєвою ситуацією.

Альтер-Его формується впродовж життя. Це динамічна раціональна психічна структура, яка соціально регулює активність особистості. Характер сепарації від Его оформлює індивідуальність суб'єкта. Зокрема, визначає ступінь соціальної компетентності, тактику і стратегію діяльності, рівень рефлексивності, комунікативну специфіку тощо.

Разом із тим, Альтер-Его є слабко впорядкованою системою інтеріоризованих стандартів поведінки і цінностей. Чутливе і залежне від зовнішніх впливів, Альтер-Его виступає захисним редутом перед Его й обновлюваним продуктом психологічного захисту. Его заявляє про себе через Альтер-Его.

Принципи функціонування: соціально й ситуаційно доцільна затримка імпульсів Его, можлива їхня трансформація у соціально прийнятну форму або гальмування.

Мета: зниження соціальної напруги, формування соціальної компетентності суб'єкта, яка є продовженням домінування (психологічної сили) та насолоди Его.

Метариси особистості: провина, сором, заздрість, образа, тобто зафіксовані емоційні реакції на фрустрацію Его.

Шляхи формування Альтер-Его:

- *нормальний розвиток*: Альтер-Его змінюється у відповідності з соціальними (виховними, навчальними) інфлюаціями, адекватно реагує на соціальні стимули;
- *інфантильний розвиток*: суб'єкт ситуаційно негнучкий, виявляє ознаки завченої безпорадності (конформізм) або педагогічної занедбаності (асоціальність, психотизм);
- *акцентований розвиток*: формування метарис, невротизованої чи психотичної поведінки.

Альтер-Его представлене трьома субособистостями: Ситуативним Я, Досвідним Я та Імітованим Я. Вони можуть різнитися ступенем автономії, змістовним наповненням, функціональною потужністю. Втім, перебувають у кореспонденції з Его, контролюють його і регулюють активність.

Така структура особистості передбачає два рівні внутрішньої динаміки. По-перше, у боротьбі Его та Альтер-Его суб'єкт виявляє відношення до біологічних імпульсів: повне або часткове задоволення, гальмування. По-друге, це відношення накладається на взаємодію соціально сформованих субособистостей. Іншими словами, фіксуємо **подвійний рівень суперечності суб'єкта**: між Его та Альтер-Его, а також між субособистостями Альтер-Его. Тому взаємодію структурних елементів особистості слід визначати *не як лінійну, а як багато-багатозначну*, що відповідає академічним поглядам на проблему особистості (МЕРЛИН, 1986). Це визнання того, що прогноз поведінки набуває настільки ймовірного характеру, що можна говорити тільки про його загальну тенденцію.

У запропонованій субособистісній структурі фіксуємо відсутність строгої дихотомії свідоме-несвідоме у прояві структурних елементів, що представлено у класичних глибинно-психологічних теоріях (АДЛЕР, 2003; ТОМЭ, & КЭХЕЛЕ, 1996А; ЮНГ, 2001). Ми говоримо не стільки про рівень усвідомленості субособистостей, скільки про ступінь їхньої актуалізації. Ми ближче стоїмо до уявлення про структуру особистості з боку теоретиків

транзакційного аналізу (БЕРН, 2001; Гулдинг, & Гулдинг, 1997; СТЮАРТ, & ДЖОЙНС, 2002; ШТАЙНЕР, 2003) та концепції динаміки духу І.Ф. Герберта. Останній розглядає зв'язки між елементами (уявленнями) у вияві боротьби, комплікації і злиття (ГЕРБАРТ, 1895). Втім, ми виходимо з положення не внутрішньої конкуренції субособистостей, а їхньої здатності забезпечити *функціональну повноту особистості*.

СУБОСОБИСТОСТІ

Жадаюче Я (*позачасове Моє*) презентує первинні примітивні бажання, біологічні потреби організму. Це ірраціональна частина особистості, яка слабо артикулюється суб'єктом. Змінюється повільно під впливом генетичної програми та процесів збудження і гальмування. Мета – отримувати насолоду, сягаючи розрядки першосигнальних імпульсів, і домінувати, задовольняючи відчуття психологічної сили.

Призначення – **жадати** чогось, а значить спрямовувати суб'єкта, збуджувати активність. У кінцевому випадку Альтер-Его націлене на задоволення потреб Жадаючого Я. Його особливість полягає у зорієнтованості на задоволення однієї з двох сфер функціонування – домінування чи фізичної насолоди. Фрустрація домінуючої сфери функціонування викликає актуалізацію іншої. Збудження обох центрів неможливе: один із них повинен бути загальмованим, щоби інший перебував у стані збудження. Це має значення для прогнозування поведінки суб'єкта, встановлення його глибинної мотивації. Щоправда, почасти складно правильно ідентифікувати спрямованість, адже домінування зазвичай супроводжується отриманням насолоди.

Імітоване Я (*минуле і теперішнє Іншого*) – субособистість Альтер-Его, основна функція якого полягає у копіюванні емоцій, когніцій і поведінки інших людей, що покликано полегшити процес соціальної адаптації та інтеграції. Це основний механізм соціалізації особистості: засвоєння норм і стандартів, традицій, релігійних цінностей через отримання екстероінструкцій.

Імітоване Я – основний і попервах єдиний провідник соціально-психологічного матеріалу, що забезпечує розвиток особистості. Цей «соціальний агент» покликаний гальмувати імпульси Жадаючого Я. Разом із тим, Імітоване Я може засвоювати зразки для трансформації імпульсів Жадаючого Я або зразки активності Жадаючого Я іншої особи (батьків).

У культурно-історичному й онтогенетичному аспекті Імітоване Я – первинна субособистість Альтер-Его. Основне призначення – **імітація**. Друга сигнальна система входить у психічну організацію людини через імітацію. Цей генетичний механізм стає провідником соціального механізму адаптації. Мета – швидке забезпечення відчуття психологічної сили (соціальної компетентності, вмінь, розуму, патерналізму) в ситуації, коли суб'єкт не має достатніх ресурсів (інтелектуальних, почуттєвих, поведінкових).

Ситуативне Я (*теперішнє Моє*) – субособистість Альтер-Его, основна функція якого полягає у здійсненні саморегуляції особистості, здатності встановлювати значимі істинні зв'язки між явищами та процесами зовнішнього світу і внутрішньої реальності. Ситуативне Я перебуває в авангарді осмислення актуальної життєвої ситуації; воно відповідає за прийняття рішень. Ситуативне Я має весь спектр емоційного реагування. Призначення – **саморегуляція**.

Ситуативне Я функціонує, виходячи з імпульсів Жадаючого Я, оцінює ступінь реалістичності і безпечності задоволення; вчиться відстрочувати насолоду, гальмувати, трансформувати (сублімувати), виробляти альтернативні шляхи задоволення. Одним із найбільш важливих інструментів саморегуляції виступає *інтуїція, емпатія*. Адже ситуація зазвичай не має єдиного правильного чи очевидного раціонального вирішення. Відтак вибір поведінки почасти є непевним навіть за умови достатнього вивчення ситуації. Надто це стосується альтернативних ситуацій (знеохочення та захоплення), відкритих для спонтанної поведінки. У безальтернативних ситуаціях (примусу та залежності) Ситуативне Я вимушене вступати у кореспонденцію з рештою субособистостей, зважати на їхні імпульси.

У культурно-історичному й онтологічному аспекті ця субособистість утверджується найпізніше. Ситуативне Я перебуває у безпосередній залежності і є наслідком формування другої сигнальної системи. Відтак є найбільш динамічною субособистістю, яка показує рівень зрілості суб'єкта, адже виявляє ступінь сформованості контрсугестивних навичок у комунікації. Це – здатність на рівні Альтер-Его забороняти екстероінструкції й аутоінструкції Імітованого Я. Саме на рівні Ситуативного Я аутоінструкції набувають істинно суб'єктного характеру.

Ситуативному Я властива схильність до вербалізації й формалізації інформації, її синтезу, але й до «ризиків» набуття нового досвіду. Це зумовлює відносну слабкість, вразливість для ситуативного впливу, думок референтних осіб.

Активність Ситуативного Я не призводить до скасування Імітованого Я. Між Жадаючим Я, Імітованим Я і Ситуативним Я виникає складна взаємодія. В її основі лежать спроби загальмувати або першосигнальні імпульси, або екстероінструкції й актуалізувати або перше, або друге. Такий полілог забезпечує динаміку особистісного розвитку. Результатом стає формування поведінкових диспозицій, що локалізуються у Досвідному Я.

Досвідне Я (*минуле Моє, приклад Себе*) – субособистість Альтер-Его, основна функція якого полягає в архівуванні значимих стратегій і тактик соціальної адаптації та інтеграції. Проте часто, надто у ранньому онтогенезі, Досвідне Я буває слабко структурованим і недостатньо раціональним. Це постійно діючий поведінковий резервуар, до якого потрапляє й асимілюється соціально-психологічний матеріал, який реконструюється, комбінується і відбирається у нових життєвих обставинах для задоволення потреб. Частіше Досвідне Я діє аналітичним шляхом, виокремлюючи аналогії з минулим. Його призначення – **рефлексія**. Основна мета – пошук аналогій, які економлять зусилля під час соціальної інтеграції.

Академічна психологія переважно зайнята дослідженням Досвідного Я, виявленням диспозицій, переконань, для чого придатними є опитувальники і тести. Адже Досвідне Я становить останній щабель ускладнення особистості, її «завершення» і здатне рефлексувати життєву ситуацію. Його специфіка полягає у

можливості протистояти як сугестивним впливам оточення, так і контрсугестії індивіда. Фактично це агент Імітованого Я. Однак на цьому рівні екстероінструкція сприймається по-іншому. Вона стає найвищою за силою аутоінструкцією. Суб'єкт декларує наявність певних феноменів, проте не завжди здатний діяти відповідно до уявлень про себе. В результаті цієї невідповідності отримуємо класичний розрив між самоописом і реальною поведінкою, що об'єктивоване у феномені соціальної бажаності.

СУБОСОБИСТІСНИЙ ОНТОГЕНЕЗ

Якщо оцінити ступінь диспозиційності психічних процесів, що лежать в основі комунікації субособистостей, то інтердикція Жадаючого Я формує елементарні установки; сугестія Імітованого Я – соціальні установки; контрсугестія Ситуативного Я еквівалентна спрямованості інтересів особистості; контрконтрсугестія Досвідного Я відповідає за появу вищих цінностей особистості, принципів, переконань, правил, духовності.

Альтер-Его є еволюційним утворенням, яке формується шляхом відщеплення й автономізації частини Его. Подібна структурна трансформація – результат перманентної фрустрації первинного Его, яке припиняє отримувати насолоду, розрядку першосигнальних імпульсів, почуття психологічної сили (домінування). Призначення Альтер-Его полягає у перетворенні та задоволенні імпульсів Его у соціально прийнятному форматі. У певний момент часу інтелектуального дозрівання Его гальмує власну активність еволюційно закріпленими механізмами психічної діяльності *інтуїції, імітації та рефлексії*.

Важливо простежити динаміку формування Альтер-Его та його структуру (рис. 2.12).

Впродовж деякого часу Его лишається єдиним функціонуючим структурним елементом. Це – матриця особистості. Втім, уже на цьому етапі психічного дозрівання можуть закладатися основи для психічного розладу: базова тривога (Хорни, 1993), базисний дефект (Балинт, 2002), травма внаслідок акту народження і відлучення від материнських грудей (Ранк, 1997).

Рис. 2.12. СУБОСОБИСТІСНА СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ

Індивід народжується з Его як цілісною структурною одиницею психіки. Звідси його іманентне прагнення до психічної цілісності, внутрішньої узгодженості, відсутність толерантності до когнітивного абсурду й амбівалентності емоцій, коли такі стають доступними свідомості. Жадаюче Я у перший рік життя лишається єдиним реально функціонуючим структурним елементом, матрицею особистості. Таким воно може лишатися й надалі, якщо соціум не здійснює втручання у процес психічного функціонування немовляти. Ключову роль при цьому відіграє друга сигнальна система, дарма що в окремих випадках на рівні жестової мови.

Ослаблення меж Его відбувається ближче до першого року життя, коли навколишнє середовище у відповідності з принципом реальності змушує індивіда визнавати себе через блокування джерела насолоди (часто-густо з втратою почуття безпеки). Низка ситуацій спричинює з'яву регулярної фрустрації Его, яка призводить до поразки і формування антитези – Альтер-Его. Втім, ця протилежність все одно спрямована на досягнення цілей Его, однак з урахуванням принципу реальності. Цей принцип проявляється у зростаючому блокуванні джерел отримання насолоди, що супроводжується втратою відчуття безпеки (базова тривога (Хорни, 1993)). Базовий конфлікт принципів насолоди і реальності детально описаний у концепції З. Фрейда (ФРЕЙД, 1999б).

Альтер-Его одночасно є антитезою і результатом вимушеної диференціації Его (рис. 2.13). Альтер-Его починається з фундаментально фрустрованого нарцисичного Его. Це – результат компромісного перетворення частини енергії, яка спрямовується на стримування імпульсів Его. Це відшарування (нарцисичний шрам) набуває другосигнальної форми.

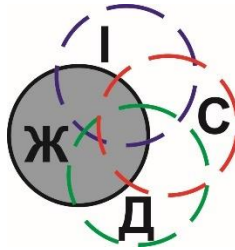

Рис. 2.13. Розвиток субособистостей в онтогенезі

Недиференційоване Альтер-Его є **контамінацією** (змішуванням) усіх субособистостей. Субособистісна диференціація пов'язана з тим, що Жадаюче Я зазнає фрустрації під впливом принципу реальності і вдається до найпримітивнішого механізму імітації, що є філогенетично закріпленим психічним процесом (АНТОНОВА, & ХРУСТАЛЕВА, 1982; БЕХТЕРЕВ, 1994; ПОРШНЕВ, 1966). Таким чином формуються зачатки Імітованого Я. Йдеться про копіювання сильного батьківського Я. Набуття досвіду (переважно фрустрації) сприяє розвитку Досвідного Я, яке на рівні умовних рефлексів акумулює найбільш успішні тактики життєдіяльності. Ситуативне Я тривалий час є найслабшою субособистістю, яка некомпетентна у вирішенні проблем особистості. У цей час Ситуативне Я спрямоване на гармонізацію першосигнальних імпульсів Жадаючого Я і нових субособистостей.

Зрілість особистості – це посилення й укріплення Ситуативного Я з одночасним послабленням Імітованого Я, перманентною фільтрацією і трансформацією імпульсів Жадаючого Я (рис. 2.14).

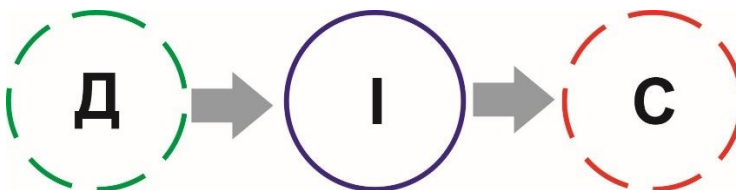

Рис. 2.14. Початкове функціонування субособистостей Альтер-Его

У стані психічної норми Досвідне Я інтегрує новий досвід Ситуативного Я, яке, в свою чергу, спрямоване на стабілізацію психологічного стану суб'єкта. Ситуативне Я здійснює корекційну функцію, оскільки здобуває необхідний для соціальної

інтеграції досвід. Особливо це помітно на етапі розуміння суб'єктом вихідної інформації («вирішував – не вирішував» (Моляко, 2007)). Досвідне Я перекодує інформацію у знайомі поняття, а Ситуативне Я дещо змінює умову заданого ззовні завдання, вносить корективи в уявлення про нього. При цьому Імітоване Я, спираючись на досвід референтних осіб, може посилювати інтеграційний ефект, здійснювати ресурсне забезпечення і легітимацію спрямованості особистості. Щоправда, може здійснювати дезінтегруючий вплив, якщо наслідуватиме відповідні зразки поведінки.

ВІКОВІ КРИЗИ

Ми не знаємо достеменно про ті об'єктивні закони, які визначають розвиток людини, з'яву критичних і сензитивних періодів життя, як поєднуються дискретне і неперервне у розвитку людини (Анан'єв, 1977). Однак субособистісна модель дає принаймні структурне розуміння вікових криз, асинхронії психічного розвитку, його аномалій і дефектів, умов для виникнення невротичного розладу (Мазяр, 2016б).

Субособистості розвиваються нерівномірно, за власною траєкторією, яка має генетичні передумови. Відхилення від програми розвитку створює прецедент для феноменів обдарованості і недорозвитку індивіда.

Імітоване Я – перша субособистість Альтер-Его, яка виявляє функціональну специфіку. Навіювання та імітація є настільки потужним психічним процесом, що можуть протистояти потребам та інстинктам Жадаючого Я (Гюйо, 1899). Досвідне Я накопичує матеріал імітації і способи задоволення окремих потреб. На основі імітування й задоволення потреб розвивається орієнтувальна активність суб'єкта, що інтегрується в автономній діяльності Ситуативного Я.

Асинхронія психічного розвитку людини зумовлює *вікові кризи*. Останні виявляють структурні зрушення Альтер-Его. Психічні новоутворення й провідна діяльність пояснюються зміною домінантної субособистості.

*К*ризу трьох років слід трактувати як початковий етап соціально-психологічної сепарації Альтер-Его. Імітоване Я досягає найвищої точки розвитку, коли дитина береться повторювати дорослих, які продовжують обмежувати її активність. Імітація під обгорткою «Я сам» – це прийняття капітуляції Жадаючого Я. Втім, йдеться тільки про приміряння одягу Альтер-Его.

Неадекватне протікання сепарації призводить до інфантилізації суб'єкта, за якої біологічне Его лишається домінантним у психічній саморегуляції. Нарцисизм є непошкодженим, а його активність вимагає встановлення зовнішніх меж. У межах Его, яке функціонує за принципом насолоди і безпеки, суб'єкт недостатньо ефективно рефлексує поведінку і не відокремлює себе від об'єктів насолоди та агресії.

На цьому етапі закладаються проблеми не стільки психологічного, скільки базового педагогічного характеру. Суб'єкт елементарно не здатен протистояти імпульсам Жадаючого Я. Між Жадаючим Я і соціумом не виявляється ефективного внутрішнього посередника – Альтер-Его. Імпульси Его зазнають мінімальної внутрішньої корекції і прагнуть до нерафінованого вияву. Тільки зовнішні санкції здатні його блокувати. Альтер-Его настільки слабо гальмує Его, що між ними не виникають стійкі суперечності. Відтак немає підстав для формування когнітивного абсурду й емоційної амбівалентності. Неадекватне додання кризи трьох років закладає умови не для невротичного розладу, який породжується усвідомленням абсурдних зв'язків, а для **психопатичного розвитку особистості**.

Процес сепарації Альтер-Его більшою мірою завершується до семи років. Глибиннопсихологічні теорії вважають цей період винятковим для психічного розвитку (Блум, 1999). Його суть визначає індивідуальність, яка оформлюється в унікальному характері кореспонденції Его та Альтер-Его. Її первинні протоколи лягають в основу плану життя (Адлер, 1997) і життєвого сценарію (Берн, 2004). Спонтанність у прийнятті життєвих рішень, відсутність інфантильного шаблону сприймається в якості ненадійної, ризикованої чи небезпечної стратегії. У цей час виникають підстави для формування **невротичного спектру** особистісної проблематики.

У період з семи до десяти-дванадцяти років відбувається функціональне вирівнювання субособистостей. Це характеризується укріпленням Ситуативного Я і Досвідного Я. Під час *підліткової кризи* суб'єкт переживає чергову кризу у функціонуванні Імітованого Я. Якщо у три роки дитина намагається наслідувати дорослих, перебуваючи під дією батьківської сугестії, то приблизно у тринадцять років виробляється надійний механізм контрсугестії (ненавіюваності). Контрсугестія забезпечує адекватну психічну автономію людини.

Кардинальна відмінність від кризи трьох років полягає у тому, що суб'єкт виявляє контрсугестію до тих осіб, які справляють на нього найбільший сугестивний вплив (батьків, рідних). Натомість Імітоване Я стає чутливим до сугестії однолітків. Разом із тим, суб'єкт здатен ефективно задіяти Ситуативне Я.

О.М. Леонтьєв слушно називає підлітковий вік часом другого народження особистості (ЛЕОНТЬЕВ, 1975). Хоча насправді його варто назвати першим народження, оскільки в цей період відбувається дозрівання Альтер-Его, яке складає суть особистості. Стається зміщення і закріплення центру особистості в області контамінації субособистостей Альтер-Его (рис. 2.15).

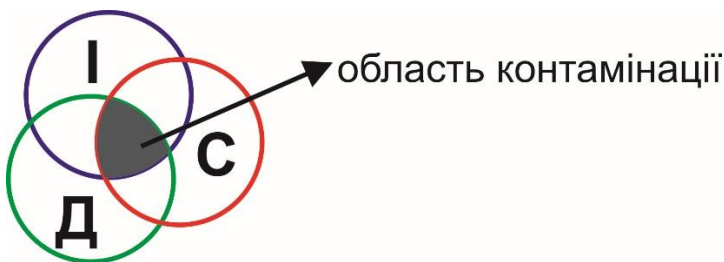

Рис. 2.15. КОНТАМІНАЦІЯ СУБОСОБИСТОСТЕЙ АЛЬТЕР-ЕГО

Відсутність балансу між субособистостями призводить до **психотизації особистості**, часто клінічної.

Якщо не уникати категоричності висновків, то можна припустити вікову послідовність виникнення основних форм психічних розладів. Криза трьох років глибше позначається на формуванні психопатичного характеру особистості. Неадекватно пережита криза семи роки призводить до фіксації невротичності

суб'єкта. Підліткова криза має підвищену небезпеку виникнення психозів. Подібна класифікація, звісно, не претендує на статус науково-психологічного закону. Ми говоримо про тенденції розвитку. У відповідності до такого підходу невроз займає проміжне місце між психопатією і психозом, і тільки невроз відносно успішно піддається вербальній психотерапії.

Особистісний розвиток – це варіативність й ускладнення внутрішньої кореспонденції субособистостей і соціальної інтеграції індивіда. Це збігається з розвитком психічного потенціалу особистості, що виявляється у формуванні здібностей та обдарованості (МАЗЯР, 2017б). Доступною стає *універсальна стратегія діяльності* (МОЛЯКО, & МУЗИКА (РЕД.), 2006), використовується рефлексія Досвідного Я (стратегія реконструювання), інвенції Ситуативного Я (стратегія випадкових підстановок та комбінаторних дій) і тактика продуктивної імітації Імітованого Я (стратегія пошуку аналогій) (МАЗЯР, 2019г).

З психофізіологічної точки зору, субособистості можна розглядати в якості вогнищ збудження, тоді як решта субособистостей перебуває у загальмованому стані. Недостатній рівень збудження субособистості стає причиною слабкості її меж, що породжує явище контамінації, тобто можливості переходу в іншу субособистість. У цьому випадку говоримо про субособистісну гнучкість, що забезпечується процесом іррадіації збудження. Отже, *контамінація – це легкість переходу від одного збудження до іншого із паралельним гальмуванням одне одного*. Це у жодному разі не змішування вогнищ збудження, а їхня авторотація.

У зв'язку з цим доцільно розглядати Ситуативне Я в якості актуального вогнища збудження і гальмування, що еквівалентно стану Дорослого у транзакційному аналізі. Відповідно, Досвідне Я – минулі вогнища, які можуть актуалізуватися (стан Дитини), а Імітоване Я – залишки екстероінструкцій, що збуджують або гальмують поведінку (стан Родителя).

Саморегуляцію і розвиток особистості ми розуміємо як єдність і боротьбу екстероінструкцій (сугестій) й аутоінструкцій (контрсугестій). Цей процес лежить в основі вікових криз і сензитивних періодів життєдіяльності.

Розглянемо докладніше розвиток особистості з *позиції сугестії та контрсугестії*. Це дозволить збагнути сутність комунікації суб'єкта і пов'язані з цим особливості психодинаміки.

Жадаюче Я (Его) піддається тотальному зовнішньому впливу (екстероінструкціям у вербальному і невербальному форматі), зазнає фрустрації й опирається йому, наскільки дозволяють ресурси нервової системи. Таке тлумачення можна підвести під глибиннопсихологічне розуміння травми, яка стає центральною подією життя (Блюм, 1999; Ранк, 1997), що згодом зосереджує всі сили суб'єкта у феномені нав'язливого повторення для її інтеграції (Томэ, & Кэхеле, 1996а). Адже мова йде про психічний злам індивіда на шляху до висот особистості.

Опір Жадаючого Я з часом послаблюється внаслідок депривації окремих природних потреб і формування фіксованих соціальних установок. Адекватний психічний розвиток сприяє виникненню ситуації фундаментальної фрустрації й виробленню нарцисичного шраму (Хочкис, 2013). Отже, Жадаюче Я підпадає під дію інтердикції, яка виявляється у гальмуванні першосигнальних імпульсів і сугестії, тобто їхній заміні новим змістом.

Сугестивно сформоване Імітоване Я і фрустроване Жадаюче Я утворюють Ситуативне Я як спробу знайти компроміс між внутрішніми імпульсами і зовнішніми спрямуваннями. Ситуативне Я стає ніби агентом Жадаючого Я й основою для здійснення контрсугестії. Це можливість на рівні Альтер-Его відмінити Імітоване Я. Їхня боротьба породжує переконання, які стають основою формування Досвідного Я (контрконтрсугестії). Її результат – диспозиційні риси. Хоча, звісно, не всі риси мають контрконтрсугестивне походження. Деякі, надто базові, є наслідком імітації.

На рівні психічної інверсії розвиток особистості проходить такі основні етапи: Імітоване Я – це інверсія Жадаючого Я → Ситуативне Я – це інверсія Імітованого Я → Досвідне Я – це інверсія Ситуативного Я. При цьому онтогенетичне формування основних психічних феноменів відбувається за схемою:

- інтердикція Жадаючого Я – елементарні фіксовані установки;

- сугестивні риси – соціальні фіксовані установки;
- контрсугестивні риси – спрямованість інтересів;
- контрконтрсугестивні риси – ціннісні орієнтації особистості.

Відтак криза трьох років – це перший вияв особистості, коли відбувається заперечення сугестії батьків. Це – небажання бути фрустрованим, а значить невротизованим. Це – перші паростки прояву Ситуативного Я, коли суб'єкт здійснює перші контрсугестивні спроби.

У класичному варіанті психічної норми Жадаюче Я підпадає під дію інтердикції (заборони), Імітоване Я – сугестії, Ситуативне Я забезпечує контрсугестію насамперед за допомогою афекту, Досвідне Я формує контрконтрсугестію у формі пристрастей, переконань, ірраціональної віри тощо.

У концептуальних поглядах О.Л. Музики на проблему розвитку творчих здібностей зазначається: «Початкове засвоєння дитиною суспільного досвіду відбувається за допомогою двох видів дій: імітації та інвенції» (Моляко, & Музика (Ред.), 2006, с. 32). Мовою субособистісного аналізу, Досвідне Я формується шляхом інтеграції Імітованого Я та Ситуативного Я. Вони забезпечують соціальну адаптацію й інтеграцію індивіда.

Початкова психологічна слабкість дитини пояснюється тим, що у саморегуляції Ситуативне Я є центральним утворенням, а Імітоване Я повинне бути факультативним. Імітоване Я покликане постачати ресурси для Ситуативного Я у ситуації дезінтеграції і витіснення останнього. Натомість у ранньому дитинстві Ситуативне Я природно є слабкою субособистістю, а відтак Імітоване Я перманентно заміщає його, постачаючи суб'єкту цілісні форми імітації (сценарії поведінки у казках, оповіданнях тощо) (Мазяр, 2017б). Досвідне Я та Ситуативне Я стають повноцінними автономними субособистостями із деяким запізненням.

Асинхронія субособистісного дозрівання обумовлює специфіку кореспонденції субособистостей. Причому вона отримує як вікову (типову) закономірність, так й оформлює індивідуальні особливості суб'єкта.

Структура особистості повинна відображати не лише елементи психічної природи, але й показувати їхню взаємодію та психодинаміку. Структурний кластер – субособистість – це система взаємопов'язаних емоційних реакцій, когнітивних утворень і поведінкових актів.

Психічними метаутвореннями є Еґо та Альтер-Еґо, які представлені субособистостями: Жадаючим Я, Імітованим Я, Ситуативним Я і Досвідним Я. Еґо – біологічна субстанція психічного; Альтер-Еґо – соціальна субстанція, яка виникає як реакція гальмування першосигнальних імпульсів Еґо й одночасно забезпечує трансформацію його жадань. Фактично Еґо та Альтер-Еґо становлять базову психічну суперечність особистості.

Субособистості Альтер-Еґо розвиваються нерівномірно, визначають характер вікових криз і в кінцевому випадку обумовлюють індивідуальність суб'єкта. Їхня кореспонденція обумовлює вторинний рівень психічної суперечності особистості.

СТРУКТУРНА ПАТОЛОГІЯ

ДЕКОНТАМІНАЦІЯ ОСОБИСТОСТЕЙ

Первинний рівень психічної саморегуляції – кореспонденція Его та Альтер-Его. Мета – безпечно і повно задовольнити імпульси Жадаючого Я у соціально прийнятному форматі. Коли пряме або часткове задоволення імпульсів Жадаючого Я не відбувається, стається фрустрація Его, розгортається деконтамінація Альтер-Его і формування його інфантильного двійника – Патологічної Субособистості. Остання структурно-функціонально заміщає втрачену контамінацію і проводить кореспонденцію з Его (Жадаючим Я). Це – *вторинний* рівень саморегуляції, власне патологічний.

Поламку структури особистості пов'язують із соціальною дезінтеграцією індивіда. Інтраіндивідуальна патологія стає наслідком інтеріндивідуальної. Терапія повинна відбуватися у тому ж порядку – через нормалізацію інтеріндивідуальної структури (системи відносин) (БОДАЛЕВ, & КОВАЛЕВ, 1985А; МЯСИЩЕВ, 1960).

Який характер структурної (субособистісної) дезінтеграції?

Деконтамінація – це процес сепарації субособистостей, що об'єктивується у неповноцінності психічного функціонування особистості на емоційному, когнітивному та поведінковому рівнях. Йдеться про втрату кореспонденції субособистостей Альтер-Его. Найбільша небезпека криється у втраті кореспонденції з Его (Жадаючим Я). Суб'єкт втрачає зв'язок із власною глибинною мотивацією, яка визначає життєві інтереси. Це може позначитися на з'яві депресивного розладу, суїцидальної схильності або неможливості контролювати агресивні імпульси.

Принципи субособистісного аналізу, які розкривають сутність психічного розвитку особистості.

1. Субособистості Альтер-Его прагнуть до контамінації. Контамінація дозволяє більш гнучко вибирати релевантну форму поведінки. У цьому випадку суб'єкт відчуває внутрішню цілісність, гармонію, конгруентність, ресурсність.

2. Якщо контамінація не зберігається і відбувається витіснення певної субособистості, особистість деформується, стає однією розвиненою і нефункціональною. Це призводить до структурної патології, одним із варіантів якої є формування Патологічної Субособистості. Вона не повинна розглядатися як найбільш дезінтегруючий варіант патології. Це невротичний рівень патології, який дозволяє повернутися до повноцінного психічного функціонування. Решта варіантів педагогічна за суттю. Вони вказують на недорозвиток окремих субособистостей і можуть об'єктивуватися у формі некомпенсованої психопатії.

Повна контамінація субособистостей передбачає постійну кореспонденцію Ситуативного Я, Імітованого Я і Досвідного Я. У цьому випадку фіксуємо найбільш ефективне використання їхніх ресурсів і відчуття повноти буття, що об'єктивується в інсайті, катарсисі, компетентності. Суб'єкт здатен оптимально обирати форму доцільної поведінки: релевантно користатися імітованими зразками, власним досвідом чи виробляти нову лінію поведінки, керуючись рефлексією, інтуїцією або зразками поведінки інших осіб. Процес субособистісної контамінації відбувається безперервно. Особистістю щось відкидається, щось засвоюється, набувається новий зміст субособистостей.

У певний момент може статися повна деконтамінація, що призводить до структурно-функціонального «викидня» у формі Патологічної Субособистості. Втім, його не варто розглядати в якості мертвонародженої дитини Альтер-Его. Це, скоріше, імітація Альтер-Его, однак інфантильна, а тому неадекватна.

ФОРМИ СТРУКТУРНОЇ ПАТОЛОГІЇ

Зазвичай контамінація буває *неповною*:

1. *Контамінація Ситуативного Я та Імітованого Я при виключеному Досвідному Я* (рис. 2.16а).

Суб'єкт обмежено застосовує ресурси Досвідного Я, оскільки ситуація оцінюється Ситуативним Я як нова або суб'єктивний досвід дискредитований потужною фрустрацією. Адаптація й інтеграція суб'єкта здійснюється через самостійну

інтелектуальну діяльність, згоадки або неухильне дотримання соціальних стандартів, приписів, консультацій, порад, традицій, подекуди імітації референтної особистості. Досвідне Я відчувається суб'єктом як нерелевантна або шкідлива форма поведінки, що вимагає ретельного контролю, нівелювання. Суб'єктивно відчуває втрату минулого, відмову від нього, може виникнути ціннісна криза. Типовим прикладом є ситуація перенавчання, коли минулий досвід справляє негативний вплив на функціональність суб'єкта.

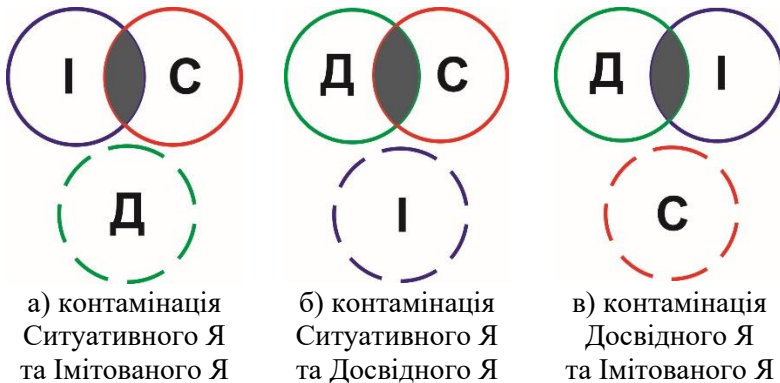

РИС. 2.16. НЕПОВНІ КОНТАМІНАЦІЇ

2. Контамінація Ситуативного Я та Досвідного Я при виключеному Імітованому Я (рис. 2.16б).

Ситуація тривіальної поведінки суб'єкта, за якої не виникає потреба звертатися до досвіду значимих осіб або такий досвід вважається шкідливим, неприйнятним. Референтні особи або дискредитовані, або відсутні зразки для наслідування. Суб'єкт покладається на власні знання та сили, а у прийнятті рішення – на досвід. Поради, погляд збоку прискіпливо перевіряються на предмет відповідності власному досвіду, критикуються, часто заперечуються ще на етапі сприймання. Індивід відчуває розрив з оточенням, відтак може порушувати загальноприйняті правила і приписи, демонструвати значну соціальну ідіотію та ненавіюваність. Типовими прикладами є авторитарна поведінка, крайня форма нігілізму, юнацький максималізм, антисоціальна поведінка.

3. Контамінація Досвідного Я та Імітованого Я при виключеному Ситуативному Я (рис. 2.16в).

Суб'єкт ситуаційно відчуває розгубленість, соціальну некомпетентність. Він дезорієнтований, надміру наївний, може демонструвати безвідповідальність, перекладання провини на інших, випадковість у виборі лінії поведінки. Дослухається до думки оточуючих, схильний підпадати під згубний вплив. Не має власної точки зору на дійсність, може лише відтворювати набутий досвід або досвід інших людей, часто неадекватно. Типові приклади: завчена безпорадність, інфантильність.

Неповна контамінація призводить або до нездатності адекватно оцінювати ситуацію, або рефлексувати досвід, або наслідувати інших, що позначається на життєвому орієнтуванні. Відтак суб'єкт повинен бути націлений на відновлення і посилення контамінації, щоби саморегуляція набувала необхідної повноти і гнучкості.

СУБОСОБИСТІСНИЙ І ТРАНЗАКЦІЙНИЙ АНАЛІЗ

Запропонована схема структурної патології близька до схеми структурної патології станів Я (БЕРН, 2001; СТЮАРТ, & ДЖОЙНС, 2002). Однак ми виходимо з протилежних положень, де контамінація (зараження) вважається структурною патологією.

Необхідно зробити роз'яснення щодо подібності і відмінностей теоретико-методологічних положень субособистісної концепції і транзакційного аналізу, надто у структурно-функціональному аспекті. Можна провести паралелі між станами Родителя (екстеропсихікою) й Імітованим Я, станом Дорослого (неопсихікою) і Ситуативним Я, між станом Дитини (археопсихікою) і Досвідним Я. Однак концептуальні відмінності полягають у наступному:

1) Імітоване Я не вичерпується наявними «голосами» критики й піклування батьків й осіб, які їх замінюють (СТЮАРТ, & Джойнс, 2002), а є найбільш загальним механізмом захисту, за якого критика і піклування не єдині функції Імітованого Я. Останнє слугує миттєвому відновленню компетентності, що є

наслідком емоційного, когнітивного і поведінкового «плагіату». Його зміст формується не лише у дитинстві, а й упродовж всього життя;

2) Досвідне Я не обов'язково інфантильне (дитячі пережитки) (БЕРН, 2001), але завжди є минулим суб'єкта, яке за змістом може бути недавнім і достатньо раціональним, щоби на нього спиратися в актуальній ситуації. Ми розширюємо досвід суб'єкта на всю площину життя, а не обмежуємось дитинством, хоча воно, звісно, займає чільне місце у саморегуляції індивіда;

3) Ситуативне Я не вичерпується когнітивною здатністю Дорослого перетворювати стимули в одиниці інформації, обробляти їх і систематизувати на основі минулого досвіду (ХАРРИС, 2006), але й використовує спонтанні емоції та поведінкові акти, які не завжди пов'язані зі здатністю бути раціональним.

Нам близька ідея транзакційного аналізу, що стан Дитини стає матрицею для структурного розвитку решти станів Я (Гулдинг, & Гулдинг, 1997). Проте матрицею ми вважаємо Его, яке зберігає автономію і змістовну специфіку впродовж життя. Відтак стан Дитини «розділяємо» між Жадаючим Я і Досвідним Я, де перше у функціональному аспекті близьке до стану Вільної Дитини, друге – до стану Дитини-Пристосовання.

Головна відмінність полягає у поглядах на структурну патологію. Контамінація є умовою адекватної субособистісної структури. Вона забезпечує цілісність Альтер-Его, а відтак адекватну взаємодію з Его. Тому ми не погоджуємось з М. Гулдингом та Р. Гулдингом, що повна контамінація станів Я породжує найскладніше питання «Хто я?» (ТАМ САМО). Навпаки, суб'єкт здатний бути конгруентним, коли одночасно когнітивно й емоційно присутній у життєвій ситуації (Ситуативне Я), спирається на власний досвід (Досвідне Я) і не перериває контакту із суспільним досвідом (приписами Імітованого Я).

Натомість психічна травматизація відбувається за сепарації окремо представлених субособистостей Альтер-Его, що посилює асинхронію психічного розвитку, робить її неприродною і соціально дезінтегруючою. Крайній варіант – витіснення, ізолювання окремої субособистості. Витіснене Імітоване Я робить суб'єкта слабко навіюваним і незахищеним перед перманентною

фрустрацією, особливо в ранньому онтогенезі. Витіснене Досвідне Я, навпаки, робить індивіда надміру навіюваним і конформним у розвитку. Це негативно позначається на автономізації і сепарації суб'єкта. Витіснене Ситуативне Я призводить до неможливості самостійно приймати рішення, осмислювати актуальну ситуацію, бути відповідальним, свідомим. Часто це супроводжується психотичною симптоматикою, що надходить від Жадаючого Я і не гальмується субособистостями Альтер-Его, оскільки у деконтамінованому стані бракує їхніх ресурсів.

ФЕНОМЕН ПАТОЛОГІЧНОЇ СУБОСОБИСТОСТІ

Невротичній картині психічного розвитку відповідає таке структурне порушення як Патологічна Субособистість. Для її формування необхідна наявність (невиключеність) всіх субособистостей Альтер-Его. В іншому випадку вона не може утворитися, оскільки бракує участі окремих субособистостей, а відтак при деконтамінації Альтер-Его стають можливими альтернативні форми психічного і фізичного розвитку: суїцид, злочин проти особистості, божевілля, випадкова смерть, лікарня тощо.

Патологічна Субособистість виникає внаслідок невдалої асиміляції досвіду, коли у Досвідному Я не формуються особистісні риси як зазвичай, а лишаються фрустровані почуття.

Субособистісну концепцію вирізняє те, що радикальна структурна трансформація особистості призводить до утворення *якісно нової структурної плеяди*. Якщо транзакційний аналіз зосереджується на зараженнях станів Я, їх виключеннях і незмінних станах Я (коли виключалися одразу два стани Я), то ми це називаємо *структурним недорозвитком* і вважаємо базовою проблемою педагогічного змісту. Натомість психотерапія компетентна займатися тими структурними порушеннями, які призводять до неадекватного переструктурування особистості.

У Патологічній Субособистості існують видатні «попередники»: поняття «комплексу» в аналітичній психології (Юнг, 1998а), численні спроби транзакційного аналізу структурно представити причини психічної неадекватності (Штайнер, 2003).

Патологічна субособистість – це результат невдалої кореспонденції Его та Альтер-Его, що відображається у побудові нової специфічної контамінації субособистостей (рис. 2.17).

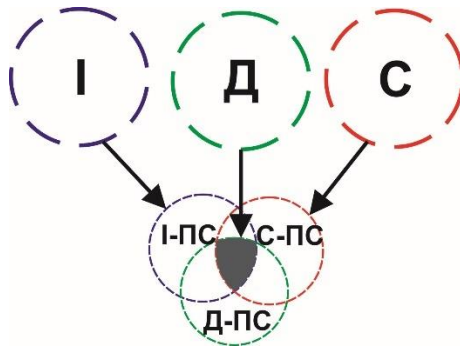

Рис. 2.17. ФОРМУВАННЯ ПАТОЛОГІЧНОЇ СУБОСОБИСТОСТІ

У кореспонденції Его та Альтер-Его формується нова контамінація. Це – неінтегрований життєвий досвід Альтер-Его, в результаті чого нашаровується структурне ущільнення (захисний наріст, шрам). Деконтамінація субособистостей Альтер-Его призводить до втрати цілісності особистості. Подвоєння Альтер-Его стає спробою реабілітуватися, віднайти більш ефективну форму й асимілювати дискретні точки досвіду. При цьому **Альтер-Его є повністю деконтамінованим, а повної контамінації набуває Патологічна Субособистість**. Втім, останню слід розглядати не з позиції психічної слабкості, а як вияв сили, спробу зберегти й укріпити Альтер-Его **через механізм інверсії**. Цей механізм лежить в основі *подвоєння особистості*. Тому тривалий час вона лишається неусвідомлюваною, нефіксованою.

СІЗІФОВА СТРАТЕГІЯ

Патологічна Субособистість – це псевдо-Я суб’єкта (компенсаторна божественність (Адлер, 2003)), що обростає невротичним міфом (формується неадекватний план життя (Адлер, 1997) чи життєвий сценарій (Штайнер, 2003)), смисловою фікцією, що може зумовлювати тривалі пошуки сенсу життя (Франкл, 2008; 2018).

Разом із тим, це причина того, що субособистості Патологічної Субособистості не справляються з функціями автентичних субособистостей Альтер-Его.

Назагал Патологічна Субособистість вибудовує специфічну стратегію поведінки. Проводячи паралель із феноменом «вимушеного повторення», ми називаємо її **сізіфовою**. Це непродуктивна стратегія поведінки як один із варіантів стратегіальної організації свідомості.

За змістом поняття стратегії змикається з категоріями суб'єктності та спрямованості особистості (Моляко, & Музика, 1999; Моляко, & Музика (Ред.), 2006). Останнє безпосередньо пов'язане з особистісною проблематикою, адже вказує на програму поведінки (Адлер, 1997; Штайнер, 2003). Стратегію можна розглядати в ролі генеральної програми дій, головним напрямком їхнього пошуку і відбору, якому підпорядковується решта дій (Моляко, & Музика (Ред.), 2006, с. 25). У вузькому розумінні – система когнітивних дій (Моляко, 2007). Варіативність реалізації стратегії забезпечується різноманітністю тактик діяльності (Моляко, 1971). О.В. Завгородня обґрунтовує положення, що навіть у кризових ситуаціях зріла особистість здатна обирати оптимальну стратегію поведінки (Завгородня, 2015), тоді як сізіфова стратегія лишається безальтернативною для невротизованої особистості.

Сізіфова стратегія запобігає можливості навчатися продуктивним способам діяльності і блокує творчий потенціал суб'єкта. Для неї властива тактична ригідність, нездатність бути спонтанним й адекватним. Тому суб'єкт не вирішує проблему іншим способом, а вперто повторює деструктивний (Мазяр, 2019г).

Патологічність простежується на всіх циклах діяльності, які виділяє В.О. Моляко: розуміння вихідної інформації; формування задуму; виникнення здогадок і попереднє рішення задачі (Моляко, 2007). Суб'єкт може намагатися свідомо застосовувати різні стратегії діяльності на кшталт пошуку аналогій, комбінування, реконструювання, випадкових підстановок (Моляко, & Музика (Ред.), 2006), але результатом буде фрустрація і ситуаційна неадекватність.

При деконтамінації руйнується усталена конфігурація Альтер-Его. Патологічна Субособистість є *природною* зупинкою внутрішньої дезінтеграції. Це – спроба відновити контамінацію,

дарма що на більш примітивному, інфантильному рівні. Саме тому відбувається запуск життєвих сценаріїв, які ґрунтуються на ранніх «протоколах» із «казковими» сюжетами (БЕРН, 1999). Мета – забезпечити відновлення і задовільну кореспонденцію субособистостей Альтер-Его шляхом їхнього переструктурування, дарма що ціною тимчасової неадекватності.

Патологічна Субособистість не заперечує Альтер-Его, а є його інверсією. Її когнітивна основа формується із залученням випадкових зразків раннього Імітованого Я. Казки є примітивними й однозначно трактованими сюжетами, щоби стати зразком для наслідування, коли суб'єкт заплутується у колізіях життєвої ситуації. Інша справа, що суб'єкт не до кінця усвідомлює протилежну сторону таких сюжетів. Після дезінтеграції Альтер-Его відбувається нова контамінація, що проходить відносно швидко, стихійно і сприяє утворенню внутрішніх суперечностей. Зауважимо, що утворення очевидних суперечностей закладає можливість подальшої деконтамінації Патологічної Субособистості.

Патологічна Субособистість формується за невротичним принципом, а тому одночасно є і Альтер-Его, і не Альтер-Его. Відповідно, психотерапія полягатиме у тому, щоби суб'єкт насмілився завершити дезінтеграцію і за допомоги терапевта розпочав вторинну інтеграцію Альтер-Его, яка відповідає його особистісній екології.

ФОРМУВАННЯ ПАТОЛОГІЧНОЇ СУБОСОБИСТОСТІ

Зазвичай Патологічна Субособистість завдяки механізму регресії імітує дитячу модель розвитку, коли внутрішня кореспонденція представлена більш ефективно. Тому під час неврозу активізується трансферне, проєктивне сприймання реальності.

Наявність Патологічної Субособистості вказує на те, що жодна субособистість Альтер-Его автономно не здатна впоратися з актуальною ситуацією. Досвідне Я переживає почуття меншовартості; Ситуативного Я бракує вербальних конструкцій і цілісного сприймання ситуації; Імітоване Я не здатне знайти релевантні зразки компетентності і домінування. Регресія до

інфантильного сценарію – це універсальна форма психологічного захисту у складній ситуації.

Патологічна Субособистість становить психологічний «смітник», який немає куди винести. Це те, що вимагає інтелектуальної та емоційної переробки, психологічно правильної утилізації (витіснення, гальмування).

Разом із тим, Патологічна Субособистість формується тільки в особи з достатньо розвиненими субособистостями Альтер-Его. У ситуації недорозвитку бодай однієї з субособистостей може відбутися депресивний розлад (самогубство), психопатія або психоз (в'язниця, лікарня), але не формування Патологічної Субособистості. Тому особистісну проблему генерують тільки психологічно зрілі особистості й аж ніяк не педагогічно занедбані особи. Інша справа, що Патологічна Субособистість «застряє у часі». Це теперішнє, яке не може стати минулим. Виникненню Патологічної Субособистості сприяє структурна слабкість особистості у скрутних обставинах. Тому теоретично Патологічних Субособистостей може бути *кілька*.

Це – ситуації, які не асимільовані Досвідним Я, але не проігноровані суб'єктом. Вони – **структурні поліпи**. У ситуації подвоєння Альтер-Его – це цілеспрямоване формування нового структурного поліпу, його контрольоване розростання і посилення.

Подовження структурного поліпу є черговою невдачею у збалансуванні психічної суперечності, що об'єктивується у пролонгації ультрапарадоксальної стадії парабіозу та поглибленні когнітивного абсурду. Тому під час терапії важливо вирішувати особистісні проблеми по черзі. Радикальне «обрізання» поліпу зрідка буває ефективним.

З позиції інверсійного підходу, Патологічна Субособистість – це перевернута форма і зміст Альтер-Его, його структурна пародія: **Ситуативне Я стає минулим суб'єкта, Досвідне Я – його теперішнім**. Вона робить *«все так, але не так»*. Це спроба Альтер-Его набути цілісності, яка поступово втрачається або вже втрачена. Деякий час між Патологічною Субособистістю та Альтер-Его існують конкурентні відносини, боротьба, хоча Альтер-Его як первинна структура особистості має вищий ступінь довіри суб'єкта.

Патологічною Субособистістю імітуються готові, завершені сюжети як захист від окремих несистематизованих настанов, що зазнають критики з боку Ситуативного Я Альтер-Его. Відтепер Ситуативне Я Патологічної Субособистості *створює і провокує ситуації, а не об'єктивно аналізує їх і прагне адаптуватися та інтегруватися*. Така перцептивна тактика гуртується довкола основних тем невротичного досвіду Патологічної Субособистості. Це досягається шляхом дистанціювання від нового досвіду і спотанності як такої.

Водночас Патологічна Субособистість структурно слабша за Альтер-Его, адже це психічне новоутворення відіграє роль *тимчасового* регулятора поведінки. Тому й деконтамінація Патологічної Субособистості досягається простіше. Всі субособистості Патологічної Субособистості менш стійкі, фундаментальні, раціонально обґрунтовані, адже за змістом фальшиві. Вони – сурогат автентичних субособистостей Альтер-Его, відзначаються низькою енергійністю, а тому швидко виснажуються. Звідси походить психосоматична симптоматика.

Виникає питання, чому поняття «Патологічна Субособистість» стає збірним поняттям, адже в неї входять три субособистості? Патологічна Субособистість здатна бути ефективною тільки у контамінованому стані. Якщо з її кореспонденції зникає бодай одна субособистість, вона дезінтегрується і нівелюється.

Ми виокремлюємо кілька присутніх причин дезінтеграції.

По-перше, Патологічна Субособистість – це ситуаційний феномен, який покликаний допомогти суб'єкту «перечекати» скрутну психологічну ситуацію.

По-друге, тимчасовий характер цього феномену зумовлює його заміщення здоровими елементами. Інша справа, що патологічна контамінація набуває достатньої міцності, щоби «розвалюватися» за першої-ліпшої загрози. Сам суб'єкт тривалий час «зацікавлений» в її неушкодженому існуванні.

Справжній зміст формування Патологічної Субособистості полягає у заповненні структурно-особистісної порожнечі після дезінтеграції Альтер-Его. Патологічна Субособистість лишається сурогатом особистості до тих пір, доки не знайдуться достатні емоційні, когнітивні і поведінкові ресурси для реінтеграції Альтер-Его в оновленому стані.

Патологічна Субособистість є тимчасовим феноменом, який потенційно спрямований на саморуйнування. Небезпека її дезінтеграції існує постійно, але з часом вона посилюється настільки, що може повністю замінити ослаблене Альтер-Его.

Патологічна Субособистість не дозволяє повною мірою діагностувати реальність. Вона слабка у прогностичних здібностях. У неї обмаль альтернативних варіантів поведінки. Патологічна Субособистість не вміє відділяти головне від другорядного, плутає їх, зосереджуючись на непринциповому.

СУБОСОБИСТОСТІ ПАТОЛОГІЧНОЇ СУБОСОБИСТОСТІ

Розглянемо субособистості, інтегровані у Патологічну Субособистість. Вони мають змістовну специфіку. Ситуативне Я-ПС забезпечує відмову від спонтанності й самопрезентації в якості легітимної жертви, Імітоване Я-ПС наслідую неадекватних авторитетів, а Досвідне Я-ПС зосереджується на процесі накопичення й колекціонування доказів «адекватності» патологічного міфу і сізифової стратегії поведінки.

Ситуативне Я-ПС (*теперішнє не-Моє, минуле-Моє*) некомпетентне у реалізації автентичної активності Альтер-Его, часто дезорієнтоване, з низьким рівнем спонтанності. Ситуативне Я-ПС пропускає, заперечує і викривлює найбільш системні елементи дійсності і перебільшує значення несистемних, що закладає підґрунтя для неадекватного сприймання. Фундаментальна відмінність від Ситуативного Я полягає у тому, що Ситуативне Я-ПС не перенавчається на основі негативного досвіду; воно його повторює в ілюзорному сподіванні колись асимілювати.

Це позиція соціальної жертви, яка показує себе автентичною жертвою, намагаючись отримати певні біологічні і соціальні вигоди, і продемонструвати підстави для відмови від Альтер-Его. Ситуативне Я-ПС формує життєві ситуації, які обґрунтовують психологічну легітимність Патологічної Субособистості. Ситуативним Я-ПС здійснюється **регуляція патології**, формується й утверджується її сублогіка.

Ситуативне Я-ПС є ключовим для нівелювання Патологічної Субособистості. Це проявляється через ризик нової поведінки, зазвичай за допомогою Імітованого Я-ПС, що може підтримувати суб'єкта. Результатом має стати прийняття «теперішнє-Моє». Це стає можливо або в ситуації чергової фрустрації Ситуативного Я-ПС (що є звичним для суб'єкта, але переходить межі психологічного комфорту і безпеки), або когнітивного руйнування вигаданого міфу (психологічного захисту). Перше стається внаслідок виходу особистісної проблеми за межі контролю (у транзакційному аналізі говорять про психологічні ігри другого і третього ступеня (БЕРН, 1999)). Другий варіант стає можливим у результаті психотерапії, релігійної індоктринації тощо.

Імітоване Я-ПС (*теперішнє Іншого*) – єдина субособистість, яка зберігає найкращий потенціал для нівелювання патології. Адже суб'єкт має змогу копіювати не лише патологічний зразок, який лежить в основі особистісної проблематики, але й зразки конструктивного стибу. Ситуація психотерапії створює прецедент для копіювання терапевта, що подекуди виявляється у трансферній закоханості клієнта.

Основна функція Імітованого Я-ПС – імітація бажаного поведінкового кластеру. Це дозволяє почуватися більш впевнено і прогнозувати події. Імітація забезпечує контроль над образом псевдожертви. Йдеться про переймання цілого образу проблемного суб'єкта, що виглядає більш принадно, ніж фундаментально фрустроване Альтер-Его.

Ситуація трансферу, опору і конфронтації з терапевтом обумовлена тим, що Імітоване Я суб'єкта намагається зачепитися за створений міф і представити терапевта як одного з персонажів.

Досвідне Я-ПС (*минуле не-Моє, теперішнє Моє*) – це підтвердження міфічного образу суб'єкта, яке покликане заповнити емоційно-когнітивний вакуум фундаментально фрустрованого Альтер-Его. Це створення квазіболу, вигаданої жертвовності, безпорадності суб'єкта. Це – архів віртуозної суб'єктної пасивності, яка дозволяє уникати спонтанності і близькості. Проте в основі Досвідного Я-ПС лежить частина досвіду, який суб'єкту належить збагнути (інсайт) і пережити (катарсис). Він є основним

предметом психотерапії. Проти цього досвіду спрямовується концепція квазіболю. Вона подібна до автентичного болю і виконує функції збереження внутрішньої рівноваги й уникнення повтору фундаментальної фрустрації.

ПОВЕДІНКОВИЙ ПРОФІЛЬ ПАТОЛОГІЧНОЇ СУБОСОБИСТОСТІ

Якщо представити субособистісну динаміку особистісної проблематики, більш чітко окреслити **поведінковий профіль** Патологічної Субособистості, то може виокремити таку специфіку соціальної інтеграції.

1. *Пошук домінування.* Найбільш «інфікованим» є Досвідне Я, яке прагне компенсації. Це проявляється через кар'єризм, серцево-судинні захворювання, хронічну перевтому, трудовоголізм, поведінкову амбіційність, образливість, заздрість, злопам'ятство тощо. За несприятливих умов призводить до соціального фіаско (втрати майна, соціального становища, професійної репутації), за сприятливих – соціальний успіх без відчуття щастя («олігарх без любові»).

2. *Пошук смислу.* Найбільш «інфікованим» є Ситуативне Я. Проявляється через філософствування, релігійні практики, надмірне читання, інтелектуалізацію. За несприятливих умов призводить до когнітивного фіаско (божевілля, деменція, депресія), за сприятливих – до успішної кар'єри в інтелектуальній сфері, але без можливості налагодити власне життя (бездітність, проблеми з родиною, фінансами, «чоботар без чобіт»).

3. *Пошук насолоди.* Найбільш «інфіковане» Імітоване Я. Суб'єкт віддається на поталу Жадаючому Я (Імітоване Я паралізоване і не здатне його гальмувати): переїдання, пошук збудження, надмірного ризику. У протилежному випадку – наркоманія, алкоголізм (псевдонасолода). За несприятливих умов призводить до фізичного фіаско (руйнація організму), за сприятливих – успіх у розвитку тіла, але він тимчасовий (спортсмени), оскільки може завершуватися інвалідністю, передчасною смертю.

Патологічна Субособистість не здатна забезпечити особистість істинним відчуттям насолоди, повноти буття, оскільки

зайнята винятково асиміляцією травматичного досвіду. Питання творчості і професійної досконалості вирішуються таким суб'єктом тільки у зв'язку з можливістю здійснити омріяну асиміляцію досвіду. Це означає, що суб'єкт постійно буде трохи неадекватний ситуації. Його творчість, яка може виявлятися у достатньо багатій символіці, непродуктивна і вузько спрямована на вирішення психологічної проблеми. Спонтанність носитиме деструктивний характер, адже виявлятиметься не у вільному виборі оптимального рішення і стратегії його реалізації, а спрямовуватиметься на перекреслення первинного задуму, відхилення від професійного стандарту тощо і провокування суб'єкта до повторної фрустрації.

ВТОРИННА СТРУКТУРНА ІНТЕГРАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

На макрорівні терапія складається з таких процедур:

- усвідомлення каузального аспекту формування Патологічної Субособистості;
- усвідомлення мети формування Патологічної Субособистості;
- рефлексія досвіду, спрямованого на нівелювання Патологічної Субособистості;
- допомога у формуванні нового Альтер-Его.

На мезорівні психотерапія – це пошук розривів у кореспонденції між субособистостями. Деконтамінація призводить до дублювання ще одного Альтер-Его (Патологічної Субособистості). При цьому попервах Патологічна Субособистість є менш монолітною структурою, ніж Альтер-Его, відтак простіше підпадає під деконтамінацію.

Загальна логіка психотерапії така: робота з Альтер-Его – розвивальна, з Патологічною Субособистістю – корекційно-терапевтична. Необхідно нівелювати ілюзорність інфантильної моделі життя, яка володіє «магічною» силою. В результаті повинна відбутися відмова від функціонування Патологічної Субособистості, але їй повинен початися розвиток Альтер-Его через встановлення кореспонденції між субособистостями. Кореспонденція

може забезпечити формування функціональних зразків когнітивного абсурду й емоційної амбівалентності.

Контамінована Патологічна Субособистість є станом *комфортної жертви*, яка грає у психологічні ігри і є непродуктивною. Звернення до психолога відбувається за умови деконтамінації Патологічної Субособистості, хоча цей процес психічного розвитку є закономірним. По суті стадія Патологічної Субособистості – проміжний стан дезінтеграції особистості, прикінцева тривала зупинка. Його можна назвати вторинною дезінтеграцією (первинна відбувається з Альтер-Его).

Психотерапія полягає у допомозі завершити психологічну дезінтеграцію, мета якої вийти на якісно новий рівень розвитку особистості. Це – відщеплення субособистостей Патологічної Субособистості. Тому в ході терапії слід ставити під сумнів доцільність їхньої внутрішньої кореспонденції.

Психотерапія зводиться до *тактики висмикування* з контамінації Патологічної Субособистості окремих субособистостей. Йдеться про виважену послідовну деконтамінацію субособистостей. Якщо деконтамінація відбувається неправильно, поспіхом, пориваннями, зруйнується одна Патологічна Субособистість, але її місце заступить нова, більш міцна у психологічному захисті. Це стане реакцією на черговий невротичний стан, коли всі субособистості деконтаміновані.

Необхідно вивчати **невротичний міф**: 1) *що* суб'єктом імітується; 2) *як* суб'єкт фільтрує ситуації; 3) *який* досвід накопичується. Більш ефективно терапія відбувається у зворотному напрямку. Досвід найбільш вразливий для змін → новий кут розгляду травматичної ситуації → перегляд імітованого ідеалу.

Одночасно повинно відбуватися посилення Альтер-Его, здійснюватися його вторинна інтеграція. Альтер-Его слабке, оскільки не здатне прийняти Его. Відтак потрібна нова концепція взаємодії Его та Альтер-Его. Контамінація субособистості у Патологічній Субособистості призводить до активізації відповідної субособистості в Альтер-Его. Відтак необхідно дбати про посилення здорової субособистості і сприяти її контамінації з рештою субособистостей Альтер-Его. Ми це називаємо *феноменом дзеркальності*. Він складає суть **інтриги** Патологічної Субособистості: суб'єкт йде на очевидне й необґрунтоване загострення

стосунків, які викривають його неадекватність і ставлять під сумнів доцільність існування Патологічної Субособистості. У такий спосіб Патологічна Субособистість намагається повернутися у стан Альтер-Его (через вторинну інверсію).

МЕТОДИ ТЕРАПІЇ

Важливо розрізняти два рівні роботи: з Патологічною Субособистістю та Альтер-Его. Це важливо для збереження ідентичності клієнта. Якщо Патологічну Субособистість належить ослаблювати і деконтамінувати, то Альтер-Его, навпаки, необхідно посилювати і сприяти контамінації. Ці два процеси мають принципово відмінну технологію. Деконтамінація Патологічної Субособистості передбачає доведення абсурду клієнта до стану інкогерентності, до втрати логіки (*метод максимізації абсурду*). Натомість контамінація Альтер-Его полягає у відновленні кореспонденції субособистостей, у прийнятті нових ефективних рішень (*метод мінімізації абсурду*).

Описані нижче методи психотерапії слід розглядати не як конкретні техніки роботи, а як загальну технологію психологічних змін.

Метод максимізації абсурду передбачає не долання психологічних захистів, а надання Патологічній Субособистості можливості дійти до закономірного результату і деконтамінуватися внаслідок втрати зв'язків між субособистостями. Суть методу полягає у розвитку абсурду, за якої конфронтація з клієнтом вкрай шкідлива. Згодом це робитиме Альтер-Его, яке матиме достатньо ресурсів для виконання такої природної задачі. Цей прийом відомий ще як *доведення до абсурду*, коли психолог показує клієнту логічну несумісність окремих положень, їхній алогізм, парадоксальність (Мусийчук, 2003).

Метод мінімізації абсурду (техніка дезабсурдизації) є протилежним до методу максимізації абсурду. Застосовується у ситуації трансферу, коли конфронтація неминуча. Тоді клієнт вибудовує захисні редути заперечення, раціоналізації, які належить зруйнувати, показати їхню слабку аргументацію і доцільність.

Метод стрибка в абсурд зазвичай використовується клієнтом самостійно і в психотерапії зрідка застосовується, оскільки має ризики психотичного зриву особистості. Йдеться про вчинки, коли суб'єкт сподівається миттєво розірвати «зіпсований» абсурд заміною на інший, зазвичай ще більш ірраціональний. Це імпульсивні рішення, мета яких вистрибнути з невротичного парабіозу, «зіпсованого» знаку та комунікативного трикутника. Це може бути нове хобі, опанування нової професії, спонтанне одруження.

Метод емоційного екстремізму полягає у саморозкритті суб'єкта на кшталт публічної сповіді, коли невротичний парабіоз зазнає потужного «струсу», що змушує суб'єкта до продукування інших емоційних реакцій. Це забезпечується механізмами навіювання та імітації.

РЕЗЮМЕ

Структурна патологія особистості може спричинювати проблеми педагогічного і психологічного характеру. Педагогічні проблеми є результатом недорозвитку окремих субособистостей Альтер-Его, внаслідок чого порушується кореспонденція з Его, а відтак суб'єкт може демонструвати або надмірну залежність від авторитетів, або психопатичність.

Психологічні проблеми виникають в результаті деконтамінації субособистостей Альтер-Его, що призводить до формування його структурно-функціонального двійника – Патологічної Субособистості. Остання є тимчасовим психічним

утворенням, яке нівелюється після відновлення потенціалу Альтер-Его.

Субособистості Патологічної Субособистості можуть існувати тільки у контамінованому стані. Кінцева мета Патологічної Субособистості полягає в асиміляції травматичного досвіду і підготовці суб'єкта до контамінації субособистостей Альтер-Его на новому рівні розвитку.

Патологічна Субособистість неефективна. Її стратегія повсякчас завершується фрустрацією, але суб'єкт не може від неї відмовитися, оскільки фрустрація Альтер-Его є ще більш болісною і ризикованою. Потенційно Патологічна Субособистість прагне до саморуйнування, що складає сутність психотерапевтичного процесу.

Психотерапія являє собою процес деконтамінації Патологічної Субособистості і відновлення контамінації Альтер-Его. Цьому сприяють методи максимізації і мінімізації абсурду, метод стрибка в абсурд і метод емоційного екстремізму.

ТЕЗАУРУС ІНШОМОВНИХ ПОНЯТЬ

АБЕРАЦІЯ – відхилення.

АВТОРОТАЦІЯ – самообертання.

АГЛЮТИНАЦІЯ – склеювання, злипання.

АДГЕЗІЯ – прилипання, зчеплення.

АДИКТИВНИЙ – залежний.

АДСТРАКТ – напашарування.

АНІГЛЯЦІЯ – розсіювання, знищення, поглинання.

АНТИТЕТИЧНИЙ – протилежний, протиставлений.

АПОРІЯ – безвихідь, суперечність.

АРТЕФАКТ – штучно створений об'єкт.

БІНАРНИЙ – подвійний.

ДЕЗАБСУРДИЗАЦІЯ – подолання абсурду, дотримання норм формальної логіки.

ДЕПРИВАЦІЯ – позбавлення, незадоволеність потреб.

ДИПЛАСТІЯ – двошаровість.

ДИСОНАНС – розбіжність, дисгармонія, невідповідність.

ЕКЛЕКТИКА – поєднання в одному вченні різнорідних елементів, змішування суперечливих теорій.

ЕЛІМІНАЦІЯ – усунення, знищення, виключення.

ЕНІГМАТИЧНИЙ – таємничий, загадковий, незрозумілий.

ЄРЕСІАРХ – основоположник єресі.

ІМАНЕНТНИЙ – властивий, притаманний.

ІНВЕНЦІЯ – винахід.

ІНВЕРСІЯ – перестановка, перевертання.

ІНДОКТРИНАЦІЯ – наведення до певної доктрини.

ІНКОГЕРЕНЦІЯ – незв'язаність мислення, розпад смислових зв'язків, алогічність, втрата логіки.

ІННЕРВАЦІЯ – забезпечення органів і тканин нервами, які забезпечують зв'язок із центральною нервовою системою.

ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ – взаємне посилення або ослаблення.

ІНФЛЮАЦІЯ – вливання, потрапляння.

КЛАСТЕР – група подібних елементів.

КОМПЛІКАЦІЯ – ускладнення, заплутаність.

КОНГРУЕНТНИЙ – відповідний, узгоджений.

КОНСОНАНС – гармонійне поєднання, співзвуччя.

КОНТИНУАЛЬНИЙ – безперервний, неперервна множина.

КОНТРАПУНКТ – поліфонія, поєднання різних голосів.

МАКСИМА – основне правило, вимога, принцип.

МЕТАСТАЗУВАННЯ – перехід.

ОБСЕССИВНИЙ – одержимий, залежний.

ОСЦИЛЯЦІЯ – коливання.

РЕДУКЦІЯ – спрощення, зведення складного до простого.

РЕЛЯТИВНИЙ – відносний.

РЕПЕРНА ТОЧКА – точки, на яких засновується шкала вимірювання.

РЕФРАКТЕРНІСТЬ – тимчасова втрата збудливості тканини безпосередньо після виникнення потенціалу дії.

РЕЦИПРОКНИЙ – взаємозалежний, зв'язаний.

СИМУЛЬТАННИЙ – в один і той самий час, одночасний.

СУГЕСТІЯ – навіювання.

ТАНГЕНЦІОНАЛЬНІСТЬ – плутаність, неясність, аморфність мислення.

ТЕТАНУС – стан тривалого скорочення, безперервної напруги м'язів, що виникає при надходженні нервових імпульсів із високою частотою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- АБУЛЬХАНОВА-СЛАВСКАЯ, К. А. (1972). Существует ли для психологии проблема индивида? *Вопросы философии*, 7, 57-67.
- АБУЛЬХАНОВА-СЛАВСКАЯ, К. А. (1983). О путях построения типологии личности. *Психологический журнал*, (Т. 4), 1, 14-29.
- АВРАМЧЕНКО, С. М. (2004). Внутрішня суперечність в ракурсі глибинної психології. В С. Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. VI, вип. 8, с. 6-14). Київ: [б.в.].
- АВРАМЧУК, О. С. (2014). *Динаміка психологічних механізмів захисту при психотичних розладах*. (Автореф. дис. канд. псих. наук). Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ.
- АВРУЦКИЙ, Г. Я., & НЕДУВА, А. А. (1981). *Лечение психических больных: (Руководство для врачей)*. Москва: Медицина.
- АДЛЕР, А. (1997). *О нервическом характере* (Э. В. Соколов (Ред.), И. В. Стефанович (Пер. с нем.)). Санкт-Петербург: Университетская книга.
- АДЛЕР, А. (2001). Дальнейшие тезисы к практике индивидуальной психологии. В В. М. Лейбин (Сост. и общ. ред.), *Зарубежный психоанализ* (с. 148-157). Санкт-Петербург: Питер.
- АДЛЕР, А. (2003). *Практика и теория индивидуальной психологии*. Санкт-Петербург: Питер.
- АЗАРОВ, В. Н. (1982). Стиль действования: рефлексивность – импульсивность. *Вопросы психологии*, 3, 121-126.
- АЙЗЕНК, Г. ДЖ. (1994). Сорок лет спустя: новый взгляд на проблемы эффективности в психотерапии. *Психологический журнал*, (Т. 14), 4, 3-19.
- АЙЗЕНК, Г. Ю., & ВИЛЬСОН, Г. (2000). *Как измерить личность*. Москва: Когито-Центр.
- АЛЕКСАНДРОВ, А. А. (1997). *Современная психотерапия. Курс лекций*. Санкт-Петербург: Академический Проект.
- АЛФИМОВА, М. В., & ГОЛИМБЕТ, В. Е. (2012). Русскоязычная версия краткой шкалы жизнестойкости. *Социальная и клиническая психиатрия*, 4, 10-15.
- АНАНОВА, І. В. (2005). Особливості системи ставлень до себе та свого життя осіб із невротичними розладами, схильних до самозвинувачень. В Максименко С. Д. (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. VI, вип. 6, с. 6-14). Київ: [б.в.].
- АНАНЬЕВ, Б. Г. (1968). *Человек как предмет познания*. Ленинград: [б. и.].
- АНАНЬЕВ, Б. Г. (1977). *О проблемах современного человекознания*. Москва: Издательство «Наука».
- АНТОНОВА, Г. П., & ХРУСТАЛЕВА, Н. В. (1982). Особенности внушаемости детей дошкольного и младшего возраста. *Вопросы психологии*, 3, 50-55.

- АНЦЫФЕРОВА, Л. И. (1978). Некоторые теоретические проблемы психологии личности. *Вопросы психологии*, 1, 37-50.
- АНЦЫФЕРОВА, Л. И. (1981). О динамическом подходе к психологическому изучению личности. *Психологический журнал*, (Т. 2), 2, 8-18.
- АНЦЫФЕРОВА, Л. И. (1992). Личность в динамике: некоторые итоги расследования. *Психологический журнал*, (Т. 13), 5, 12-25.
- АРКИН, Е. А. (1927). *Личность и среда в свете современной биологии*. Москва: Государственное издательство.
- АССАНДЖОЛИ, Р. (1994). *Психосинтез: теория и практика*. Москва: «REFL-book».
- БАБЕНКО, К. А. (2007). *Взаємозв'язок механізмів символізації змісту несвідомого (на матеріалі психоаналізу комплексу тематичних психомалюнків)*. (Автореф. дис. канд. псих. наук). Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ.
- БАЙФОРД, Э. (2015). Понятие нормы и патологии в истории российской науки о ребенке. *Вопросы психологии*, 1, 110-122.
- БАЛИНТ, М. (2002). *Базисный дефект: Терапевтические аспекты регрессии* (Пер. с англ.). Москва: «Когито-центр».
- БАЛЛ, Г. А. (2006). *Психология в раціогуманістическій перспективі. Избранные работы*. Киев: Издательство Основа.
- БАЛЛ, Г. О. (1993). *Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии*. Киев-Донец: Ровесник.
- БАРХАЕВ, Б. П. (1991). Логико-психологический анализ филогенеза сознания. *Новые исследования в психологии и возрастной психологии*, 1, 8-12.
- БАРХАЕВ, Ю. П. (1977). О генезисе сравнения. *Вестник Харьковского университета: Психология памяти и обучения*, 155, 59-65.
- БАССИН, Ф. В. (1973). К развитию проблемы значения и смысла. *Вопросы психологии*, 6, 13-24.
- БАТУЕВ, А. С., & СОКОЛОВА, Л. В. (1994). О соотношении биологического и социального в природе человека. *Вопросы психологии*, 1, 81-92.
- БЕК, А., РАШ, А., ШО, Б., & ЭМЕРИ, Г. (2003). *Когнитивная терапия депрессии* (А. Татлыбаев (Пер. с англ.)). Москва: Питер.
- БЕК, ДЖ. (2006). *Когнитивная терапия: полное руководство* (А. Бек (Предисл.), Е. А. Черненко (Пер. с англ. и ред.)). Москва: Вильямс.
- БЕЛКИН, А. И. (1990). Полвека после Фрейда. *Психологический журнал*, (Т. 11), 4, 118-121.
- БЕЛЬТЮКОВ, В. И. (1984). О закономерностях развития речевой функции в онтогенезе. *Вопросы психологии*, 1, 141-146.
- БЕРКЛИ, ДЖ. (1905). *Трактат о началах человеческого знания, в котором изследуются главные причины заблуждения и трудности наук, а также основания скептицизма, атеизма и безверия* (Е. Ф. Дебольская (Пер.), Н. Г. Дебольский (Ред.)). Санкт-Петербург: Издательство О. Н. Поповой.

- БЕРМУС, А. Г. (1998). Естественнаучная парадигма в психологии: выбор ориентиров. *Вопросы психологии*, 4, 79-83.
- БЕРН, Э. (1999). *Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы* (Пер. с англ.). Минск: ООО «Попурри».
- БЕРН, Э. (2001). *Трансактный анализ в психотерапии: Системная индивидуальная и социальная психиатрия* (Пер. с англ.). Москва: Академический Проект.
- БЕРН, Э. (2002). *Введение в психиатрию и психоанализ: Для непосвященных* (А. Федоров (Пер. с англ.)). Москва: ЭКСМО-Пресс.
- БЕРН, Э. (2004). *Что вы говорите после того, как сказали «привет», или Психология человеческой судьбы* (А. Г. Румянцева (Пер. с англ.)). Москва: РИПОЛ классик.
- БЕРНШТЕЙН, Н. А. (1966). *Очерки по физиологии движений и физиологии активности*. Москва: Медицина.
- БЕХТЕРЕВ, В. М. (1913). *Об эволюции нервно-психической деятельности*. Санкт-Петербург: Типография «Я. Трей».
- БЕХТЕРЕВ, В. М. (1921). *Коллективная рефлексология*. Петроград: Колос.
- БЕХТЕРЕВ, В. М. (1928А). *Мозг и его деятельность* (А. В. Гервер (Ред.)). Москва; Ленинград: Государственное издательство.
- БЕХТЕРЕВ, В. М. (1928Б). *Общие основы рефлексологии человека. Руководство к объективному исследованию личности*. Москва; Ленинград: Государственное издательство.
- БЕХТЕРЕВ, В. М. (1954). *Избранные произведения (статьи и доклады)*. Москва: Государственное издательство медицинской литературы. Медгиз.
- БЕХТЕРЕВ, В. М. (1991). *Объективная психология*. Москва: Наука.
- БЕХТЕРЕВ, В. М. (1994). *Мозг: структура, функция, патология, психика: избранные труды: в 2 томах (Т. 2)*. (А. Г. Чучалин (Ред. и предисл.), В. С. Воробьев (Коммент.)). Москва: Поматур.
- БІЛА, І. М. (2012). Як слово в серці відзоветься... В *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України* (Т. XII. Психологія творчості, вип. 15. Частина I, с. 8-13). Київ: Видавництво «Фенікс».
- БЛАТНЕР, А. (2002). Ролевая динамика: всеобъемлющая теория психологии. *Психодрама и современная психотерапия*, 1, 32-39.
- БЛОМ, ДЖ. (1999). *Психоаналитические теории личности* (Пер. с англ.). Москва: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга.
- БОДАЛЕВ, А. А., & КОВАЛЕВ, Г. А. (1985А). Вклад Б. Г. Ананьева в разработку психологических проблем общения. В Б. Ф. Ломов, А. В. Беляева, В. Н. Носуленко (Ред.), *Психологические исследования общения* (с. 38-49). Москва: Издательство «Наука».
- БОДАЛЕВ, А. А., & КОВАЛЕВ, Г. А. (1985Б). Теоретические и прикладные проблемы психологии общения в трудах В. Н. Мясищева. В Б. Ф. Ломов, А. В. Беляева,

- В. Н. Носуленко (Ред.), *Психологические исследования общения* (с. 25-38). Москва: Издательство «Наука».
- БОЖОВИЧ, Л. И. (1968). *Личность и ее формирование в детском возрасте (Психологическое исследование)*. Москва: «Просвещение».
- БОЖОВИЧ, Л. И. (1979). Этапы формирования личности в онтогенезе. *Вопросы психологии*, 3, 96-105.
- БОЗРИКОВА, Л. В., ВОДЗИНСКАЯ, В. В., ДОКТОРОВА, Л. Д., и ДР. (1979). *Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности* (В. А. Ядов (Ред.)). Ленинград: Наука. Ленинградское отделение.
- БОЙЕРС-ШТОЛЛ, К. (1997). Песочная терапия Доры Калфф. *Журнал практикующего психолога*, 3, 45-52.
- БОЙКО, Е. И. (1976). *Механизмы умственной деятельности. (Динамические временные связи)*. Москва: «Педагогика».
- БОНДАРЕНКО, А. Ф. (2001). «Народное целительство»: психологический анализ феномена. *Журнал практикующего психолога*, 7, 167-181.
- БОРИШЕВСЬКИЙ, М. Й. (2002). Провідні теоретико-методологічні принципи та їх розвиток в українській психологічній науці. В Максименко С. Д. (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України* (Т. IV, част. 5, с. 31-36). Київ: [б.в.].
- БОРИШЕВСЬКИЙ, М. (2006). Духовність як міра довершеності особистості. В С. Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. VIII, вип. 6, с. 26-31). Київ: [б.в.].
- БОРОЗДИНА, Л. В. (2012). Проблема характера в психологии. *Вопросы психологии*, 1, 36-42.
- БОХОНКОВА, Ю. О., & ЗАВАЦЬКИЙ, В. Ю. (2015). Життєва ситуація як психологічний феномен: змістовна та структурна характеристика. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*, 3, 54-64.
- БРАТКО, А. А., ВОЛКОВ, П. П., КОЧЕРГИН, А. Н., & ЦАРЕГОРОДЦЕВ, Г. И. (1969). *Моделирование психической деятельности*. Москва: «Мысль».
- БРАТУСЬ, Б. С. (1997А). К проблеме человека в психологии. *Вопросы психологии*, 5, 3-19.
- БРАТУСЬ, Б. С. (1997Б). Психологическое и нравственное пространство нормы. *Журнал практикующего психолога*, 3, 6-15.
- БРАТУСЬ, Б. С. (2005). Естественнонаучная и гуманитарная парадигмы в психологии: преемственность или скачок. *Известия Южного федерального университета. Технические науки*, (Т. 51), 7, 3-8.
- БРАЗН, Д., & МОУБРЕЙ, Р. (2001). Первичная интеграция. В Д. Джоунс (Ред.), *Инновационная психотерапия* (с. 28-52). Санкт-Петербург: Питер.
- БРИЛЛ, А. (1998). *Лекции по психоаналитической психиатрии* (Пер. с англ.). Екатеринбург: «Деловая книга».
- БРУНЕР, ДЖ. (2001). Торжество разнообразия: Пиаже и Выготский. *Вопросы психологии*, 4, 3-13.

- БРУШЛИНСКИЙ, А. В. (1966). «Культурно-историческая» теория мышления. В Е. В. Шорохова (Ред.), *Исследования мышления в советской психологии* (с. 123-174). Москва: Наука.
- БРУШЛИНСКИЙ, А. В. (1976). Психология мышления и понятие множества. В *Психология и математика* (с. 58-69). Москва: Издательство «Наука».
- БРУШЛИНСКИЙ, А. В. (1979). *Мышление и прогнозирование (логико-психологический анализ)*. Москва: «Мысль».
- БУАЙЕ, Ж. Ф. (1990). *Империя Муна* (Пер. с фр.). Москва: Политиздат.
- БУДИЛОВА, Е. А. (1966а). Развитие теоретических принципов советской психологии и проблема мышления. В Е. В. Шорохова (Ред.), *Исследования мышления в советской психологии* (с. 5-37). Москва: Наука.
- БУДИЛОВА, Е. А. (1966б). Рефлекторная теория мышления И. М. Сеченова. В Е. В. Шорохова (Ред.), *Исследования мышления в советской психологии* (с. 38-79). Москва: Наука.
- БУРНО, М. Е. (1989). *Терапия творческим самовыражением*. Москва: Медицина.
- БУРНО, М. Е. (1993). «О целебности абсурда». *Московский психотерапевтический журнал*, 4, 110-111.
- БЭН, А. (1866). *Об изучении характера* (Цитович (Пер. с англ.)). Санкт-Петербург: Издание Заленского и Любарского.
- БЭН, А. (1880). *Душа и тело* (Пер. с англ.). Киев: В университетской типографии (И. И. Завадского).
- БЭНДЛЕР, Р. & ГРИНДЛЕР, ДЖ. (1999). Структура языка. В К. В. Сельченко (Сост.), *Технологии программирования судьбы (Теория и практика НЛП): хрестоматия* (с. 55-76). Минск: Харвест.
- ВАЙСФЕЛЬД, М. (1914). *Стремления и чувства. Психологическое исследование*. Санкт-Петербург: Издание «Образование».
- ВАЛЕНТАЙН, К. (2001). Астрологическое консультирование. В Д. Джоунс (Ред.), *Инновационная психотерапия* (с. 325-348). Санкт-Петербург: Питер.
- ВАЛЛОН, А. (1956). *От действия к мысли: очерк сравнительной психологии* (А. Н. Леонтьев (Общ. ред., вст. ст.), Пер. с фр.). Москва: Издательство иностранной литературы.
- ВАЛЛОН, А. (1967). *Психологическое развитие ребенка*. Москва: Просвещение.
- ВАСИЛЕВСЬКА, О. І., & ДВОРНІЧЕНКО, Л. Л. (2018). Особливості використання гумору у консультативній роботі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, 5, 160-166.
- ВАСИЛЬЕВ, И. А., ПОПЛУЖНЫЙ, В. Л., & ТИХОМИРОВ, О. К. (1980). *Эмоции и мышление*. Москва: Издательство Московского университета.
- ВАСИЛЬЕВ, Я. В. (2005). Ситуаційні рівні спілкування та взаємодій. В С. Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. VI, вип. 7, с. 52-61). Київ: [б.в.].
- ВАСИЛЬЄВА, А. В. (2004). Динаміка когнітивних функцій у хворих на шизофренію на віддалених термінах лікування. В С. Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових*

праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України (Т. VI, вип. 4, с. 38-43). Київ: [б.в.].

- ВАСИЛЮК, Ф. Е. (1992). От психологической практики к психотерапевтической теории. *Московский психотерапевтический журнал*, 1, 15-32.
- ВАСИЛЮК, Ф. Е. (1996). Методологический смысл психологического схизиса. *Вопросы психологии*, 6, 25-40.
- ВАХТОМИН, Н. К. (1973). *Генезис научного знания: Факт, идея, теория*. Москва: Наука.
- ВАЧКОВ, И. В. (2003). *Сказкотерапия: Развитие самосознания через психологическую сказку* (2-е изд., перераб. и доп.). Москва: Ось-89.
- ВВЕДЕНСКИЙ, А. И. (1917). *Психология без всякой метафизики* (Изд. третье, испр. и доп.). Петроград: Типография М. М. Стасюлевича.
- ВВЕДЕНСКИЙ, Н. Е. (2017). *Избранные сочинения по физиологии*. В 2 ч. (Ч. 1). Москва: Издательство Юрайт.
- БЕККЕР, Л. М. (1981). *Психические процессы: [В 3-х т.]* (Т. 3. Субъект. Переживание. Действие. Сознание). Ленинград: Издательство ЛГУ.
- ВЕЛИЧКОВСКИЙ, Б. М. (1982). *Современная когнитивная психология*. Москва: Издательство Московского университета.
- ВЕЛЬДБРЕХТ, О. О. (2005). Творча особистість як суспільний феномен. В С. Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. VI, вип. 1, с. 66-72). Київ: [б.в.].
- ВЕЛЬТИЩЕВ, Д. Ю. (2011). Неврастения: история и современность. *Неврология, нейропсихиатрия, психосоматика*, 4, 9-13.
- ВЕРНАДСКИЙ, В. И. (2002). *Биосфера и ноосфера*. Москва: Айрис Пресс: Рольф.
- ВЕРШИНИН, М. В., & ВОЛКОВ, Е. Н. (2013, июль 5). Лженаука в психологии: почему расстановки по Хеллингеру – это бесполезная пустышка-психоБАД! *Здоров'я України*, с. 56-57.
- ВИКТОРОВ, П. П. (1887). *Учение о личности и настроениях. Выпуск первый: общие основы учения о личности, чувствах и настроениях в связи с вопросами усовершенствования рождения человека* (Изд. 2-е, доп.). Москва: Издание Д. П. Ефимова.
- ВИЛЮНАС, В. К. (1976). *Психология эмоциональных явлений*. Москва: Издательство Московского университета.
- ВОЛКОВ, Е. Н. (1996). Основные модели контроля сознания (реформирования мышления). *Журнал практического психолога*, 5, 86-95.
- ВОЛКОВ, Е. Н. (2002А). Границы смысловых рамок и требования реалистического гуманизма. *Журнал практического психолога*, 6, 84-111.
- ВОЛКОВ, Е. Н. (2002Б). Критерии, признаки, определения и классификации вредящего психологического воздействия: психологическое травмирование, психологическая агрессия и психологическое насилие. *Журнал практического психолога*, 6, 183-199.

- ВОРОБЬЕВА, Л. И. (1995). Гуманитарная психология: предмет и задачи. *Вопросы психологии*, 2, 19-30.
- ВОРОНИН, Л. Г., КОЛБАНОВСКИЙ, В. Н., & МАШ, Р. Д. (1970). *Физиология высшей нервной деятельности и психология*. Москва: «Просвещение».
- ВУНДТ, В. (1912А). *Введение в психологию* (Н. Н. Ланге (Ред. и предисл.), Пер. с нем.). Одесса: Издание А. Копельмана и Навроцкого.
- ВУНДТ, В. (1912Б). *Основы физиологической психологии (Т. 1. О телесных основах душевной жизни. Развитие формы центральных органов и ход нервных проводящих путей. Физиологическая функция центральных частей)* (А. А. Крогиус, А. Ф. Лазурский & А. П. Нечаев (Пер. под ред.). Санкт-Петербург: Типография П. П. Сойкина.
- ВУНДТ, В. (1912В). *Очерки психологии* (Д. В. Викторов (Пер. с нем.). Москва: «Московское книгоиздательство».
- ВЫГОТСКИЙ, Л. С. (1934). *Мышление и речь. Психологические исследования*. Москва; Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство.
- ВЫГОТСКИЙ, Л. С. (1956). *Избранные психологические исследования*. Москва: Издательство Академии педагогических наук РСФСР.
- ВЫГОТСКИЙ, Л. С. (1960). *Развитие высших психических функций. Из неопубликованных трудов*. Москва: Издательство Академии педагогических наук.
- ВЫГОТСКИЙ, Л. С. (1982). *Собрание сочинений: в 6-ти т. (Т. 1. Вопросы теории и истории психологии: Исторический смысл психологического кризиса)*. (А. Р. Лурия & М. Г. Ярошевский (Ред.)). Москва: Педагогика.
- ВЫГОТСКИЙ, Л. С. (1984). *Собрание сочинений: в 6-ти т. (Т. 4. Детская психология)*. (Д. Б. Эльконин (Ред.)). Москва: Педагогика.
- ВЫГОТСКИЙ, Л. С. (2005). *История развития человека*. Москва: Издательство «Смысл», Издательство «Эксмо».
- ГАВРИЛОВСЬКА, К. П. (2016). Соціальне конструювання правової дійсності. *Наука і освіта*, 5, 157-161.
- ГАЛЬПЕРИН, П. Я. (1966А). *Метод, факты и теория в психологии формирования умственных действий и понятий*, XVIII Международный психологический конгресс. Симпозиум 24 «Психология формирования понятий и умственных действий» (с. 38-47). Москва: [б.и.].
- ГАЛЬПЕРИН, П. Я. (1966Б). Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий. В Е. В. Шорохова (Ред.), *Исследования мышления в советской психологии* (с. 236-277). Москва: Наука.
- ГАЛЬПЕРИН, С. И. (1965). *Физиологические особенности детей*. Москва: Издательство «Просвещение».
- ГАЛЬПЕРИН, С. И. (1970). *Физиология человека и животных: учебное пособие для студентов университетов и педагогических факультетов* (Изд. 4-е перераб. и доп.). Москва: Издательство «Высшая школа».
- ГАЛЬТОН, Ф. (1996). *Наследственность таланта. Её законы и последствия* (Пер. с англ.). Москва: «Мысль».

- ГАМЕЗО, М. В., ЛОМОВ, Б. Ф., & РУБАХИН, В. Ф. (1977). Психологические аспекты методологии и общей теории знаков и знаковых систем. В *Психологические проблемы переработки знаковой информации* (с. 5-48). Москва: Наука.
- ГАРБУЗОВ, В. И., ЗАХАРОВ, А. И., & ИСАЕВ, Д. Н. (1977). *Неврозы у детей и их лечение*. Ленинград: «Медицина».
- ГАРТМАН, Э. (1902). *Современная психология. Критическая история немецкой психологии за вторую половину девятнадцатого века* (Г. А. Котляр (Пер. с нем.), М. М. Филиппов (Ред.)). Москва: Издание Д. П. Ефимова.
- ГЕЛЬМГОЛЬЦ, Г. (1896). *Философское и научное исследование зрения; Об академической свободе в германских университетах: (Лекция, прочитанная 27 февраля 1855 года): (Ректорская речь в Берлинском университете)*. Санкт-Петербург: Тип. А. А. Пороховщикова.
- ГЕРБАРТ, И. Ф. (1895). Учебник психологии. В *Психология* (А. Нечаев (Пер., примеч. и алф. указ.), А. И. Введенский (Предисл.), Издание журнала «Пантеон литературы»). (с. 93-277). Санкт-Петербург: Типография железнодорожных изданий А. Ф. Штольценбурга.
- ГЕФДИНГ, Г. (1914). *Очерки психологии, основанной на опыте* (Я. Колубовский (Пер. с нем. под ред.), Изд. 6-е). Санкт-Петербург; Москва: Издание Товарищества В. В. Думнов – Насл. Бр. Салаевых.
- ГИНЕЦИНСКИЙ, В. И. (1991). Индивидуальность как предмет педагогической антропологии. *Советская педагогика*, 9, 46-49.
- ГОБЧАНСКИЙ, И. (1901). *Опытная психология. В двух частях* (2-е изд., испр. и доп.). Санкт-Петербург: Издание К. Л. Риккера.
- ГОЛУБИНСКИЙ, Ф. А. (1871). *Умозрительная психология*. Москва: В Университетской типографии (Катов и К").
- ГОРДЕЕВА, О. В. (1994). Развитие у детей представлений об амбивалентности эмоций. *Вопросы психологии*, 6, 26-36.
- ГОФМАН, А. Г., & НОВИЧКОВ, Д. С. (2013). Шизоаффективный психоз. *Независимый психиатрический журнал*, 2, 27-39.
- ГРАБОВОЙ, Г. П. (2004). *Базовый курс структуризации сознания*. Новосибирск: [б.и.].
- ГРИСЬ, А. М. (2005). Несформованість ідентичності як одна з причин виникнення відхилень у поведінці особистості. В С. Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. VI, вип. 6, с. 94-103). Київ: [б.в.].
- ГРИШИНА, Н. В. (1997). Психология социальных ситуаций. *Вопросы психологии*, 1, 121-132.
- ГРИШУК, М. М. (2007). Сім'я як чинник невротичного розвитку дітей та підлітків. В І. Д. Бех, З. Ф. Сіверс, & Е. В. Белкіна (Редкол.), *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: Збірник наукових праць*. Київ: КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 7, 18-24.

- ГУБЕНКО, О. В. (2019). Парадокс як принцип побудови евристичного мислення. В *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України* (Т. VI: Психологія обдарованості, вип. 16, с. 98-102). Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.
- ГУЛДИНГ, М., & ГУЛДИНГ, Р. (1997). *Психотерапия нового решения*. Москва: Независимая фирма «Класс».
- ГУРОВА, Л. Л. (1964). К вопросу о присущих человеку способах решения мыслительных задач. В *Вопросы психологии. Тезисы докладов на республиканской психологической конференции* (с. 70-71). Киев: Издательство «Радянська школа».
- ГУРОВА, Л. Л. (1989). Методологические подходы к исследованию мышления. В *Методы исследования мышления и общения в производственной деятельности. Сборник научных трудов* (с. 7-18). Ярославль: [б.и.].
- ГУРОВИЧ, И. Я., & СТОРОЖАКОВА, Я. А. (2010). К вопросу о значении понятия жизнестойкости в психиатрии. *Социальная и клиническая психиатрия*, (Т. 20), 3, 81-85.
- ГУЦОЛ, С. Ю. (2017). Міфологічні механізми інтерпретації особистісного досвіду в контексті самопроєктування особистості. *Педагогіка і психологія*, 1, 39-43.
- ГЮЙО, М. (1899). *Воспитание и наследственность: Социологическое исследование* (И. Нахамкис (Пер.), Издание Товарищества «Знание», Г. Фальборк & В. Чарносский (Ред.)). Санкт-Петербург: Типография Товарищества «Народная Польза».
- ДАРВИН, Ч. (2001). *О выражении эмоций у человека и животных*. Санкт-Петербург: Питер.
- ДЕКАРТ, Р. (1989). *Сочинения в 2 т. (Т. 1)*. (В. В. Соколов (Сост., ред, вступ. ст.), Пер. с лат. и фр.). Москва: Мысль.
- ДЕ-ЛАМЕТРИ. (1911). *Человек-машина* (В. Констанс (Пер., вступ. ст. и примеч.)). Санкт-Петербург: Типография товарищества «Общественная польза».
- ДЖЕЙМС, В. (1902). *Научные основы психологии* (Л. Е. Оболенский (Ред.)). Санкт-Петербург: «С.-Петербургская Электротпечатная».
- ДЖОС, В. В. (1990). *Практическое руководство к тесту Люшера*. Кишнев: Периодика.
- ДЖОУНС, Д. (2001). Введение. В Д. Джоунс (Ред.), *Инновационная психотерапия* (с. 13-26). Санкт-Петербург: Питер.
- ДЖОУНС, Д. (РЕД.). (2001). *Инновационная психотерапия*. Санкт-Петербург: Питер.
- ДЗЮБКО, Л. В. (2004). Психологічна допомога в руслі християнськи орієнтованого підходу (постановка проблеми). В С. Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. VI, вип. 1, с. 134-144). Київ: [б.в.].
- ДМИТРИЕВ, А. В. (2000). *Конфликтология: учебное пособие*. Москва: Гардарики.
- ДОДОНОВ, Б. Г. (1964). Неусвідомлювані асоціації в емоційному ставленні людини до дійсності. В *Вопросы психологии. Тезисы докладов на республиканской*

психологической конференции (с. 25-26). Киев: Издательство «Радянська школа».

Додонов, Б. И. (1985). О системе «Личность». *Вопросы психологии*, 5, 36-45.

Доний, В. М., НЕСЕН, Г. М., СОХАНЬ, Л. В., & ЄРМАКОВ, І. Г. (РЕД.). (1998). *Життєві кризи особистості: науково-методичний посібник: У 2 ч. (Ч. 1. Психологія життєвих криз особистості)*. Київ: ІЗМН.

Донченко, Е. А. (2005). *Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социетальной жизни)*. Киев: Знання.

Доценко, Е. Л., & БОРТКО, Т. И. (2002). Практический психолог как шаман. *Журнал практического психолога*, 6, 15-28.

Дроздова, К. А., РУПЧЕВ, Г. Е., & СЕМЕНОВА, Н. Д. (2015). Нарушение вербальной беглости у больных шизофренией. *Социальная и клиническая психиатрия*, (Т. 25), 4, 9-19.

Дубинин, Н. П. (1980). Современная биология и проблемы социальной сущности человека. *Психологический журнал*, (Т.1), 1, 78-92.

ДУБОВИС-АРАНОВСКАЯ, Д. М. (1966). Формирование умственных действий по овладению логической формой словесного сообщения, XVIII Международный психологический конгресс. Симпозиум 24 «Психология формирования понятий и умственных действий» (с. 166-169). Москва: [б.и.].

ДУНАЕВСКИЙ, Ф.Р. (1926). Предисловие. В В. Штерн. *Одарённость детей и подростков* (Пер. с нем. под ред. Всеукраинского института Труда). (с. 7-19). Харьков: Книгоспілка.

ЕНИКЕЕВА, Д. Д. (1998). *Пограничные состояния у детей и подростков: основы психиатрических знаний: пособие для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений*. Москва: Издательский центр «Академия».

ЕПИСКОП ДИОКЛИЙСКИЙ КАЛЛИСТ. (1997). Таинство человеческой личности. *Московский психотерапевтический журнал*, 1 (15), 76-83.

ЄВТУШЕНКО, І. В. (2007). *Роль архетипної символіки у вираженні інтимних почуттів суб'єкта до близьких йому людей (на основі дослідження міфів, казок та психомалюнків)*. (Автореф. дис. канд. псих. наук). Інститут психології імені Г. С. Косяка НАПН України, Київ.

Ждан, А. Н. (2002). История психологии: От античности к современности (4-е изд., перераб.). Москва: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга.

Жинкин, Н. И. (1959). На путях к изучению механизма речи. В *Психологическая наука в СССР* (Т. 1). (с. 470-487). Москва: Издательство АПН РСФСР.

ЖУРАВЛОВА, Л. П. (2014). Емпатія та особистісне зростання в акмеогенезі. *Наука і освіта*, 5, 134-140.

ЖУРАВЛОВА, Л.П. (2007). *Психологія емпатії*. Житомир: ЖДУ ім. І. Франка.

Журбин, В. И. (1990). Понятие психологической защиты в концепциях З. Фрейда и К. Роджерса. *Вопросы психологии*, 4, 14-21.

ЗАВГОРОДНЯ, О. В. (2012). Особистість: екзистенційно-інтегративне трактування. *Психологія і особистість*, 1, 39-53.

- ЗАВГОРОДНЯ, О. В. (2015). Поведінка людини в складних умовах як чинник її психічного здоров'я. *Психологія і особистість* (Ч. 1), 2 (8), 186-200.
- ЗАВЕРШНЕВА, Е. Ю. (2009). «Ключ к психологии человека»: комментарии к блокноту Л. С. Выготского из больницы «Захарьино» (1926). *Вопросы психологии*, 3, 123-141.
- ЗАВИЛЯНСКИЙ, И. Я., & БЛЕЙХЕР, В. М. (1979). *Психиатрический диагноз*. Киев: Вища школа. Головное издательство.
- ЗАВЬЯЛОВА, Ю. (1998). Использование метафор в семейной терапии. *Вестник современной практической психологии* (с. 82-87). Москва: Издательство «Совершенство».
- ЗЕЙГАРНИК, Б. В. (1982). Патопсихологический метод в изучении личности. *Психологический журнал*, (Т. 3), 1, 43-51.
- ЗЕЙГАРНИК, Б. В. (2003). *Патопсихология* (2-е изд., стереотип.). Москва: Издательский центр «Академия».
- ЗЕЛІНСЬКА, Т. (2004). Концептуалізація феномену амбівалентності атитюдів особистості. *Психологія і суспільство*, 1, 43-55.
- ЗЕЛЬЦ, О. (2008). Законы продуктивной и репродуктивной духовной деятельности. В Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Ф. Спиридонов, М. В. Фаликман (Ред.), *Психология мышления: хрестоматия*. (Изд. 2-е, перераб. и доп.). (с. 44-49). Москва: АСТ: Астрель.
- ЗИНЧЕНКО, В. П. (1981). Идеи Л. С. Выготского о единицах анализа психики. *Психологический журнал*, (Т. 2), 2, 118-133.
- ЗИНЧЕНКО, В. П. (1991). Системный анализ психологии? *Психологический журнал*, (Т. 12), 4, 120-138.
- ЗИНЧЕНКО, В. П. (1993). Культурно-историческая психология: опыт амплификации. *Вопросы психологии*, 4, 5-19.
- ЗНАКОВ, В. В. (1991). Понимание как проблема психологии мышления. *Вопросы психологии*, 1, 18-26.
- ЗОРИН, Н. А. (2009). Доказательная медицина и психотерапия: совместимы ли они? *Психиатрия*. [Минск], 1, 13-19.
- ИВАНИН, Г. И. (1972). Человек, психика и предмет психологии. *Вопросы психологии*, 2, 128-132.
- ИВАНОВА, Т. В. (2002). Остроумие и креативность. *Вопросы психологии*, 1, 76-87.
- ИВАНОВСКИЙ, В. Н. (1906). От переводчика. В А. Бэн. *Психология* (Т. 2). В. Н. Ивановский (Пер. с англ. и предисл.). (с. I-XI). Москва: Издание М. Н. Прокоповича.
- ИЛЬИН, И. (2006). *Аксиомы религиозного опыта: исследование*. Москва: АСТ: АСТ МОСКВА.
- ИЛЬЯСОВ, И. И., & ОРЕХОВ, А. Н. (1989). О теории и практике в психологии. *Вопросы психологии*, 4, 135-140.
- ИНГЛИШ, Ф. (2006). Различие Жертвы в Драматическом Треугольнике. В. О. А. Голубкова (Ред.), *Технологии коммуникации в транзактном анализе* (с. 33-37). Санкт-Петербург: Издательство «ОМ-Пресс».

- ИНЖЕНЬЕРОС, Х. (1925). *Введение в психологию*. Ленинград: Рабочее издательство «Прибой».
- ИСЕНИНА, Е. И. (1987). Начальный период развития речи у детей: проблемы и гипотезы. *Вопросы психологии*, 2, 104-112.
- ІВАНЕНКО, Б. Б. (2004). До питання про сутність особистісної психокорекції майбутнього практичного психолога. В С. Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. VI, вип. 1, с. 158-165). Київ: [б.в.].
- ІВАШКЕВИЧ, Е. З. (2004). Особливості використання психотерапевтичних технік у процесі реабілітації людей з розладами емоційної сфери. В С. Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. VI, вип. 8, с. 129-135). Київ: [б.и.].
- Інтерв'ю з В. О. Моляко. (2012). В *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України* (Т. XII. Психологія творчості, вип. 15, с. 454-465). Київ: Видавництво «Фенікс».
- КАВЕЛИН, К. (1872). *Задачи психологии. Соображения о методах и программе психологических исследований*. Санкт-Петербург: [б.и.].
- КАГАН, М. С. (1974). *Человеческая деятельность (Опыт системного анализа)*. Москва: Политиздат.
- КАЛАШНИК, І. В. (2008). *Глибинно-психологічні витоки тенденції особистості до психологічної смерті*. (Автореф. дис. канд. псих. наук). Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ.
- КАЛЕНСЬКА, Г. Ю. (2007). *Психологічні детермінанти аутоперcepції якості життя хворими на невротичні розлади*. (Автореф. дис. канд. псих. наук). Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ.
- КАЛИНА, Н. Ф. (1997). Юнгианский анализ личного мифа. *Журнал практикующего психолога*, 3, 104-120.
- КАЛИНИН, В. В. (2014). Органические психические расстройства в МКБ-10: несовершенство критериев диагностики или псевдодиагностические категории. *Социальная и клиническая психиатрия*, (Т. 24), 3, 42-44.
- КАРПЕНКО, З., & МИЦЬКО, В. (2001). Соціальні неврози особистості перехідного періоду суспільства. *Психологія і суспільство*, 1, 124-132.
- КАРПОВА, С. Н. (1966). К проблеме анализа речи у дошкольников, XVIII Международный психологический конгресс. Симпозиум 24 «Психология формирования понятий и умственных действий» (с. 121-125). Москва: [б.и.].
- КАРЯКИНА, М. В., СИДОРОВА, М. Ю., & ШМУКЛЕР, А. Б. (2017). Нарушение речи у больных шизофренией. *Социальная и клиническая психиатрия*, (Т. 27), 4, 93-100.
- КАТАЕВА, А. А., ОБУХОВА, Т. И., & СТРЕБЕЛЕВА, Е. А. (1991). К генезису развития мышления в дошкольном возрасте. *Вопросы психологии*, 3, 17-23.
- КЕЙД, В., & О'ХЭНЛОН, Х. (1998). *Краткосрочная психотерапия. Интервенции, манипуляции, техники на основе эриксоновского гипноза и НЛП: методическое пособие для слушателей курса психотерапии*. Москва: [б.и.].

- КЕЙРА, ФР. (1897). *Характер и нравственное воспитание* (Р. И. Сементковский (Ред.), Пер. с фр., Издание Ф. Павленкова). Санкт-Петербург: Типография Ю. Н. Эрлих.
- КИРИЧУК, А., БАЛЛ, Г., & ЛЕОНТЬЕВ, Д. (1999). Предисловие к читателю. В А. Маслоу. *Новые рубежи человеческой природы* (Пер. с англ.). (с. 7-10). Москва: Смысл.
- Классификация психических и поведенческих расстройств: Клинические описания и указания по диагностике.* (1999). Киев: Факт.
- КЛИМОВ, Е. А. (1990). Точность, истинность знания и «технологический вымысел» в психологии. *Вопросы психологии*, 2, 14-23.
- КОВАЛЕВ, А. Г. (1963). *Психология личности: Учебное пособие*. Ленинград: Ленинградский государственный педагогический институт имени А. И. Герцена.
- КОВЫЛЕВ, А. (1995). Отечественные традиции в теории и практике психологической помощи. *Журнал практикующего психолога*, 1, 7-25.
- КОЗЕР, Л. (2000). *Функции социального конфликта* (Пер. с англ.). Москва: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги.
- КОЗУЛИН, А. (1990). Понятия психологической регрессии. *Вопросы психологии*, 4, 24-34.
- КОЗУЛИН, А. М. (1977). Два подхода к биологическому анализу поведения. *Вопросы психологии*, 2, 40-51.
- КОЛЛЕН, А. (1997). Рефлексия и метафора в беседе. *Журнал практикующего психолога*, 3, 131-135.
- КОЛЯНУ, Н. (2004). *Эмпирическая психотерапия. Теория. Наблюдения. Практика*. Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс».
- КОНДИЛЬЯК, Э. (1980). *Сочинения: в 3 т. (Т. 1)*. (В. М. Богуславский (Ред., вступ. ст. и примеч.), Пер. с фр.). Москва: Мысль.
- КОНДРАТЕНКО, Л. О. (2005). Проблеми термінологічного визначення поняття «психологічний механізм». В С. Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. VI, вип. 5, с. 197-203). Київ: [б.в.]
- КОНДРАТЬЕВ, М. Ю., & КОЧЕТКОВА, Т. Н. (1997). Практикоориентированная психология: преодолевая барьер между фундаментальной наукой и практикой. *Вопросы психологии*, 6, 131-134.
- КОНКЛИН, Э. Г. (1928). *Наследственность и среда*. Москва; Ленинград: Государственное издательство.
- КОНОПКИН, О. А. (1995). Психическая саморегуляция произвольной активности человека. *Вопросы психологии*, 1, 5-12.
- КОРЖОВА, Е. Ю. (1994). *Методика «Психологическая автобиография» в психодиагностике жизненных ситуаций: Методическое пособие* (Л. Ф. Бурлачук (Ред.)). Киев: МАУП.
- КОРНИЛОВ, К. Н. (1924). *Современная психология и марксизм*. Ленинград: Государственное Издательство «Ленинград».

- КОРНИЛОВ, Ю. К., & МЕХТИХАНОВА, Н. Н. (1989). Процесс изучения мышления как объект психологического анализа. В *Методы исследования мышления и общения в производственной деятельности. Сборник научных трудов* (с. 18-31). Ярославль: [б.и.].
- КОРОЛЕНКО, Ц. П., & ДМИТРИЕВА, Н. В. (2010). *Личностные расстройства*. Санкт-Петербург: Питер.
- КОСМА, Т. В. (1964). Про умови формування понять у дітей молодшого шкільного віку. *Вопросы психологии. Тезисы докладов на республиканской психологической конференции* (с. 160-161). Киев: Издательство «Радянська школа».
- КОСТЮК, Г. С. (1959). Вопросы психологии мышления. В *Психологическая наука в СССР (Т. 1)*. (с. 357-440). Москва: Издательство АПН РСФСР.
- КОСТЮК, Г. С. (1989). *Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості* (Л. М. Проколієнко (Ред.), В. В. Андрієвська, Г. О. Балл, О. Т. Губко, О. В. Проскура (Упор.)). Київ: Радянська школа.
- КОЧУБЕЙ, Б. И. (1989). О месте учения И. П. Павлова в современной психологии (ответ на письмо Н. И. Чуприковой). *Вопросы психологии*, 5, 96-99.
- КОШОВА, І. В. (2008). *Суб'єктивна інтерпретація ситуацій як чинник міжособистісних конфліктів*. (Автореф. дис. канд. псих. наук). Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ.
- КРИППИЕР, С. (1994). Духовные измерения психотерапии и целительства. *Вопросы психологии*, 6, 118-133.
- КРУШИНСКИЙ, Л. В. (2006). *Записки московского биолога*. Москва: Языки славянской культуры.
- КУЗИН, Ю. А. (2014). Исследование атрибуции при расстройствах шизофренического спектра. *Социальная и клиническая психиатрия*, (Т. 24), 2, 99-106.
- КУЗЬМИН, В. П. (1982). Исторические предпосылки и гносеологические основания системного подхода. *Психологический журнал*, (Т. 3), 3, 3-14.
- КУЛЬЧИЦКАЯ, Е. И. (2002). Одарённость: природа и сущность. *Обдарована дитина*, 1, 21-30.
- КУН, Т. (1977). *Структура научных революций* (С. Р. Микулинский, Л. А. Маркова (Ред.), И. З. Налетова (Пер. с англ.)). Москва: Издательство «Прогресс».
- КУТТЕР, П. (1998). *Любовь, ненависть, зависть, ревность. Психоанализ страстей* (С. С. Панков (Пер. с нем.)). Санкт-Петербург: Б.С.К.
- ЛАДЫГИНА-КОТС, Н. Н. (1965). *Предпосылки человеческого мышления (подражательное конструирование обезьяной и детьми)*. Москва: Наука.
- ЛАЗУРЕНКО, О. О. (2004). Проблема емоційності у психології. В С. Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. VI, вип. 4, с. 170-176). Київ: [б.в.].
- ЛАЗУРСКИЙ, А. Ф. (1925). *Психология общая и экспериментальная*. Ленинград: [б.и.].
- ЛАКАН, Ж. (1999). *Семинары (Книга 2. «Я» в теории Фрейда и в технике психоанализа (1954/1955))*. (Ж.-А. Миллер (Ред.)). Москва: Издательство «Гнозис», Издательство «Логос».

- ЛАМАРК, Ж.-Б. (1955). *Избранные произведения. В двух томах (Т. 1)*. Москва: Издательство академии наук СССР.
- ЛАМБЕРТ, Д. (1991). Доисторический человек: Кембридж. путеводитель (А. Н. Олейников (Ред.), В. З. Махлин (Пер. с англ.)). Ленинград: Недра: Ленинградское отделение.
- ЛАНГЕ, Н. Н. (1996). *Психический мир* (М. Г. Ярошевский (Ред.)). Москва: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК».
- ЛАУТЕРБАХ, В. (1995). Эффективность психотерапии: критерии и результаты оценки. В *Психотерапия: От теории к практике*, Материалы I съезда Российской Психотерапевтической Ассоциации (с. 28-41). Санкт-Петербург: Издание Психоневрологического института им. В. М. Бехтерева.
- ЛАЦАРУС, М. (1896). *Взаимодействие души и тела* (Л. Бродовский (Пер. с нем.)). Санкт-Петербург: Типография Брауде.
- ЛЕБЕДЕВ, А. Н. (1983). Патопсихология перед выбором? *Психологический журнал*, (4), 3, 99-101.
- ЛЕБЕДИНСКИЙ, М. С. (1958). Общие вопросы методики психотерапии. В М. С. Лебединский (Ред.), *Вопросы психотерапии* (с. 33-46). Москва: Медгиз.
- ЛЕВИ, В. Л. (1988). *Везет же людям... (Психология здоровья)*. Москва: Физкультура и спорт.
- ЛЕВИ-БРЮЛЬ, Л. (1937). *Сверхъестественное в первобытном мышлении*. Москва: Государственное антирелигиозное издательство.
- ЛЕВИН, К. (2001). *Динамическая психология: Избранные труды*. Москва: Смысл.
- ЛЕВИН, К. (2002). Конфликт между аристотелевским и галилеевским способами мышления в содержании психологии. В П. Я. Гальперин, & А. Н. Ждан (Ред.), *История психологии. XX век* (4-е изд.). (с. 65-104). Москва: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга.
- ЛЕВИ-СТРОСС, К. (1994). *Первобытное мышление*. Москва: Республика.
- ЛЕЙБИН, В. М. (1990). *Фрейд, психоанализ и современная западная философия*. Москва: Политиздат.
- ЛЕЙНГ, Р. (1995). *Разделенное Я*. Киев: Государственная библиотека Украины для юношества.
- ЛЕЙТЕС, Н. (1990). Возрастная одаренность. *Семья и школа*, 9, 31-33.
- ЛЕЙТЕС, Н. С. (1971). *Умственные способности и возраст*. Москва: «Педагогика».
- ЛЕОНГАРД, К. (1981). *Акцентуированные личности* (В. М. Блейхер (Ред. и предисл.), В. М. Лещинской (Пер. с нем.)). Киев: Вища школа. Головное изд-во.
- ЛЕОНТЬЕВ, А. Н. (1959). Об историческом подходе в изучении психики человека. В *Психологическая наука в СССР (Т. 1)*. (с. 9-44). Москва: Издательство Академии педагогических наук РСФСР.
- ЛЕОНТЬЕВ, А. Н. (1972). Проблема деятельности в психологии. *Вопросы философии*, 9, 95-108.
- ЛЕОНТЬЕВ, А. Н. (1975). *Деятельность. Сознание. Личность*. Москва: Политиздат.

- ЛЕОНТЬЕВ, А. Н. (1981). *Проблемы развития психики: монография* (4-е изд.) Москва: Издательство Московского университета.
- ЛЕОНТЬЕВ, А. Н. (1991). О системном анализе в психологии. *Психологический журнал*, (Т. 12), 4, 117-120.
- ЛЕОНТЬЕВ, А. Н. (1998). Учение о среде в педологических работах Л. С. Выготского. *Вопросы психологии*, 1, 109-124.
- ЛЕОНТЬЕВ, Д. А. (2003). *Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности* (2-е изд., испр.). Москва: Смысл.
- ЛЕТУРНО, Ш. (1907). *Эволюция воспитания у различных человеческих рас*. Санкт-Петербург: Типография «Грамотность».
- ЛИБИН, А. В. (2006). *Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций: учебное пособие* (4-е изд., испр. и доп.). Москва: Эксмо.
- ЛИЧКО, А. Е. (2010). *Психопатии и акцентуации характера у подростков*. Санкт-Петербург: Речь.
- ЛОМБРОЗО, Ц. (1892). *Гениальность и помешательство. Параллель между великими людьми и помешанными* (Пер. с 4-го итальянского издания К. Тетюшиновой, Репринтное изд.). Санкт-Петербург: Издание Ф. Павленкова.
- ЛОМОВ, Б. Ф. (1975). О системном подходе в психологии. *Вопросы психологии*, 2, 31-45.
- ЛОМОВ, Б. Ф. (1984). *Методологические и теоретические проблемы психологии*. Москва: Наука.
- ЛОМОВ, Б. Ф., & ШВЫРКОВ, В. Б. (1978). Предисловие. В *Теория функциональных систем в физиологии и психологии* (с. 3-10). Москва: Издательство «Наука».
- ЛОСЕВ, А. Ф. (1982). *Знак. Символ. Миф: труды по языкознанию*. Москва: Издательство МГУ.
- ЛОССКИЙ, Н. (1911). *Основные учения психологии с точки зрения волюнтаризма* (Изд. 2-е). Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича.
- ЛОУЭН, А. (1996). *Физическая динамика структуры характера* (Е. В. Поле (Пер. с англ.), А. М. Боковиков (Ред.)). Москва: Издательская фирма «Компания Пани».
- ЛУКАШ, Е. Ю. (2004). Отношение к социальной адаптации у творчески одаренных детей в России и в США. *Вопросы психологии*, 4, 22-30.
- ЛУРИЯ, А. Р. (1930). Экспериментальные конфликты у человека. В К. Н. Корнилов (Ред.), *Проблемы современной психологии* (с. 97-137). Москва; Ленинград: [б.и.].
- ЛУШИН, П. В. (2002). *Психология личностного изменения*. Кировоград: [б.и.].
- ЛЭДД, ДЖ. Т. (1900). *Очерк элементарной психологии*. Санкт-Петербург: [б.и.].
- ЛЮБЧЕНКО, О. О. (2004). *Вплив методів православної автотрансформації на особистісне зростання* (Автореф. дис. канд. псих. наук). Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ.

- МАЗЯР, О. В. (2006А).** *Розв'язок особистісних проблем як пріоритетне завдання психологічної служби в системі освіти*, Актуальні проблеми діяльності психологічної служби системи освіти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Суми, 11-12 квітня 2006 р. (с. 59-60). Суми: Видавництво «Нота бене».
- МАЗЯР, О. В. (2006Б).** *Соціально-перцептивні викривлення як основний чинник не-ефективної професійної діяльності вчителів*, Тези XXXI науково-практичної міжвузівської конференції, присвяченої Дню університету, Житомир, 14-16 березня 2006 р. (с. 274-275). Житомир: ЖДТУ.
- МАЗЯР, О. В. (2007).** Проблеми професійної рефлексії в особистісно орієнтованій моделі навчання. В М. М. Заброцький (Ред.), *Психолого-педагогічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти: науково-методичний збірник* (с. 65-70). Київ-Житомир: ЖОІППО.
- МАЗЯР, О. В. (2008А).** Особливості суб'єктної поведінки в екстремальних ситуаціях. В С. Д. Максименка (Ред.), *Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. 7, вип. 15, с. 195-198). Київ: «Логос».
- МАЗЯР, О. В. (2008Б).** Релігійний досвід як чинник ціннісної регуляції поведінки. В В. О. Моляко (Ред.), *Актуальні проблеми психології творчості: Збірник наукових праць* (Т. 12, вип. 4, с. 143-151). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.
- МАЗЯР, О. В. (2012).** Методологічні суперечності позитивної психотерапії (історико-психологічний аналіз). *Практична психологія та соціальна робота*, 10, 41-50.
- МАЗЯР, О. В. (2014А).** Особливості ситуаційної саморегуляції творчо обдарованої особистості. *Наука і освіта*, 5, 237-242.
- МАЗЯР, О. В. (2014Б).** *Подвоєння особистості як соціально-психологічний феномен*, Міжвузівський науковий семінар: «Інформаційно-психологічна безпека особистості як теоретична і практична проблема», Житомир, 20 лютого 2014 р. (с. 36-37). Житомир: [б. в.].
- МАЗЯР, О. В. (2014В).** Сікорський в історії психології та історія психології про Сікорського. *Практична психологія та соціальна робота*, 2, 75-78.
- МАЗЯР, О. В. (2015А).** Обдарованість як предмет психологічного дослідження на початку XX століття. В *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України* (Т. VI. Психологія обдарованості, вип. 11, с. 166-173). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.
- МАЗЯР, О. В. (2015Б).** Особистісна проблематика учасників валютних торгів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: збірник наукових праць*, 3 (38), 257-264.
- МАЗЯР, О. В. (2016А).** Глибиннопсихологічні особливості сприймання «пікаперами» осіб іншої статі. *Наука і освіта*, 5, 212-217.
- МАЗЯР, О. В. (2016Б).** Онтогенез личности: субличностный подход. *GESJ: Education Science and Psychology*, 5 (42), 83-90.

- МАЗЯР, О. В. (2017А).** *Неадекватний рефлекс як основа невротичного розладу*, In: international research and practice conference «Modern methods, innovations and operational experience in the field of psychology and pedagogics»: Conference proceedings, October 20-21, 2017. (p. 224-227). Lublin: Izdevnieciba «Baltija Publishing».
- МАЗЯР, О. В. (2017Б).** Проблема обдарованості: субособистісний підхід. В *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. (Т. VII. Психологія обдарованості, вип. 13, с. 87-94). Київ-Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка.
- МАЗЯР, О. В. (2017В).** *Психофізіологічні умови невротичного розвитку особистості*, Сучасні педагогіка і психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 14-15 липня 2017 р. (с. 93-95). Київ: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології».
- МАЗЯР, О. В. (2017Г).** Соціальний аналіз особистісної проблематики. *Теорія і практика сучасної психології*, 2, 21-25.
- МАЗЯР, О. В. (2017Г).** Субособистість як психологічний феномен. В Л. П. Журавльова, В. О. Климчук, Ю. Ю. Дем'янчук (Ред.), *Прикладні аспекти психології особистісного зростання. Збірник наукових праць студентів та викладачів* (вип. 2, с. 19-21). Житомир: Видавництво ЖДУ імені Івана Франка.
- МАЗЯР, О. В. (2018А).** Знак у сигнальній системі людини. *Теорія і практика сучасної психології*, 5, 22-26.
- МАЗЯР, О. В. (2018Б).** Мислення: між інсайтом і дезабсурдизацією. *Теорія і практика сучасної психології*, 6, 17-21.
- МАЗЯР, О. В. (2018В).** Структурні особливості знаку в умовах неврозу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки»*, 5, 60-65.
- МАЗЯР, О. В. (2018Г).** Творчість у психотерапевтичному вимірі. В *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України* (Т. XII. Психологія творчості, вип. 24, с. 128-135). Київ: Видавництво «Фенікс».
- МАЗЯР, О. В. (2019А).** Конец смысла: дезабсурдизация знака. *GESJ: Education Science and Psychology*, 4 (54), 3-11.
- МАЗЯР, О. В. (2019Б).** Л. С. Выготский и Ж. Пиаже: две концепции психической инверсии. *GESJ: Education Science and Psychology*, 1 (51), 42-49.
- МАЗЯР, О. В. (2019В).** Начало смысла: физиологическая развилка. *GESJ: Education Science and Psychology*, 3 (53), 10-18.
- МАЗЯР, О. В. (2019Г).** Особистісний контрапункт на перехресті парадигм. В *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України* (Т. VI. Психологія обдарованості, вип. 16, с. 165-172). Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.

- МАЗЯР, О. В. (2019г). Патологічна стратегія: субособистісний підхід. В *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України* (Т. XII. Психологія творчості, вип. 25, с. 155-163). Київ: Видавництво «Фенікс».
- МАЗЯР, О. В., & ЮРЧАК, О. С. (2011). Життєві сценарії в українських народних казках. *Практична психологія та соціальна робота*, 2, 73-77.
- МАЙЕР, Н. (1965). Мышление человека. В А. М. Матюшкин (Ред. и вступ. ст.), *Психология мышления* (с. 245-299). Москва: Издательство «Прогресс».
- МАКАРОВ, В. В. (2000). *Избранные лекции по психотерапии*. Москва: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга.
- МАК-ВИЛЬЯМС, Н. (2007). *Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе* (Пер. с англ.). Москва: Независимая фирма «Класс».
- МАКСИМЕНКО, С. Д. (2000). *Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии)*. Москва: Рефл-бук; Киев: Ваклер.
- МАКСИМЕНКО, С. Д. (2002). *Розвиток психіки в онтогенезі: В 2 т. (Т. 1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології)*. Київ: Форум.
- МАКСИМЕНКО, С. Д. (2006). *Генезис существования личности*. Киев: Издательство ООО «КММ».
- МАКСИМЕНКО, С. Д. (2014). Психологія особистості: змістовні ознаки. *Наука і освіта: Науково-практичний журнал Південного наукового центру НАПН України*, 5, 45-52.
- МАЛАНЬІНА, Т. М. (2007). Внутрішньоособистісний конфлікт: основні теоретичні концепції. В І. Д. Бех, З. Ф. Сіверс, Е. В. Белкіна (Редкол.), *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: Збірник наукових праць*. Київ: КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 7, 51-58.
- МАЛАПЕР, П. (1913). *Элементы характера и законы их сочетания* (Л. А. Бессель (Пер. с фр.), Н. А. Рубашкин (Ред. и предисл.)). Москва: Книгоиздательство.
- МАРКОВА, А. К. (1973). Периодизация речевого развития. *Вопросы психологии*, 6, 96-106.
- МАРТИН, Р. (2009). *Психология юмора* (Л. В. Куликов (Ред.), Пер. с англ.). Санкт-Петербург: Питер.
- МАСЛОУ, А. (1999). *Новые рубежи человеческой природы* (Пер. с англ.). Москва: Смысл.
- МАТЮШКИН, А. М., & РАДЗИХОВСКИЙ, Л. А. (1985). Система категорий психологической науки. *Вопросы психологии*, 2, 175-177.
- МЕЕРОВИЧ, М. И. (1993). *Формулы теории невероятности. Технологии творческого мышления*. Одесса: «ПОЛИС».
- МЕНЕГЕТТИ, А. (1993). *Введение в онтопсихологию*. Пермь: Хортон Лимитед.
- МЕНИНЖЕР, В., & ЛИФ, М. (1998). *Вы и психоанализ* (Т. Б. Евдокимова (Пер. с англ.)). Санкт-Петербург: Академический проект.

- МЕРЛИН, В. С. (1986). *Очерк интегрального исследования индивидуальности*. Москва: Педагогика.
- МИЛЛЕР, ДЖ. А. (1972). Некоторые пролегомены к психолингвистике. В А. А. Леонтьев, Л. В. Сахарный (Ред.), *Психолингвистика за рубежом* (с. 31-44). Москва: «Наука».
- МИЛЬ, Д. С. (1900). *Система логики силлогистической и индуктивной. Изложение принципов доказательства в связи с методами научного исследования* (В. Н. Ивановский (Ред.), Пер. с англ.). Москва: Издание магазина «Книжное Дело».
- МИСЛАВСКИЙ, Ю. А. (1991). Психотерапевт или пастырь? (К проблеме соотношения теологической и гуманистической парадигм помощи личности). *Вопросы психологии*, 3, 69-74.
- МИХАЙЛОВ, Ф. Т. (2005). Немота мысли. *Вопросы философии*, 2, 39-55.
- МИХАЛЬЧУК, Н. О. (2004). Діалогічна взаємодія як детермінанта смислоутворення особистості. В С. Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. VI, вип. 6, с. 174-186). Київ: [б.в.].
- МОГИЛЕВСЬКИЙ, О. О. (2006). Життєва криза особистості як рушійна сила соціалізації. В С. Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. VIII, вип. 4, с. 225-230). Київ: [б.в.].
- МОЙСЕЄНКО, Л. А. (2003). *Психологія творчого математичного мислення*. Івано-Франківськ: Факел.
- МОЙСЕЄНКО, Л. А. (2008). Інтуїтивний компонент творчого математичного мислення. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*, (вип. 3, с. 13-23). Івано-Франківськ: Плай.
- МОЛЯКО, В. А. (1971). Некоторые особенности мышления конструкторов при проектировании кинематических систем. *Вопросы психологии*, 5, 38-47.
- МОЛЯКО, В. А. (2007). *Творческая конструкторология (пролегомены)*. Киев: «Освита Украины».
- МОЛЯКО, В. А. (2011). Поэтическое воссоздание творческой личности. В В. І. Судаков та ін. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: збірник наукових праць* (Т. 1: Спецпроект: «Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність» з нагоди 85-річчя від дня народження фундатора вітчизняної історико-психологічної науки В. А. Роменця. Методологічні проблеми психології. Психологія творчості). (с. 99-109). Київ: Логос.
- МОЛЯКО, В. А. (2012). Так что же такое восприятие мира? (приглашение к дискуссии). В *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України* (Т. XII. Психологія творчості, вип. 15, част. I, с. 39-44). Київ: Видавництво «Фенікс».
- МОЛЯКО, В. А. (2018). Проблема функционирования творческого восприятия в условиях избыточности информации разной модальности и значимости. В *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології*

імені Г. С. Костюка НАПН України (Т. XII. Психологія творчості, вип. 16, с. 7-19). Київ: Видавництво «Фенікс».

Моляко, В. О. (2015). Генетичні індикатори конструювання образів світу у сучасному інформаційному просторі. В *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України* (Т. XII. Психологія творчості, вип. 21, с. 7-18). Київ: Видавництво «Фенікс».

Моляко, В. О., & Музика, О. Л. (1999). Особливості стратегіальної організації свідомості технічно обдарованої особистості. *Духовність як основа консолідації суспільства. Міжвідомчий науковий збірник* (Т. 16, с. 131-136). Київ: Інститут «Проблеми людини».

Моляко, В. О., & Музика, О. Л. (Ред.). (2006). *Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень*. Житомир: Видавництво Рута.

Морозов, С. М. (1997). Психоаналитическая концепция Отто Ранка. *Журнал практикующего психолога*, 3, 93-103.

Москаленко, В. В. (2007). *Психологія соціального впливу*. Київ: Центр навчальної літератури.

Москаленко, В. В. (2019А). Культурно-діяльнісна концепція дослідження особистості (ретроспективний аналіз досягнень української культурологічної школи). В *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України* (Т. VI: Психологія обдарованості, вип. 15, с. 25-35). Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.

Москаленко, В. В. (2019Б). Особливості когнітивного компоненту творчого мислення в процесі розв'язання суб'єктом надситуативної проблемності. В *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України* (Т. VI: Психологія обдарованості, вип. 15, с. 107-113). Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.

Музика, О. Л. (2006). Психологічні механізми ціннісної регуляції творчої діяльності. В *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: збірник наукових праць*. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 10 (34), 7-11.

Музика, О. Л. (2008). Типологічний підхід у психології здібностей та обдарованості як альтернатива ситуаційно-диспозиційній антиномії. В В. О. Моляко (Ред.), *Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості: Збірник наукових праць* (Т. 12, вип. 4, с. 184-192). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.

Музика, О. О. (2015). Пустощі дітей з ознаками обдарованості як прояви суб'єктної активності. В *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України* (Т. VI: Психологія обдарованості, вип. 11, с. 190-198). Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.

Мусийчук, М. В. (2003). О сходстве приемов остроумия и механизмов построения парадоксальных задач. *Вопросы психологии*, 6, 99-105.

Мухаметзянова, Г. Р. (2010). *Терапия творческим самовыражением больных шизо-типическим расстройством, осложненным алкогольной зависимостью*.

(Автореф. дис. канд. мед. наук). Московский научно-исследовательский институт психиатрии, Москва.

- МУХИНА, В. С. (1983).** Особенности «рисования» высших обезьян. *Психологический журнал*, (Т. 2), 3, 70-80.
- МЯСИЩЕВ, В. Н. (1958).** Некоторые вопросы теории психотерапии. В М. С. Лебединский (Ред.), *Вопросы психотерапии* (с. 7-20). Москва: Медгиз.
- МЯСИЩЕВ, В. Н. (1960).** *Личность и неврозы*. Ленинград: Издательство ЛГУ.
- НАЛИМОВ, В. (1998).** Спонтанность сознания. В К. В. Сельченко (Сост.), *Тайна сознательного и бессознательного: хрестоматия* (с. 31-36). Минск: Харвест.
- НАУМЧИК, Н. В. (2004).** Емоційні й поведінкові тенденції особистості та їх мотиваційно-сміслові кореляти. В С. Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. VI, вип. 6, с. 192-200). Київ: [б.в.].
- НАУМЧИК, Н. В. (2005).** К проблеме психической саморегуляции личности. *Практична психологія та соціальна робота*, 1, 57-60.
- НИКОЛЬСКАЯ, А. В. (2011).** *Зоопсихология и межвидовая психология: Учебник*. Москва: Эксмо.
- НЕМЕРИНСКИЙ, О. В. (1997).** Гештальт-терапия психосоматических расстройств. *Московский психотерапевтический журнал*, 1, 84-91.
- НЕЧАЕВ, А. П. (1929).** *Характер человека*. Москва, Ленинград: Государственное издательство.
- ОБРАЗЦОВ, П. (2004).** *Анти-Мулдашев*. Москва: Яуза, Эксмо.
- ОВЭН, Р. (1881).** *Об образовании человеческого характера (Новый взгляд на общество)* (Пер. с англ., 2-е (полное) издание И. И. Билибина). Санкт-Петербург: [б.и.].
- ОГИНСКАЯ, М. М., & РОЗИН, М. В. (1991).** Мифы психотерапии и их функции. *Вопросы психологии*, 4, 10-18.
- ОДУЕВА, Н. К. (1963).** *О переходе от ощущения к мысли. К истории умственного развития ребенка*. Москва: Издательство Академии наук СССР.
- ОППЕНГЕЙМ, Н. (1913).** *Развитие ребенка, наследственность и среда* (М. П. Иогихесс, Е. И. Воскресенская (Пер.), В. Е. Игнатьев (Ред.)). Киев: [б.и.].
- ОРЛОВ, А. Б. (2002).** Психологическое консультирование и психотерапия: триалогический подход. *Вопросы психологии*, 3, 3-19.
- ОРФЕЕВ, Ю. В., & ТЮХТИН, В. С. (1978).** *Мышление человека и «искусственный интеллект»*. Москва: Мысль.
- Основные направления исследования психологии мышления в капиталистических странах.* (1966). Москва: Издательство «Наука».
- Ответ Ж. Пиаже на замечания Л. С. Выготского к книгам «Речь и мышление ребенка» и «Суждение и рассуждение ребенка». (2008). В Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Ф. Спиридонов, М. В. Фаликман, В.В. Петухов (Ред.), *Психология мышления. Хрестоматия по психологии* (с. 519-523). Москва: [б.и.].

- ОХРЕМЕНКО, О. Р. (2004). Психотерапевтичний ефект при застосуванні вербальних засобів впливу. В С. Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. VI, вип. 1, с. 245-253). Київ: [б.в.].
- ПАВЛОВ, И. П. (1951). *Избранные произведения* (Х. С. Коштыянец (Ред.)). Москва: Государственное издательство политической литературы.
- ПАВЛОВ, И. П. (1952). *Лекции по физиологии*. Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- ПАВЛОВ, И. П. (2001). *Рефлекс свободы*. Санкт-Петербург: Питер.
- ПАВЛОВ, И. П. (2015). *Избранные произведения*. Москва: Эксмо.
- ПАВЛОВА, М. (1998). Метафоры и когнитивные науки. В *Вестник современной практической психологии* (с. 17-20). Москва: Издательство «Совершенство».
- ПАЙЗ, Д. (1997). Психоаналитический диалог: перенос и контрперенос. *Вопросы психологии*, 6, 69-77.
- ПАПУЧА, М. В. (2011). *Внутрішній світ людини та його становлення: наукова монографія*. Ніжин: Видавець Лисенко М. М.
- ПАХОМОВ, І. В. (2008). Творчість православних засуджених-рецидивістів. В В. О. Моляко (Ред.), *Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості: Збірник наукових праць* (Т. 12, вип. 4, с. 210-217). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І Франка.
- ПЕЗЕШКИАН, Н. (1991). Новая модель лечения психосоматических нарушений: позитивная психотерапия во врачебной практике. *Психологический журнал*, (Т. 12), 6, 108-115.
- ПЕЗЕШКИАН, Н. (2006). *Психосоматика и позитивная психотерапия* (Пер. с нем., 2-е изд.). Москва: Институт позитивной психотерапии.
- ПЕРЛЗ, Ф., & ГУДМЕН, П. (2001). *Практика гештальттерапии*. Москва: Институт Общегуманитарных Исследований.
- ПЕТРОВСКИЙ, А. В. (1975). Еще раз об устойчивости личности, независимости и конформности. *Вопросы психологии*, 2, 58-67.
- ПЕТРОВСКИЙ, А. В. (1982). *Личность. Деятельность. Коллектив*. Москва: Политиздат.
- ПЕТРОВСКИЙ, А. В. (1987). Возможности и пути построения общепсихологической теории личности. *Вопросы психологии*, 4, 30-44.
- ПЕТРОВСКИЙ, А. В. (2001). Метасловарь транзактного анализа (вместо предисловия). В Э. Берн. *Транзактный анализ в психотерапии: Системная индивидуальная и социальная психиатрия* (Пер. с англ.). (с. 7-26). Москва: Академический Проект.
- ПЕТРОВСКИЙ, А. В. (Ред.). (1987). *Психология развивающейся личности*. Москва: Педагогика.
- ПЕТРОВСКИЙ, А. В., & ЯРОШЕВСКИЙ, М. Г. (1996). *История и теория психологии* (Т. 1). Ростов-на-Дону: Издательство «Феникс».

- ПИАЖЕ, Ж. (1965). Роль действия в формировании мышления. *Вопросы психологии*, 6, 33-52.
- ПИАЖЕ, Ж. (1966). *Психология, междисциплинарные связи и система наук (Вечерняя лекция)*. Москва: [б.и.].
- ПИАЖЕ, Ж. (2008). *Речь и мышление ребенка*. Москва: Римис.
- ПЛАТОНОВ, К. И. (1958). К вопросу о современном положении физиологически обоснованной психотерапии и о границах ее применения. В М. С. Лебединский (Ред.), *Вопросы психотерапии* (с. 20-33). Москва: Медгиз.
- ПЛАТОНОВ, К. К. (1972). *О системе психологии*. Москва: Мысль.
- ПЛАТОНОВ, К. К. (1978). Теория функциональных систем, теория отражения и психология. В *Теория функциональных систем в физиологии и психологии* (с. 62-85). Москва: Издательство «Наука».
- ПЛАТОНОВ, К. К. (1984). *Краткий словарь системы психологических понятий: Учеб. пособие для учеб. заведений профтехобразования* (2-е изд., перераб. и доп.). Москва: Высшая школа.
- ПЛАТОНОВ, К. К. (1986). *Структура и развитие личности*. Москва: Наука.
- ПОДГОРЕЦКАЯ, Н. А. (1973). Изучение у взрослых стихийно сформированных приемов классификации понятий. *Вопросы психологии*, 4, 101-108.
- ПОЗДНЯКОВА, Ю. В. (2013). Шестилетний опыт применения Терапии творческим самовыражением в детском психиатрическом стационаре. *Психотерапия*, 3, 46-49.
- ПОЛАН, Ф. (1896). *Психология характера* (Р. И. Сементский (Ред. и предисл.), Пер. с фр., Издание Ф. Павленкова). Санкт-Петербург: Типография Ю. Н. Эрлих.
- ПОЛАНИ, М. (1985). *Личностное знание. На пути к посткритической философии*. Москва: Издательство «Прогресс».
- ПОЛИЩУК, Ю. И., & ЛЕТНИКОВА, З. В. (2013). Психотерапия как врачебное искусство. *Психотерапия*, 1, 58-62.
- ПОЛОЗОВА, Т. Д. (1978). *Единство мысли, чувства и действия*. Москва: Знание.
- ПОЛТОРАЦКИЙ, А. Ф., & ШВЫРЕВ, В. С. (1970). *Знак и деятельность*. Москва: Издательство политической литературы.
- ПОМИТКІН, Е. О. (2005). *Психологія духовного розвитку особистості: Монографія*. Київ: Наш час.
- ПОМИТКІН, Е. О. (2006). Актуалізація проблеми духовного розвитку особистості в історичному поступі психологічної науки. В С. Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. VIII, вип. 6, с. 215-222). Київ: [б.в.].
- ПОНОМАРЕНКО, В. А. (2002). Творчество как родовая сущность человека. *Вопросы психологии*, 3, 149-151.
- ПОРТНИЦЬКА, Н. Ф., & ХОМУТОВСЬКА, О. В. (2019). Образ інтимного партнера у свідомості юнака: ціннісні аспекти. В *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України* (Т. VI:

Психологія обдарованості, вип. 15, с. 305-312). Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.

- ПОРШНЕВ, Б. Ф. (1966). *Социальная психология и история*. Москва: Издательство «Наука».
- ПОРШНЕВ, Б. Ф. (1968). Антропологические аспекты физиологии высшей нервной деятельности и психологии. *Вопросы психологии*, 5, 17-32.
- ПОРШНЕВ, Б. Ф. (1974). *О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии)*. Москва: «Мысль».
- ПОТАПОВ, И. В., & КУЗИН, Ю. А. (2014). О конференции «Международная классификация психических расстройств: от МКБ-10 к МКБ-11». *Психиатрия и психофармакотерапия*, 2, 69-70.
- ПОТЕБНЯ, А. А. (1926). *Полное собрание сочинений (Т. 1. Мысль и язык)*. (В. И. Харциев (Вводная ст.), изд. 5-ое, пересмотр. и испр.). Одесса: Государственное издательство Украины.
- ПРИБРАМ, К. (1975). Языки мозга. Экспериментальные парадоксы и принципы нейропсихологии (А. Р. Лурия (Ред. и предисл.), Пер. с англ.). Москва: Прогресс.
- ПРИЙМАК, М. А., РЫЧКОВА, О. В., & ФЕДОРОВА, А. П. (2011). Нарушения социального интеллекта и клиническая симптоматика при шизофрении. *Социальная и клиническая психиатрия*, (Т. 21), 3, 10-21.
- ПРОРОК, Н. В. (2006). «Духовний бандитизм», чи як маніпулюють свідомістю в сектах. В С. Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. VIII, вип. 7, с. 268-275). Київ: [б.в.].
- Пути и судьбы психологической науки (Беседы с проф. В. А. Моляко). (2015). В *Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України* (Т. XII. Психологія творчості, вип. 21, с. 341-355). Київ: Видавництво «Фенікс».
- ПУШКИН, В. Н. (1971). *Некоторые проблемы современной психологии мышления*. Москва: Знание.
- РАДЗИХОВСКИЙ, Л. А. (1985). Проблема общения в работах Л. С. Выготского. В Б. Ф. Ломов, А. В. Беляева, В. Н. Носуленко (Ред.), *Психологические исследования общения* (с. 49-67). Москва: Издательство «Наука».
- РАДИЩЕВ, А. Н. (2001). *О человеке, его смерти и бессмертии*. Санкт-Петербург: Питер.
- РАЛЬКО, І. М. (2006). Духовний ідеал як основа внутрішньої свободи соціалізованої особистості. В С. Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. VIII, вип. 1, с. 291-298). Київ: [б.в.].
- РАМЕНДИК, Д. И. (1980). О некоторых психофизиологических механизмах анализа и обобщения смысла слов. *Вопросы психологии*, 5, 89-94.
- РАМИШВИЛИ, Д. И. (1966). К вопросу генезиса и специфики мыслительного процесса, XVIII Международный психологический конгресс. Симпозиум 24

- «Психология формирования понятий и умственных действий» (с. 84-88). Москва: [б. и.].
- РАНК, О. (1997). *Миф о рождении героя* (Пер. с англ.). Москва: «Рефл-бук»; Киев: «Ваклер».
- РАНК, О., & ЗАКС, Г. (2001). Бессознательное и формы его проявления. В В. М. Лейбин (Сост. и ред.), *Зарубежный психоанализ* (с. 58-81). Санкт-Петербург: Питер.
- РЕЙКОВСКИЙ, Я. (1979). *Экспериментальная психология эмоций* (В. К. Вилюнас (Пер. с пол. и вступ. ст.), О. В. Овчинникова (Ред.)). Москва: Прогресс.
- РИБО, Т. (1884). *Наследственность душевных свойств (психологическая наследственность)* (Пер. с фр., А. Черемшанский (Ред.), 2-е изд.). Санкт-Петербург: Издание Карла Риккре.
- РИБО, Т. (1894). *Различные формы характера* (Д. Н. Стефанский (Пер. с фр.)). Харьков: Типография Зильберберга.
- РИБО, Т. (1897). *Психология чувств. В двух частях* (Пер. с фр.). Киев: Типография С. В. Кульженко.
- РИБО, Т. (1900). *Воля в её нормальном и болезненном состояниях* (Пер. с фр., В. Аболенский (Ред.), 2-е изд.). Санкт-Петербург: Издание В. И. Губинского.
- РИГИН, А. С. (1995). На пути к Эукосмии. Понятийные основы христианской психотерапии. *Журнал практикующего психолога*, 5, 34-45.
- РИД, ДЖ. М., КРАСНОВ, В. Н., & КУЛЫГИНА, М. А. (2013). Подготовка МКБ-11: основные задачи, принципы и этапы пересмотра классификации психических и поведенческих расстройств. *Социальная и клиническая психиатрия*, (Т. 23), 4, 56-61.
- РИМАН, Ф. (1998). *Основные формы страха. Исследование в области глубинной психологии* (Э. Л. Гушанский (Пер. с нем.)). Москва: Алетейа.
- РОДЖЕРС, К. Р. (1998). *Взгляд на психотерапию. Становления человека* (Е. И. Исенина (Ред. и предисл.), Пер. с англ.). Москва: Издательская группа «Прогресс».
- РОЖДЕСТВЕНСЬКИЙ, А. Ю. (2006). Цілісність особистості як концепт психології: до обґрунтування підходу. В С. Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. VIII, вип. 5, с. 295-300). Київ: [б.в.].
- РОММЕТВЕЙТ, Р. (1972). Слова, значения и сообщения. В А. А. Леонтьев, Л. В. Сахарный (Ред.), *Психолингвистика за рубежом* (с. 53-87). Москва: «Наука».
- РОСС, Л., & НИСБЕТТ, Р. (1999). *Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии*. Москва: Аспект-Пресс.
- РУБИНШТЕЙН, С. Л. (1957). Принцип детерминизма и психологическая теория мышления. *Вопросы психологии*, 5, 57-65.
- РУБИНШТЕЙН, С. Л. (1958). *О мышлении и путях его исследования*. Москва: Изд-во Академии наук СССР.

- РУБИНШТЕЙН, С. Л. (1959). Принцип детерминизма и психологическая теория мышления. В *Психологическая наука в СССР (Т. 1)*. (с. 315-356). Москва: Издательство АПН РСФСР.
- РУБИНШТЕЙН, С. Л. (1982). Проблема способностей и вопросы психологической теории. В Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романов (Ред.), *Психология индивидуальных различий: тексты* (с. 59-68). Москва: Издательство Московского университета.
- РУБИНШТЕЙН, С. Л. (1999). Теоретические вопросы психологии и проблема личности. В *Психология личности. Хрестоматия (Т. 2)*. (с. 227-239). Самара: Издательский дом «БАХРАХ».
- РУБИНШТЕЙН, С. Л. (2009). *Основы общей психологии*. Москва: Питер.
- РУДИНСКО, Е. (2008). *Навіщо нам психоаналіз?* (Є. Марічев (Пер. с фр.)). Київ: Ніка-Центр.
- РУСАЛОВ, В. М. (1979). *Биологические основы индивидуально-психологических различий*. Москва: Издательство «Наука».
- РУФФЛЕР, М. (1998). *Игры внутри нас* (Т. Чхеидзе (Пер. с англ.)). Москва: Изд-во Института Психотерапии.
- РЫЧКОВА, О. В., & СИЛЬЧУК, Е. П. (2010). Нарушения социального интеллекта у больных шизофренией. *Социальная и клиническая психиатрия*, (Т. 20), 2, 5-15.
- САВЧУК, Н. А. (2004). Особливості психологічної корекції особистісних дисгармоній у педагогічних працівників. В Максименко С. Д. (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України (Т. VI, вип. 7, с. 273-280)*. Київ: [б.в.].
- САДОВСКИЙ, Г. И. (1976). О диалектике и эклектике в теории понятий. *Вопросы психологии*, 1, 10-27.
- САМАРИН, Ю. А. (1962). *Очерки психологии ума*. Москва: Издательство Академии педагогических наук РСФСР.
- САНДЛЕР, ДЖ., ДЕР, К., & ХОДЛЕР, А. (2007). *Пациент и психоаналитик: Основы психоаналитического процесса* (Пер. с англ., 2-е изд.). Москва: «Когито-Центр».
- САТИР, В. (2006). *Психотерапия семьи*. Санкт-Петербург: «Речь».
- СЕЛЬЧЕНКО, К. В. (Сост). (1998). *Тайна сознательного и бессознательного: хрестоматия*. Минск: Харвест.
- СЕМИЧЕНКО, В. А. (1997). *Психология общения*. Киев: Магистр-5.
- СЕРЖАНТОВ, В. Ф. (1978). Структура личности и концепция функциональной системы П. К. Анохина. В *Теория функциональных систем в физиологии и психологии* (с. 86-110). Москва: Издательство «Наука».
- СЕЧЕНОВ, И. М. (1952). *Рефлексы головного мозга: (Попытка ввести физиологические основы в психические процессы)* (Х. С. Коштыянец (Ред. и вступ. ст. [Работа И. М. Сеченова «Рефлексы головного мозга» – основа отечественной материалистической физиологии, с. 7-32])). Москва: Издательство Академии медицинских наук СССР.
- СЕЧЕНОВ, И. М. (2014). *Элементы мысли*. Санкт-Петербург: Лениздат.

- СЕЧЕНОВ, И. М. (2018). *Психология поведения. Избранные труды*. Москва: Издательство Юрайт.
- СИКОРСКИЙ, И. А. (1896). Физиогномика и физическое состояние пьяниц. *Вопросы нервно-психической медицины*, (Т. 1), 28-80.
- СИКОРСКИЙ, И. А. (1897А). Th. Ribot. Болезненные и ненормальные характеры. (Les caracteres anormaux et morbides). (2-me annee psychologique, publiee p. Beaunis et. A. Binet). *Вопросы нервно-психической медицины*, (Т. 2), 124.
- СИКОРСКИЙ, И. А. (1897Б). Эпидемические вольные смерти и смертоубийства в Терновских хуторах (близ Тирасполя). *Вопросы нервно-психической медицины*, (Т. 2), 453-511.
- СИКОРСКИЙ, И. А. (1898). Как образуются нации? *Вопросы нервно-психической медицины*, (Т. 3), 107-109.
- СИКОРСКИЙ, И. А. (1901). Три возраста человеческой жизни. (Психологический очерк посвящается юношам и старцам). *Вопросы нервно-психической медицины*, (Т. 6), 241-250.
- СИКОРСКИЙ, И. А. (1904). Характеристика трех основных человеческих рас – черной, желтой, белой, в связи с вопросами Русско-Японской войны: Публичная лекция в пользу Красного Креста, читанная в Университете св. Владимира 23 февраля 1904 г. *Вопросы нервно-психической медицины*, (Т. 9), 125-134.
- СИКОРСКИЙ, И. А. (1909). *Начатки Психологии* (Изд. 2-е, доп.). Киев: Тип. С. В. Кульженко. АНАНЬЕВ
- СИКОРСКИЙ, И. А. (1912А). *Антропологическая и психологическая генеалогия Пушкина*. Киев: Типография С. В. Шульженко.
- СИКОРСКИЙ, И. А. (1912Б). *Всеобщая психология с физиогномикой в иллюстрированном изложении*. Киев: Типография С. В. Кульженко.
- СИКОРСКИЙ, И. А. (1912В). *Даровитость и талантливость в свете объективного исследования по данным психофизиологических коррелятивов*. Киев: Тип. С. В. Кульженко.
- СИКОРСКИЙ, И. А. (1915). *Что такое нация и другие формы этнической жизни?* Киев: Лито-типография «С. В. Кульженко».
- СИМОНОВ, П. В. (1986). О природе неосознаваемого психического. *Психологический журнал*, (Т. 7), 2, 145-148.
- СИРОТКИНА, И. Е. (2000). Гений и безумие: из истории идеи. *Психологический журнал*, (Т. 21), 1, 116-124.
- СЛАВСКАЯ, К. А. (1966). Детерминация процесса мышления. В Е. В. Шорохова (Ред.), *Исследования мышления в советской психологии* (с. 175-224). Москва: Наука.
- СЛОБОДЧИКОВ, В. И., & ЦУКЕРМАН, Г. А. (1990). О чем мы спорим? *Вопросы психологии*, 3, 39-40.
- СЛОБОДЯНИК, А. П. (1977). *Психотерапия, внушение, гипноз*. Киев: «Здоров'я».
- СМАЙЛЬС, С. (1883). *Характер* (Н. Страхов (Пер.), изд. 2-е). Санкт-Петербург; Москва: Издание поставщика Его Императорского Величества Товарищества М. О. Вольф.

- СМИРНОВ, А. А. (1975). *Развитие и современное состояние психологической науки в СССР*. Москва: «Педагогика».
- СМУЛЬСОН, М. Л. (2001). *Психологія розвитку інтелекту*. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка.
- СМУЛЬСОН, М. Л., НАЗАР, М. М., & МЕХТІХАНОВА, Н. М. (2013). Мудрість як психологічний феномен. *Технології розвитку інтелекту*, 4. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2013_4_5.
- СМУЛЬСОН, М. Л. (2014). Місце самопроектуювання у проєктивній парадигмі. В *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України* (Т. II. Психологічна герменевтика, вип. 8, с. 16-29). Житомир: Вид. ЖДУ ім. І. Франка.
- СНЕЖНЕВСКИЙ, А. В. (РЕД.). (1985). *Справочник по психиатрии* (2-е изд., перераб. и доп.). Москва: Медицина.
- Соколов, А. Н. (1968). *Внутренняя речь и мышление*. Москва: Просвещение.
- Соколов, Е. Ю. (2012). Значение психотерапевтического воздействия на жизнестойкость организма. *Вопросы психологии экстремальных ситуаций*, 3, 60-64.
- Соколов, Э. В. (1997). Индивидуальная психология Альфреда Адлера. В Адлер А. *О нервическом характере* (Э. В. Соколов (Ред.), И. В. Стефанович (Пер. с нем.)). (с. 5-22). Санкт-Петербург: Университетская книга.
- СОКОЛОВА, Е. (1998). Проективные методы исследования личности. В К. В. Сельченко (Сост.), *Тайны сознания и бессознательного: хрестоматия* (с. 465-476). Минск: Харвест.
- СОКОЛОВА, Е. Т., & БУРЛАКОВА, Н. С. (1997). К обоснованию метода диалогического анализа случая. *Вопросы психологии*, 2, 61-76.
- СОСЛАНД, А. И. (1999). *Фундаментальная структура психотерапевтического метода, или Как создать свою школу в психотерапии*. Москва: Логос.
- СПЕНСЕР, Г. (1876). *Основания психологии: с приложением статьи «Сравнительная психология человека» Г. Спенсера* (Т. 1-2). (Пер. со 2-го английского издания). Санкт-Петербург: И. И. Билибин.
- СПЕНСЕР, Г. (1880). *Основания науки о нравственности* (Пер. с англ.). Санкт-Петербург: И. И. Билибин.
- СПИНОЗА, Б. (1957). *Избранные произведения в 2 т. (Т. 1)*. Москва: Государственное издательство политической литературы.
- СТАВОВОЙТЕНКО, О. О. (1997). Индивидуальные содержания понятий-универсалий. *Журнал практикующего психолога*, 3, 32-44.
- СТАСЮК, О. (2006). *Дело, которое за Вас никто не сделает. Библийская психология личности*. Киев: Джерело життя.
- СТЕПАНОВ, О. М. (Авт.-упоряд.). (2006). *Психологічна енциклопедія*. Київ: «Академвидав».

- СТЕПАНСКИЙ, В. И., & ОСНИЦКИЙ, А. К. (1977). О возможности системного подхода к изучению механизмов взаимообусловленности психического и физического. *Вопросы психологии*, 4, 144-147.
- СТЮАРТ, Й., & ДЖОЙНС, В. (2002). *Основи ТА: Транзакційний аналіз* (Пер. з англ.). Київ: ФАДА, ЛТД.
- СУДАКОВ, К. В. (1978). Доминирующая мотивация как ведущий компонент функциональной системы в мобилизации приобретенных навыков. В *Теория функциональных систем в физиологии и психологии* (с. 171-194). Москва: Издательство «Наука».
- СУХОДОЛЬСКИЙ, Г. В. (1976). Анализ и синтез равновесных структур (основы теории и психологические приложения). В *Психология и математика* (с. 140-162). Москва: Издательство «Наука».
- ТАЙЛОР, Э. Б. (1988). *Первобытная культура* (Пер. с англ.). Москва: Политиздат.
- ТАРАБРИНА, Н. В., & ЛАЗЕБНАЯ, Е. О. (1992). Синдром посттравматических стрессовых нарушений: современное состояние и проблемы. *Психологический журнал*, (Т. 13), 2, 14-29.
- ТЕПЛЕНЬКАЯ, Х. М. (1966). *Формирование логических структур у детей 6-7 лет*, XVIII Международный психологический конгресс. Симпозиум 24 «Психология формирования понятий и умственных действий» (с. 109-114). Москва: [б.и.].
- ТЕРЕЩЕНКО, Л. А. (2006). Православний психотерапевтичний аспект у подоланні неврозів. В С. Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. VIII, вип. 6, с. 292-299). Київ: [б.в.].
- ТЕРЕЩУК, А. Д. (2004). Прояв емоційних чинників під час розв'язання мислиннєвих задач молодшими школярами. В С. Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. VI, вип. 7, с. 315-324). Київ: [б.в.].
- ТЕРЛЕЦЬКА, Л. Г. (2005). Місце опору в процесі самоаналізу особистості. В С. Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. VI, вип. 2, с. 264-269). Київ: [б.в.].
- ТЕСЛЮК, П. В. (2004). Символ як філософсько-психологічна категорія. В С. Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. VI, вип. 5, с. 342-349). Київ: [б.в.].
- ТИХОМИРОВ, О. К. (1966). *Экспериментальный анализ эвристик*, XVIII Международный психологический конгресс. Симпозиум 25. Эвристические процессы в мыслительной деятельности (с. 25-32). Москва: [б.и.].
- ТИХОМИРОВ, О. К. (1984). *Психология мышления*. Москва: Издательство Московского университета.
- ТКАЧЕНКО, А. Н. (1980). Проблема исходной единицы анализа психического в истории советской психологии (1920-1940 гг.). *Вопросы психологии*, 2, 155-159.

- ТКАЧЕНКО, О. А. (2001). *Формування у майбутніх практичних психологів прийомів розуміння психологічної ситуації клієнта*. (Автореф. дис. канд. псих. наук). Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ.
- ТОМЭ, Х., & КЭХЕЛЕ, Х. (1996А). *Современный психоанализ (Т. 1. Теория)* (Пер. с англ., А. В. Казанская (Ред.)). Москва: Издательская группа «Прогресс» – «Литера»; Издательство агентства «Яхтсмен».
- ТОМЭ, Х., & КЭХЕЛЕ, Х. (1996Б). *Современный психоанализ (Т. 2. Практика)* (Пер. с англ., А. В. Казанская (Ред.)). Москва: Издательская группа «Прогресс» – «Литера»; Издательство агентства «Яхтсмен».
- ТРЕТЯК, Т. М., & ГОМОНЮК, В. О. (2018). Функціонування перцептивно-мисленнєвих стратегій у процесі творчості. В *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України* (Т. XII. Психологія творчості, вип. 24, с. 161-169). Київ: Видавництво «Фенікс».
- ТРОШИН, А. К. (1958). К вопросу о физиологических основах психотерапии. В М. С. Лебединский (Ред.), *Вопросы психотерапии* (с. 84-86). Москва: Медгиз.
- ТУКАЕВ, Р. Д. (2018). Синтетическая модель личности в психотерапии. *Социальная и клиническая психиатрия*, (Т. 28), 2, 55-62.
- ТЮХТИН, В. С. (1963). *О природе образа (психическое отражение в свете идей кибернетики)*. Москва: Государственное издательство «Высшая школа».
- УЗНАДЗЕ, Д. Н. (1966). *Психологические исследования*. Москва: Издательство «Наука».
- УИЛБЕРГ, К. (1999). Синтез трансактного анализа и гештальт-терапии. В К. В. Сельченко (Сост.), *Методы эффективной психокоррекции: хрестоматия* (с. 700-725). Минск: Харвест.
- УОТТС, А. (1997). *Психотерапия. Восток и Запад* (Пер. с англ.). Львов: Инициатива.
- УХТОМСКИЙ, А. А. (1966). *Доминанта*. Москва; Ленинград: Издательство «Наука».
- УШАКОВ, Г. К. (1973). *Детская психиатрия*. Москва: Медицина.
- УШАКОВ, Т. Н. (1983). Мадридская речь И. П. Павлова. *Психологический журнал*, (4), 6, 130-134.
- ФЕЙДИМЕН, ДЖ., & ФРЕЙГЕР, Р. (1995). «Абрахам Маслоу и психология самоактуализации». *Журнал практикующего психолога*, 1, 110-122.
- ФЕОФРАСТ. (1974). *Характеры* (Г. А. Стратановский (Пер., ст. и примеч.)). Ленинград: Издательство «Наука».
- ФИЛИППОВ, А. В., & КОВАЛЁВ, С. В. (1986). Ситуация как элемент психологического тезауруса. *Психологический журнал*, 1, 14-21.
- ФИЛИППОВ, Л. И. (1977). *Философская антропология Жан-Поля Сартра*. Москва: Издательство «Наука».
- Философия Герберта Спенсера в сокращенном изложении Говарда Коллинса с предисловием Герберта Спенсера*. (1892). (П. В. Мокиевский (Пер. с англ.), Издание Ф. Павленкова). Санкт-Петербург: Типография И. Г. Салова.
- ФРАНКЛ, В. (1990). *Человек в поисках смысла: Сборник* (Л. Я. Гозман, Д. А. Леонтьев (Ред.), Д. А. Леонтьев (Вст. ст.), Пер. с англ. и нем.). Москва: Прогресс.

- ФРАНКЛ, В. (2008). *Страдания от бессмысленности жизни: актуальная психотерапия* (С. С. Панков (Пер. с англ.)). Новосибирск: Сибирское университетское издательство.
- ФРАНКЛ, В. (2018). *Воля к смыслу* (Л. Сумм (Пер. с англ.)). Москва: Альпина нон-фикшн.
- ФРЕЙД, З. (1998А). *Психоаналитические этюды* (Д. И. Донской, В. Ф. Круглянский (Сост.), В. Т. Кондрашенко (Послесл.)). Минск: ООО «Попурри».
- ФРЕЙД, З. (1998Б). *Тотем и табу: сборник*. Москва: Олимп; ООО «Издательство АСТ-ЛТД».
- ФРЕЙД, З. (1999А). *Остроумие и его отношение к бессознательному; Страх; Тотем и табу: сборник* (Пер. с нем.). Минск: ООО «Попурри».
- ФРЕЙД, З. (1999Б). *Очерки по психологии сексуальности* (Пер. с нем.). Минск: ООО «Попурри».
- ФРИДМАН, Л. М. (1974). О некоторых методологических вопросах моделирования и математизации в психологии. *Вопросы психологии*, 5, 3-12.
- ФРИДМАН, Л. М. (1977). Моделирование в психологии и психология моделирования. *Вопросы психологии*, 2, 15-28.
- ФРИДМАН, Л. М. (1999). Еще один взгляд на феномен Пиаже. *Вопросы психологии*, 6, 48-53.
- ФРОММ, Э. (1999). *Анатомия человеческой деструктивности* (Пер. с англ.). Минск: ООО «Попурри».
- ФРОММ, Э. (2000). *Бегство от свободы; Человек для себя*. Минск: ООО «Попурри».
- ФУЛЛЬЕ, А. (1896). *Темперамент и характер* (В. Н. Линда (Пер.)). Москва: Издание магазина «Книжное дело».
- ХАЙДЕГГЕР, М. (1991). *Разговор на проселочной дороге: сборник* (А. Л. Доброхотов (Ред.), Пер. с нем.). Москва: Высшая школа.
- ХАЙН, А. М. (2003). Трансактный анализ и психодрама: Союз, который хорошо работает. *Психодрама и современная психотерапия*, 1, 36-51.
- ХАЛЕЦКИЙ, А. М. (1970). *Уровни психической деятельности в норме и патологии*. Москва: Издательство «Медицина».
- ХАРИТОНОВ, А. Н. (1985). Аспекты лингвистической концепции А. А. Потебни и некоторые вопросы речевого общения. В Б. Ф. Ломов, А. В. Беляева, В. Н. Носуленко (Ред.), *Психологические исследования общения* (с. 68-81). Москва: Издательство «Наука».
- ХАРРИС, Т. Э. (2006). *Я – окей, ты – окей* (Пер. с англ.). Москва: Академический проект.
- ХАССЕН, С. (2002). *Освобождение от психологического насилия*. Санкт-Петербург: Прайм-ЕВРОЗНАК.
- ХЕЛЛИНГЕР, Б. (2003). *Порядки любви: Разрешение семейно-системных конфликтов и противоречий*. Москва: Издательство Института Психотерапии.
- ХИЛМАН, ДЖ. (1997). Сто лет одиночества: наступит ли то время, когда прекратится анализ души? *Московский психотерапевтический журнал*, 1, 120-141.

- ХОЛМОГорова, А. Б. (2001). Когнитивная психотерапия и перспективы ее развития в России. *Московский психотерапевтический журнал*, 4, 6-17.
- ХОЛМОГорова, А. Б. (2014). Обострение борьбы парадигм в науках о психическом здоровье: в поисках выхода. *Социальная и клиническая психиатрия*, (Т. 24), 4, 53-61.
- ХОМДЖАН, Х. Н., ТОКАРЕВ, С. А., & АНЦЫФЕРОВА, Л. И. (1974). Предисловие. В Поршневу Б. Ф. *О начале человеческой истории (Проблемы палеопсихологии)* (с. 4-12). Москва: Издательство «Мысль».
- ХОМСКАЯ, Е. Д. (1999). Изучение биологических основ психики с позиций нейропсихологии. *Вопросы психологии*, 3, 27-37.
- ХОРНИ, К. (1993). *Невротическая личность нашего времени; Самоанализ* (Г. В. Бурменска (Ред.), В. В. Старовотов (Пер. с англ.)). Москва: Издательская группа «Прогресс» – «Универс».
- ХОРНИ, К. (1997). *Невроз и личностный рост. Борьба за самореализацию* (Е.И. Замфир (Пер.), В. Данченко (Терминологическая правка)). Санкт-Петербург: Восточно-Европейский институт психоанализа и БСК.
- ХОЧКИС, С. (2013). *Адская паутина нарциссизма. Как выжить в жестоком мире нарциссизма* (В. Мершавка (Пер. с англ.)). Москва: Независимая фирма «Класс».
- ХЭЗЛЕМ, М. Т. (1998). *Психиатрия: Вводный курс* (Пер. с англ.). Москва: ООО «Фирма «Издательство АСТ»; Львов: «Инициатива».
- ЧАЛИДЗЕ, В. (1991). *Иерархический человек. Социобиологические заметки*. Москва: «Терра».
- ЧЕЛПАНОВ, Г. (1918). *Мозг и душа. Критика материализма и очерк современных учений о душе* (6-е изд., Издание Товарищества «В. В. Думнов, – наследн. Бр. Салаевых»). Москва: Типо-литография Товарищества И. Н. Кушнерев и К°.
- ЧЕМБЕРЛЭН, А. Ф. (1910). *Дитя. Очерки по эволюции человека (Ч. 1)*. (Пер. с англ.). Санкт-Петербург: «Московское книгоиздательство».
- ЧЕПЕЛЄВА, Н. В. (1998). Діалог як механізм творчої діяльності. *Психологія*, (вип. 2, 5-14). Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова.
- ЧЕПЕЛЄВА, Н. В. (2007). Психологічні основи діалогічної взаємодії з текстом. В Г. О. Балл, М. В. Папуча (Заг. ред.), *Діалогічність як форма існування і розвитку особистості* (с. 17-57). Ніжин: Видавництво «Міланік».
- ЧУДИНОВ, В. А. (1982). Alcock J. E. Парапсихология: наука или магия? *Вопросы психологии*, 4, 152.
- ЧУКИЧЕВ, И. П. (1956). *О единстве теоретических позиций И. П. Павлова, Н. Е. Введенского, А. А. Ухтомского*. Москва: Советская наука.
- ЧУПРИКОВА, Н. И. (1967). *Слово как фактор управления в высшей нервной деятельности человека*. Москва: Просвещение.
- ЧУПРИКОВА, Н. И. (1978). О психике и ее материальном субстрате в свете тенденций развития современной нейрофизиологии. В *Теория функциональных систем в физиологии и психологии* (с. 47-61). Москва: Издательство «Наука».

- ЧУПРИКОВА, Н. И. (2007). Система понятий общей психологии и функциональная система психической регуляции поведения и деятельности. Вопросы психологии, 3, 3-16.
- ШАНДОР, Ф. (2001). К вопросу о психоаналитической технике. В В. М. Лейбин (Сост. и ред.), *Зарубежный психоанализ* (с. 134-146). Санкт-Петербург: Питер.
- ШАПАРЬ, В. Б., & ШАПАРЬ, О. В. (2006). *Практическая психология. Проективные методики*. Ростов на Дону: Феникс.
- ШАРДЕН, П. (1987). *Феномен человека* (Пер. с фр., Б. А. Старостин (Предисл. и коммент.)). Москва: Наука.
- ШВЫРКОВ, В. Б. (1978). Теория функциональных систем в психофизиологии. В *Теория функциональных систем в физиологии и психологии* (с. 11-46). Москва: Издательство «Наука».
- ШВЫРКОВ, В. Б. (1982). На пути к психофизиологической теории поведения. *Психологический журнал*, (Т. 3), 2, С. 70-88.
- ШЕВАРЕВ, П. А. (1966а). О роли ассоциаций в процессах мышления. В Е. В. Шорохова (Ред.), *Исследования мышления в советской психологии* (с. 388-438). Москва: Наука.
- ШЕВАРЕВ, П. А. (1966б). *Правилосообразные действия и вариативные ассоциации*, XVIII Международный психологический конгресс. Симпозиум 24 «Психология формирования понятий и умственных действий» (с. 70-75). Москва: [б.и.].
- ШЕРТОК, Л. (1990). Полвека после Фрейда. *Психологический журнал*, (Т. 11), 3, 141-144.
- ШЕРТОК, Л., & ДЕ СОССЮР, Р. (1991). *Рождение психоаналитика. От Месмера до Фрейда* (Н. С. Автономова (Вступ. ст.), Пер. с фр.). Москва: Прогресс.
- ШКУРАТОВА, И. П. (1994). *Когнитивный стиль и общение*. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского педагогического университета.
- ШМУКЛЕР, А. Б. (2013). Современные подходы к диагностике шизофрении и расстройств шизофренического спектра (концепция DSM-5). *Психиатрия и психофармакотерапия*, 5, 43-51.
- ШОРОХОВА, Е. В. (1966). Учение И. П. Павлова о высшей нервной деятельности и его значение для психологии мышления. В Е. В. Шорохова (Ред.), *Исследования мышления в советской психологии* (с. 80-122). Москва: Наука.
- ШОСТАКОВИЧ, Б. В., ЛИТВИНЦЕВА, М. С., & ГУЛЬДАН, В. В. (1977). Клинические и психологические особенности мотивации поведения больных шизофренией. *Вопросы психологии*, 1, 143-146.
- ШОСТРОМ, Э. (2004). *Анти-Карнеги; КАРНЕГИ, Д. Прихоти удачи*. Минск: ООО «Попурри».
- ШПОНГЕР-ШЬОНГЕРР, М. Т. (2002). Использование языка символов в психодраме и монодраме. *Психодрама и современная психотерапия*, 1, 46-50.
- ШПОРТУН, О. М. (2018). *Психологія та патопсихологія гумору: модель, діагностика, корекція*. (Автореф. дис. докт. псих. наук). Інститут психології імені Г. С. Косцюка НАПН України, Київ.

- ШПРАНГЕР, Э. (2014). *Формы жизни: гуманитарная психология и этика личности* (А. К. Судаков (Пер.)). Москва: Канон+.
- ШТАЙНЕР, К. (2003). *Сценарии жизни людей. Школа Эрика Берна*. Санкт-Петербург: Питер.
- ШТЕЙНГАУЗ, М. (1910). Наследственность и среда, как факторы воспитания. В А. Ф. Лазурский, А. П. Нечаев (Ред.), *Душевая жизнь детей. Очерки по педагогической психологии* (с. 66-91). Москва: Книгоиздательство «Польза» В. Антик и К^о.
- ШТЕКЕЛЬ, В. (2001). Исходы психоаналитического лечения. В В. М. Лейбин (Сост. и ред.), *Зарубежный психоанализ* (с. 82-108). Санкт-Петербург: Питер.
- ЩІПАНОВСЬКА, О. Р. (2005). *Психологічні чинники психотерапевтичного дискурсу* (Автореф. дис. канд. псих. наук). Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ.
- ЭБДИНГАУЗ, Г. (1927). Душа и тело. Факты и теории. В В. Артемов, Л. Выготский, И. Добрынин, А. Лурия (Сост.), К. Н. Корнилов (Ред.), *Психологическая хрестоматия* (с. 5-25). Москва: Государственное издательство.
- ЭЙДЛИН, В. И. (2012). О соотношении восприятия и понимания текста. *Вопросы психологии*, 1, 25-36.
- ЭЛЬКОНИН, Б. Д. (1996). Л. С. Выготский – Д. Б. Эльконин: знаковое опосредствование и совокупное действие. *Вопросы психологии*, 5, 57-63.
- ЭНГЕЛЬС, Ф. (1980). *Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека*. Москва: Прогресс.
- ЮНГ, К. Г. (1998А). *Избранное* (Пер. с нем.). Минск: ООО «Попурри».
- ЮНГ, К. Г. (1998Б). *Ответ Иову* (Пер. с нем.). Москва: ООО «Фирма «Издательство АСТ» «Канон+».
- ЮНГ, К. Г. (1998В). *Практика психотерапии* (Пер. с нем.). Москва: ООО «Фирма «Издательство АСТ»; Санкт-Петербург: «Университетская книга».
- ЮНГ, К. Г. (2001). *Психология бессознательного* (Пер. с нем.). Москва: ООО «Издательство АСТ», «Канон+».
- ЮНГ, К. Г., ФОН ФРАНЦ, М. Л., ХЕНДЕРСОН, ДЖ. Л., ЯКОБИ, И., & ЯФФЕ, А. (1998). *Человек и его символы* (С. Н. Сиренко (Ред.)). Москва: Серебряные нити.
- ЮРЕВИЧ, А. В. (1999). Системный кризис психологии. *Вопросы психологии*, 2, 3-11.
- ЮРЕВИЧ, А. В. (2006). Типология психологических фактов. *Вопросы психологии*, 5, 3-14.
- ЮРЕВИЧ, А. В. (2007). Парадигмальные дебаты. *Методология и история психологии*, (Т. 2), 3, 3-17.
- ЯЛОМ, И. (2005А). *Дар психотерапии* (Ф. Прокофьев (Пер. с англ.)). Москва: Издательство Эксмо.
- ЯЛОМ, И. (2005Б). *Экзистенциальная психотерапия* (Т. С. Драбкина (Пер. с англ.)). Москва: Независимая фирма «Класс».
- ЯНГ, Р. (1995). Союзники ли христианство и психология? *Журнал практикующего психолога*, 1, 51-52.

- ЯЦЕНКО, Т. С. (1996). *Психологічні основи групової психокорекції: навчальний посібник*. Київ: Либідь.
- ЯЦЕНКО, Т. С. (2006). *Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика: Навчальний посібник*. Київ: Вища школа.
- ЯЦЕНКО, Т. С., ІВАНЕНКО, Б. Б., АВРАМЧЕНКО, С. М., ЄВТУШЕНКО, І. В., СЕРГІЄНКО, І. М., КАЛАШНИК, І. В., & БОГДАН, Т. В. (2008). *Концептуальні засади і методика глибинної психокорекції: Підготовка психолога-практика: навчальний посібник* (Т. С. Яценко (Ред.)). Київ: Вища школа.
- ЯЦЕНКО, Т. С., ІВАНЕНКО, Б. Б., ГОРОБЕЦЬ, Т. В., & ДМЕТЕРКО, Н. В. (2004). Психологічні викривлення у контексті цілісного розуміння психіки. В С. Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. VI, вип. 7, с. 376-383). Київ: [б.в.].
- ЯЦЕНКО, Т. С., КМИТ, Я. М., & МОШЕНСКАЯ, Л. В. (2000). *Психоаналитическая интерпретация комплекса тематических психорисунков (глубиннопсихологический аспект)*. Москва: СИП РИА.
- ЯЦЕНКО, Т. С., МЕЛОЯМ, А. Е., ІВАНЕНКО, Б. Б., & ГОРОБЕЦЬ, Т. В. (2004). Психоаналіз об'єктних відношень суб'єкта в контексті проблеми агресії. В С. Д. Максименко (Ред.), *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* (Т. VI, вип. 1, с. 377-384). Київ: [б.в.].
- American Heritage Dictionary Editors. (2008). Boston, New York: Houghton Mifflin Harcourt.
- BERRETTINI, W. H. (2000). Are schizophrenic and bipolar disorders related? A review of family and molecular studies. *Biological Psychiatry*, 48, 531-538.
- COMPTON, W. M., & GUZE, S. B. (1995). The neo-Kraepelinian revolution in psychiatric diagnosis. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience* (Vol. 245), 4-5, 196-201.
- CRADDOCK, N., & OWEN, M. J. (2005). The beginning of the end for the Kraepelinian dichotomy. *British Journal of Psychiatry*, 186 (5), 364-366.
- Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. (Fourth Third Edition (DSM-IV)). (1994). Washington, DC: American Psychiatric Association.
- FISCHER, B. A., & CARPENTER, W. T. (2009). Will the Kraepelinian dichotomy survive DSM-V? *Neuropsychopharmacology* (Vol. 34), 9, 2081-2087.
- GAEBEL, W., & ZIELESEK, J. (2008, JUN.). The DSM-V initiative «deconstructing psychosis» in the context of Kraepelin's concept on nosology. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience* (Vol. 258), 2, 41-47.
- HAWK, A. B., CARPENTER, W. T., & STRAUSS, J. S. (1975). Diagnostic criteria and 5-year outcome in schizophrenia: A report from the International Pilot Study of Schizophrenia. *Archives of general psychiatry*, 32, 343-356.
- KEEFE, R. S. E., & FENTON, W. S. (2007). How should DSM-V criteria for schizophrenia include cognitive impairment? *Schizophrenia Bulletin*, 33 (4), 912-920.

- KIRKPATRICK, B., RAM, R., AMADOR, X. F., BUCHANAN, R. W., MCGLASHAN, T., TOHEN, M., & BROMET, E. (1998). Summer birth and the deficit syndrome of schizophrenia. *American Journal of Psychiatry*, 155, 1221-1226.
- KOHL, F. (1999, MAY). The beginning of Emil Kraepelin's classification of psychoses. A historical-methodological reflection on the occasion of the 100th anniversary of his «Heidelberg Address» 27 November 1898 on «nosologic dichotomy» of endogenous psychoses. *Psychiatr Prax* (Vol. 26), 3, 105-111.
- KRABBENDAM, L., ARTS, B., VAN OS, J., & ALEMAN, A. (2005). Cognitive functioning in patients with schizophrenia and bipolar disorder: a quantitative review. *Schizophrenia Research*, 80 (2-3), 137-149.
- LAKE, C. R. (2008). Disorders of thought are severe mood disorders: The selective attention deficit in mania challenges the Kraepelinian Dichotomy. A review. *Schizophrenia Bulletin*, 34 (1), 109-117.
- LICHTENSTEIN, P., YIP, B. H., BJORK, C., PAWITAN, Y., CANNON, T. D., SULLIVAN, P. F., & HULTMAN, C. M. (2009). Common genetic determinants of schizophrenia and bipolar disorder in Swedish families: a population-based study. *Lancet*, 373, 234-239.
- LIFTON, R. J. (1986). *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide*. Basic Books, Inc., Publishers New York.
- MCINTOSH, A. M., WHALLEY, H. C., MCKIRDY, J., HALL, J., SUSSMANN, J. E., SHANKAR, P., JOHNSTONE, E. C., & LAWRIE, S. M. (2008). Prefrontal function and activation in bipolar disorder and schizophrenia. *American Journal of Psychiatry*, 165, 378-384.
- MIKOLASCH, S., KOTRSCHAL, K., & SCHLOEGL, C. (2011, JUNE 22). African grey parrots (*Psittacus erithacus*) use inference by exclusion to find hidden food. *Biology Letters*.
- MOLLER, H. J. (2003). Bipolar disorder and schizophrenia: Distinct illnesses or a continuum? *Journal of Clinical Psychiatry*, 64 (Suppl 6), 23-27.
- MOLLER, H. J., BOTTLENDER, R., GROSS, A., HOFF, P., WITTMANN, J., WEGNER, U., & STRAUSS, A. (2002). The Kraepelinian dichotomy: Preliminary results of a 15-year follow-up study on functional psychoses: Focus on negative symptoms. *Schizophrenia Research*, 56, 87-94.
- MURRAY, R. V., SHAM, P., VAN OS, J., ZANELLI, J., CANNON, M., & McDONALD, C. (2005). Kraepelinian dichotomy. *British Journal of Psychiatry* (Vol. 187), 485-486.
- OWEN, M. J., CRADDOCK, N., & JABLENSKY, A. (2007). The genetic deconstruction of psychosis. *Schizophrenia Bulletin*, 33 (4), 905-911.
- POTASH, J. B., WILLOUR, V. L., CHIU, Y. F., SIMPSON, S. G., MACKINNON, D. F., PEARLSON, G. D., DEPAULO, J. R. JR., & MCINNIS, M. G. (2001). The familial aggregation of psychotic symptoms in bipolar disorder pedigrees. *American Journal of Psychiatry*, 158 (8), 1258-1264.
- REGIER, D. (2007). Time for a fresh start? Rethinking psychosis in DSM-V. *Schizophrenia Bulletin*, 33 (4), 843-845.
- REGIER, D. A., KUH, E. A., & KUPFER, D. J. (2013). DSM-5: Классификация и изменения критериев. (А. В. Павличенко (Пер.)). *World Psychiatry* (Т. 12), 12, 86-94.

- ROSSLER, W., RIECHER-ROSSLER, A., ANGST, J., MURRAY, R., GAMMA, A., EICH, D., VAN OS, J., & GROSS, V. A. (2007). Psychotic experiences in the general population: A twenty-year prospective community study. *Schizophrenia Research*, 92, 1-14.
- SEIDMAN, L. J., KREMEN, W. S., KOREN, D., FARAONE, S. V., GOLDSTEIN, J. M., & TSUANG, M. T. (2002). A comparative profile analysis of neuropsychological functioning in patients with schizophrenia and bipolar psychoses. *Schizophrenia Research*, 53 (1-2), 31-44.
- SOLOVAY, M. R., SHENTON, M. E., & HOLZMAN, P. S. (1987). Comparative studies of thought disorders: I. Mania and schizophrenia. *Archives of general psychiatry*, 44, 13-20.
- TANDON, R., & MAJ, M. (2008). Nosological status and definition of schizophrenia: Some considerations for DSM-V and ICD-11. *Asian Journal of Psychiatry*, 1 (2), 22-27.
- TAYLOR, A. H., HUNT, G. R., HOLZHAIDER, J. C., & GRAY, R. D. (2007, SEPTEMBER 4). Spontaneous Metatool Use by New Caledonian Crows. *Current Biology* (Vol. 17).
- TAYLOR, A. H., HUNT, G. R., MEDINA, F. S., & GRAY, R. D. (2009, JANUARY 22). Do New Caledonian crows solve physical problems through causal reasoning? *Proceedings of the Royal Society B*. (Vol. 276).
- TEK, C., KIRKPATRICK, B., KELLY, C., & MCCREADIE, R. G. (2001). Summer birth and deficit schizophrenia in Nithsdale, Scotland. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 189, 613-617.
- THAKER, G. K. (2008). Neurophysiological endophenotypes across bipolar and schizophrenia psychosis. *Schizophrenia Bulletin*, 34 (4), 760-773.
- VAN OS, J., STRAUSS, M. H., BUL, R. V., & RAVELLI, A. (2000). (1969) revisited: A psychosis continuum in the general population? *Schizophrenia Research*, 45, 11-20.
- WIDIGER, T. (1998). DSM-IV Reviews of the Personality Disorders: Introduction to Special Series. *Journal of Personality Disorders*, 5, 122-134.

Наукове видання

МАЗЯР Олег Васильович

ОСОБИСТІСНИЙ ДИСОНАНС: СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ

Монографія

Підписано до друку 28.02.2020. Формат 60Х90/60. Папір офсетний
Гарнітура Times New Roman. Друк різнографічний.
Ум. друк. арк. 19,29. Обл. вид. арк. 15,1. Наклад 300. Зам. № 683

Видавець О. О. Євенок
м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А
тел.: (0412) 422-106

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників
і розповсюджувачів видавничої продукції України
серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.*

Друк та палітурні роботи ФОП О. О. Євенок
10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А
Тел.: (0412) 422-106, e-mail: book_druk@i.ua

Мазяр Олег Васильович

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної
та практичної психології
Житомирського державного
університету імені Івана
Франка.

Автор понад 70 наукових
праць, які дотичні до проблем
історії психології,
психології особистості
та психотерапії.

*Монографія покликає дати відповідь на
сакраментальне питання: ЧОМУ СТВОРЕНО
ТАК БАГАТО ТЕРАПЕВТИЧНИХ НАПРЯМКІВ І ШКІЛ,
АЛЕ ЖОДНА НЕ ГАРАНТУЄ УСПІХУ?*

*Якщо спробувати накреслити загальний маршрут
відповіді на таке слизьке питання, то його
вихідною точкою повинна стати палеопсихологія,
а кінцевою – психотерапія. Тобто перший крок
буде зроблено у безодню філогенетичної дивергенції
виду Homo sapiens, а вийти доведеться на поверхні
психотерапевтичної техніки. Ниткою Аріадни
у цій подорожі є незбалансована психічна суперечність.
Саме вона покликає втримати психологічний аналіз
у науковому коридорі й убезпечить
від хибних поворотів у глухі кути сенсорної простоти.*